HANGİ GLOBALLEŞME? HANGİ DEMOKRASİ?

Toplum ve Bilim

68 KIŞ 1995

Samir Amin **Kapitalizmin dünyasallaşması ve kaosu**

Arif Dirlik **Çin kapitalizmi üzerine**

E. Fuat Keyman **Globalleşme ve siyaset**

Ümit Cizre Sakallıoğlu **Yeni Sağ ve "siyaset karşıtı siyaset"**

Ferdan Ergut **Demokrasi, politik toplum, parti**

Ahmet İnsel **Armağan ve ekonomi**

Faruk Alpkaya - Aykut Çelebi ***Hürriyet* başsayfalarının analizi**

Engin Yıldırım **Gebze metal işçileri**

Saltuk Özertürk - Mürüvvet Türkyılmaz **Biriktirici olarak "Koleksiyoncu"**

Toplum ve Bilim

68 KIŞ 1995

Samir Amin
Dünya kutuplaşmasının geleceği 6

Arif Dirlik
Bir paradigma olarak "Çin kapitalizmi" üzerine düşünceler 18

E. Fuat Keyman
Küçülen ve parçalanan dünyada siyaseti anlamak 41

Ümit Cizre Sakallıoğlu
Türkiye'de Yeni Sağ, siyasallaşma, meşruiyet ve sivil toplum ilişkisi: Hayaller ve gerçekler 66

Ferdan Ergut
Demokrasi, politik toplum, parti 87

Ahmet İnsel
Armağanın günümüz ekonomisindeki yeri 105

Faruk Alpkaya - Aykut Çelebi
Medyada gündem oluşturma: *Hürriyet* 1994 örneği 122

Engin Yıldırım
İşçi sınıfından bir kesit: Gebze metal işçileri 158

KİTAP ELEŞTİRİSİ

Saltuk Özertürk - Mürüvvet Türkyılmaz
Sanat alımlayıcısının biriktirici olarak tipolojisi 184

İLETİŞİ

Levent Köker
İslâmcılık ve demokratik diyalog 194

Ayda Erbal
4. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi üzerine 198

KİTAP TANITIMI 203

B.Tibi: **İslâm ve dünya politikası** (Okan Karan)
UNCTAD: **Bir sanayileşme alternatifi mi?** (Erol Taymaz)
A.D. Smith: **Globalleşme çağında uluslar ve ulusçuluk** (Umut Özkırımlı)

DERGİLERDEN 218

Toplum ve Bilim

BİRİKİM YAYINCILIK
VE TİC. LTD. ŞTİ. ADINA SAHİBİ
Ömer Laçiner

YAYIN YÖNETMENİ
Tanıl Bora

YAZI KURULU
Ulus Baker • Necmi Erdoğan
Oğuz Işık • Orhan Koçak
Mahmut Mutman • Erol Taymaz
Meyda Yeğenoğlu

SORUMLU YAZIİŞLERİ MÜDÜRÜ
Tanıl Bora

KAPAK VE SAYFA DÜZENİ TASARIM
Ali Artun • Ümit Kıvanç

UYGULAMA
Hüsnü Abbas • Suat Aysu

DİZGİ
Maraton Dizgievi

OFSET HAZIRLIK
İletişim Yayınları

KAPAK VE İÇ BASKISI
Ayhan Matbaası

YAZIŞMA ADRESİ
Selânik Cad. 64/11
Kızılay 06640 Ankara
Tel. 425 36 00 • 425 20 71 • Fax: 425 18 15

BİRİKİM YAYINLARI
Klodfarer Cad. İletişim Han
Cağaloğlu 34400 İstanbul
Tel. 516 22 60 • Fax: 516 12 58

Toplum ve Bilim'de yayımlanan yazılar *Sociological Abstracts* indeksinde yeralmaktadır.

KAPAK: Şenzen'de hisse senedi almak için kuyruğa girmiş Çinliler.

YAYIN DANIŞMA KURULU
Asaf Savaş Akat / Asu Aksoy
Korkmaz Alemdar / Tosun Arıcanlı
Korkut Boratav / Ayşe Buğra
Reşit Canbeyli / Ümit Cizre
Alain Duben / Atilla Eralp
Selçuk Esenbel / Sureia Faroqhi
Nilüfer Göle / Ümit Hassan
Banu Helvacıoğlu / Fatma Işıkda
Huricihan İslamoğlu İnan
Kemal İnan / Ahmet İnsel
Deniz Kandiyoti / Nihal Kara
Aykut Kansu / Reşat Kasaba
Çağlar Keyder / Eser Köker
Levent Köker / Şerif Mardin
Ünal Nalbantoğlu / İlber Ortaylı
Oğuz Oyan / Ayşe Öncü
Doğan Özlem / Jale Parla
Mithat Sancar / Ömür Sezgin
İlkay Sunar / Burhan Şenatalar
Şirin Tekeli / İlhan Tekeli
Isenbike Togan / Zafer Toprak
İhsan Tunalı / Aydın Uğur
Galip Yalman / Faruk Yalvaç
Deniz Yenal / Zafer Yenal
Nurhan Yentürk

Bu sayıda...

Hangi globalleşme? Hangi demokrasi? *Toplum ve Bilim*'in 68. sayısının eksenini bu iki soru çizdi. Bu sayının "globalleşme" denen sürecin sorgulanmasına ayrılması planlanmıştı aslında. Ancak gelen katkılar, kuşkusuz globalleşme bağlamında, demokrasi söylemlerinin, demokrasi ile ilgili vaadlerin ve beklentilerin tartışılmasını beraberinde getirdi. Zaten demokrasi (ve sivil toplum) vaadi, globalleşmenin tüm dünyayı aynılaştırma vaadinin en parlak yüzünü oluşturuyor.

Son dönem tezlerini *Toplum ve Bilim* için 'süzdüğü' makalesinde Samir Amin, globalleşme kavramını sadece ideolojik içeriğiyle ve vaadleriyle değil kavram olarak da reddederek, "dünyasallaşma" kavramını kullanıyor. Bu kavramlaştırmayla, kapitalizmin dünyasallaşmasının derinleştiği bu yeni evresinin işleyiş ilkesini ve çizdiği çatışma haritasını irdeliyor. Bu irdeleme kapitalizmin ağırlık merkezleri arasındaki çelişkilerin uzun dönemli 'jeostratejik' tahliliyle tamamlanmakta. Samir Amin, kapitalizmin kaotikliğinin 'ilkeselleştiği' bu evresinde, "hegemonya" kavramının yüzeysel kolaycılığına karşı da bizi uyarıyor.

İngilizce yazında Avrupa-merkezcilik eleştirisinin ve özellikle de Çin üzerine çalışmaların önde gelen isimlerinden olan Arif Dirlik, *Toplum ve Bilim*'in bu sayısı vesilesiyle Türkçe'de ilk yazısını yayımlatıyor. Arif Dirlik, kapitalizmin "dünyasallaşmasının" en önemli vetirelerinden biri olan Çin kapitalistleşmesini ele alıyor ve bu sürecin Batı-merkezli kavranış biçimini eleştiriyor. Farklı toplumsal ve ekonomik bağlamları olan Çin'e/Çinliliğe ilişkin yekpâre bir tanımın yanıltıcılığını göstererek; kültürel özellikleri vurgulayan özcü bir "Çin kapitalistleşmesi" yorumunun sadece tahlil hatalarına değil, kapitalist egemenliğin otoriter ve baskıcı bir biçiminin meşrulaştırılmasına yaradığına dikkat çekiyor.

Globalleşme ve demokrasi, daha genel olarak globalleşme ve siyaset üzerine

tartışmalar için Fuat Keyman'ın yazısı bir çerçeve oluşturuyor. Globalleşmenin gündeme getirdiği "tarihin sonu", ulus devletin gerilemesi, modernliğin bitişi, kimlik/fark konusunun paradigmatikleşmesi tezlerini toparlayan yazı; zamanla mekânın sıkıştığı bu fragmanlaşma ortamında siyasetin 'nereye tutunacağını' tartışıyor. Özcü kimlik tanımları, içinde bulunduğumuz dönemde, rağbet gören tutamaklar olarak öne çıkıyorlar. Fuat Keyman, bu manzara karşısında, belirlilik ölçütlerinin ve eklemleyici ilkelerin aşındığı bu koşullarda yeni bir siyasal alan tanımının ve siyasal topluluğun yeniden tanımının zaruretini belirtiyor. Ümit Cizre Sakallıoğlu, globalleşme denen sürecin bu bariz etkisini, yani siyasetin kavramlarının, öznelerinin, alanının belirsizleşmesi meselesini Türkiye örneğinde işliyor. Yazar, sivil toplumun "açığa çıkışını" yücelten söylemlerin perdelediği apolitikleşme ve otoriterleşme dinamiğine dikkat çekiyor. "Siyaseti sivil toplumdan kaçırma" eğiliminin kurumlaşması, Sakallıoğlu'na göre zaten ciddi bir siyasallaşma açığının bulunduğu Türkiye'de, sağın "siyaset karşıtı siyaset" zihniyetinin kurumlaşmasına yol açıyor. Yazar, Türkiye'ye özgü olmayan ama Türkiye'de uç görünümler edinen bu gelişmenin, zaten "Yeni Sağ"ı "en global gerçek" kıldığına işaret ediyor! Ümit Cizre Sakallıoğlu'nun siyasetbilimi ile siyaset sosyolojisi arasında köprü kuran yaklaşımının savları ile Ferdan Ergut'un siyasetbilimi yazınına dayanan makalesinin savları arasında bağıntı var. Ferdan Ergut, sivil toplumu bizatihi bir değer ve demokratikleşmenin anahtarı olarak yücelten yaklaşımların eleştirisini yapıyor. Sivil toplum-siyasal toplum kutupsallığını reddediyor; devletin demokratik kurumsallaşmanın oluşumunda oynadığı, daha doğrusu demokratikleşmeci siyasal güçler ve onların dahil olduğu ittifak siyasetleri tarafından devlete oynatılan rolün görmezden gelinemeyeceğini vurguluyor. Yazı özellikle Latin Amerika'daki "demokrasiye geçiş" deneyimlerinin aydınlatıcı örneklerine başvurmakta. Ferdan Ergut, yazısını, demokratikleşme açısından "disiplinli bir kitlesel sol parti"nin vazgeçilmezliğini kaydederek bağlıyor. Keyman, Sakallıoğlu ve Ergut'un makaleleri, "Hangi globalleşme" sor(g)usunu "hangi demokrasi sor(g)usuna ulayan bir silsile oluşturuyorlar.

Toplum ve Bilim'in bu sayısının güzel bir sürprizi, Ahmet İnsel'in iktisat ideolojisi eleştirisine dönük mesaisinin yeni bir verimini sunması: İnsel, "Armağanın günümüz ekonomisindeki yeri" başlıklı makalesinde, *İktisat İdeolojisinin Eleştirisi* (Birikim Yayınları, İstanbul 1993) kitabındaki savlarının çarpıcı bir 'sınamasını' yapıyor. Yazının ilk kısmında "armağan"ın antropolojik vd. sosyalbilimsel kavramlaştırılmasının yoğun bir dökümü yeralıyor. Bu yöndeki araştırmalar, onca fetişleştirilen/metalaştırılan meta ilişkilerinin, 'gerçek' toplumsal ve ekonomik ilişkilerin oluşturduğu buzdağının sadece görünen yüzü olduğuna dikkat çekmekteler. Yazının ikinci kısmında ise, Fransa gibi gelişkin ve karmaşık bir kapitalist toplum örneğinde, armağan ilişkisinin ekonomide sahip olduğu şaşırtıcı sayısal ağırlık gösteriliyor.

Faruk Alpkaya ile Aykut Çelebi'nin çalışması, *Toplum ve Bilim*'in medya konulu 67. sayısının izleğini sürdürüyor. Alpkaya ve Çelebi, Türkiye'de medya örüntüsünün kurucu öğelerinden olan *Hürriyet* gazetesinin 1994 yılındaki bütün başsayfalarını konu, başlık ve dil açılarından tasnifleyerek tahlil ediyorlar. Medyanın gerçeği kurma biçimini ve boyutunu berraklaştıran bu makale, Türkiye basınının sürmanşet iptilâsı gibi 'göreneklerini' de somut olarak gösteriyor.

Engin Yıldırım, "Gebze metal işçileri: işçi sınıfından bir kesit" başlıklı makalesiyle, işçi sınıfı yapılarının "kendini yapan sınıf" kuramsal yaklaşımıyla tasvirinin başarılı bir örneğini veriyor. İşçi sınıfını sınıf yapan öğeleri ve işçi sınıfı kültürünün verilerini, Türkiye'nin önemli sanayi merkezlerinden birinin somut koşullarında ele alan bir çalışma.

Kitap Eleştirisi bölümünde, Saltuk Özertürk ile Mürüvvet Türkyılmaz'ın, toplum bilimleri alanından bir kitabın (veya kitapların) değil bir romanın, John Fowles'un *Koleksiyoncu*'sunun üzerinden sav oluşturan makalesi yeralıyor. Burjuva toplumunda bireyin sanatla, kültürle, hayatla kurduğu 'istifade' ilişkisini "biriktirici" tipolojisiyle tasvir eden bu yazı, kalkış noktası olarak bir romanı alırken, kendisi de edebî bir üslûbu ihmal etmiyor. Bu sayıda *İletişi* bölümü de kendisinden beklenen temel faydayı yerine getiriyor: Toplum bilimleri ile ilgili etkinliklere eleştirel bir yaklaşımla değinmek. Levent Köker Ekim'de Trabzon'da düzenlenen "2. İslâm Düşüncesi Sempozyumu"nun kısa ama iddialı bir yorumunu yapıyor. Ayda Erbal'ın Kasım'da ODTÜ'de yapılan "4. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi"ni değerlendiren yazısı ise, toplum bilimlerinde ve üniversitede hep olması lâzım gelen türden bir 'öğrenci müdahalesini' yansıtıyor!

Toplum ve Bilim'in 69. (Bahar 1996) sayısı, bu kez iktisadî veçhesiyle, globalleşme izleğini devam ettirecek. Sayının bütün makalelerini aynı konuya hasretmeme tercihimizi o sayıda da sürdüreceğiz.

Son olarak, *Toplum ve Bilim*'in fiyatıyla ilgili bir not... Derginin fiyatının özellikle öğrencilerce pahalı bulunduğunu biliyoruz. Elbette bu sorunun hepimizi aşan, tam da "globalleşmenin iktisadî veçhesi"yle ilgili kaynakları var! Ancak şu da hesaba katılmalı: *Toplum ve Bilim* içeriği itibarıyla sınırlı ömürlü bir güncel süreli yayın değil, en az bir kitap kadar kalıcılığa sahip. Böyle düşünüldüğünde ve aynı hacimdeki kitap fiyatlarıyla kıyaslandığında bu pahalılığın hoşgörüleceğini 'ummak istiyoruz'.

Dünya kutuplaşmasının geleceği*

*Samir Amin***

1. İnsan toplumlarının gelişmesindeki eşitsizlik Antikçağın en eski dönemlerinden beri tarihin tümüne damgasını vurmuştur. Ama kutuplaşmanın, yerkürenin bütün toplumlarını tarihte ilk kez, aynı iktisadî mantığın, kapitalizmin mantığının altında bütünleştiren bir sistemin dünya ölçeğinde genişlemesinin içkin bir sonucu haline gelmesi yalnızca modern çağa özgüdür.

Modern (kapitalist) kutuplaşma, kapitalist üretim tarzının kendisinin evrimiyle ilişki içinde birbirini izleyen biçimlere bürünmüştü.

(i) Sanayi devrimi öncesinde Atlantik'teki egemen merkezlerin ticarî sermayesinin hegemonyasıyla ve o çağın çevre bölgelerinin (Amerikalar) sözkonusu ticarî sermaye birikiminin mantığına tümüyle boyun eğdirildikleri oranda biçimlendirilmeleriyle yönlendirilen merkantilist biçim (1500-1800).

(ii) "Klasik" diye adlandırabileceğimiz biçim ise, bundan böyle kapitalizmin merkezî biçimlerini tanımlayacak olan sanayi devrimiyle başlayarak örgütlendi. Bu sırada çevre bölgeler –Japonya dışında– giderek Latin Amerika'ya eklenen bütün Asya ve Afrika, kırsal, sanayileşmemiş olarak kaldılar ve bunun sonucu olarak tarıma ve madenciliğe dayalı ürünler konusunda dünya ölçekli kapitalist işbölümüne katılımları ölçüsünde uzmanlaştılar. Kutuplaşmanın bu ana özelliği sistemin, daha az önemli olmayan ikinci bir karakteristiğiyle tamamlanıyor: Burjuva Ulusal Devletinin inşa edilişine paralel olarak kurulan, kendini merkez almış ulusal sistemler halinde merkezî sanayi sistemlerinin kristalleşmesi. Birlikte ele alındığında bu iki karakteristik, kutuplaşmanın meydan okuyuşuna bir cevap olarak oluşan ulusal kurtuluş ideolojisinin baskın bo-

(*) Samir Amin'in *Toplum ve Bilim* için yazdığı bu makale Ulus Baker ve Ayda Erbal tarafından Türkçeleştirilmiştir.

(**) Samir Amin çalışmalarını "Üçüncü Dünya Forumu"nda (Paris-Dakar) sürdürmektedir.

yutlarını açıklıyor: (i) Kurtuluşa götüren ilerlemeyle eşanlamlı hale gelen ve "yetişip yakalama" yolu olarak algılanan sanayileşmeye duyulan özlem; (ii) Merkezî modellere benzer ulusal devletler kurulmasına duyulan özlem. Modernleşme ideolojisi modernlik kavramının bu esas içeriği tarafından tanımlanır. Kutuplaşmanın klasik biçimleri, sanayi devriminden (1800'lerden başlayarak) İkinci Dünya Savaşı sonrasına kadar dünya sistemini belirlemiştir.

(iii) Savaş sonrası (1945-1990) dönem yukarıda anılan iki özelliğin giderek artan aşınmasının dönemidir. Bu dönem, ulusal kurtuluş hareketinin hemen hepsi siyasî bağımsızlıklarını sağlamış çevre devletler çerçevesinde hızlandırdığı, çevrelerin sanayileşmesi (kuşkusuz eşitsiz olmakla birlikte Asya ile Latin Amerika'da egemen olan unsurdur) dönemidir aslında. Bu dönem aynı zamanda, merkezî, kendini merkez almış ulusal üretim sistemlerinin giderek sökülmesinin ve bütünleşmiş bir dünya ölçekli üretim sisteminin oluşturucu unsurları halinde yeniden düzenlenişlerinin de dönemidir. Bu çifte aşınma, dünyasallaşmanın derinleşmesinin yeni tezahürüdür.

(iv) Bu dönüşümlerin oluşturduğu birikim Savaş-sonrası dünya sisteminin karakteristik dengelerinin çöküşüyle sonuçlanır. Kendi başına, diğerlerinden farklı olarak kutuplaşmanın yeni biçimleriyle tanımlanan yeni bir dünya düzenine değil, bir "dünya düzensizliği"ne götürmüştür. Yaşadığımız döneme damgasını vuran kaos, sistemin üç başarısızlığından kaynaklanmaktadır:

(a) Üretim sisteminin dünyasallaşmasının yeni bir gereği olarak, ulusal devleti aşabilen yeni siyasal ve toplumsal örgütlenme biçimlerini geliştirmemiş olması;

(b) Dünya pazarında birbirine rakip olan Asya ve Latin Amerika gibi yeni çevre bölgelerin sanayisinin gelişmesiyle, dünya ölçekli bir büyüme amacını uzlaştıran bir siyasal ve iktisadî ilişkiler sistemini yaratamamış olması;

(c) Dışta bırakılma ilişkilerinin dışında rekabetçi bir sanayileşme yoluna girmeyen Afrika'nın çevre bölgeleriyle ilişkiler kurmamış olması.

Bu kaos dünyanın bütün bölgelerinde ortaya çıkmakta ve bunalımlarının siyasal, toplumsal ve ideolojik ifadesinin bütün düzeylerinde yayılmaktadır. Birdenbire pazarların bütünleştirilmesini ve Avrupa ölçekli bütünleştirici siyasal biçimlerin paralel gelişmesini yürütmekten âciz hale gelen Avrupa inşasının karşılaştığı zorlukların kökeninde de bu kaos bulunuyor. Yine bu kaos, Doğu Avrupa'yı, yarı-sanayileşmiş eski Üçüncü Dünya'yı, kenara itilmiş yeni Dördüncü Dünya'yı vuran kargaşanın altında yatıyor. Dünyasallaşmanın gelişmesini desteklemek şöyle dursun, şu anki kaos dünyasallaşma denilen şeyin aşırı kırılganlığını dışavurmaktadır.

(v) Zamanımıza özgü, egemen kaotik görünüm bizleri, yeni bir dünya düzenine ulaştıracak farklı, olası dönüşümleri düşünmekten alıkoymamalı. Burada düşüncemin amacı, bütün olaylar dayanaktan yoksunluğunu gözler önüne serse de görkeminden ödün vermeyen bir "küreselleşme" söylemi tarafından dış-

lanmalarına rağmen kaçınılmaz olan birtakım sorunları tartışmaya açmak.

Hiç kuşkusuz okuyucunun da dikkatini çekeceği gibi dünyasal kapitalizmin tarihinin böyle bir çözümlemesinde kullanılan yöntem "hegemonyalar" sorunu etrafında düğümlenmiş değildir. Bu tarihin okunuşunu birbirini takip eden hegemonyaların tarihi gibi kabul eden bir yöntemi takip etmiyorum. Bana göre "hegemonya" kavramı (bence her zaman belirsizce tanımlanmış, dolayısıyla bilimsellikten uzak ve verimsiz bir kavramdır bu) tartışmanın odak noktasında yer almak zorunda değil... Aksine bence hegemonya gerçek tarihte bir kural olmaktan çok hegemonyanın bizzat kendisini başarısızlığa uğratan "ortakların" çatışması yüzünden iyiden iyiye belirginleşen bir istisnadan ibarettir. Günümüzde ABD'nin kendini dayatıyor görünen hegemonyası bir 'kaos' ortamındaki aternatifsizlikten kaynaklanıyor olabilir. Bunun sonucu olarak, dünyasallaşmanın işleyişini sürdürdüğü kalıplar kadar dayanıksız ve geçicidir.

2. Bence tartışma yeni dünya sisteminde önceki sistemin aşınmasıyla, yıkılmasıyla henüz oluşmuş olan şeyin ne olduğunun derinliğine incelenmesiyle başlatılmalıdır. Bu anlamda, tekrar ediyorum, zihnimde iki unsur var:

(i) Şimdiye dek sınırları merkezî ulusal devlet tarafından açıkça çizilmiş, birikimin yeniden üretiminin siyasal ve toplumsal yönetimi ve bu yeniden üretimin mekânı arasındaki eşanlılığın ortadan kalkışı ve merkezî ulusal devletin aşınmaya uğraması.

(ii) Merkez=sanayileşmiş bölge/çevre=sanayileşmemiş bölge karşıtlığının aşınması ve kutuplaşmanın yeni boyutlarının ortaya çıkması.

Bir ülkenin dünya piramidindeki yeri, ürünlerinin dünya pazarlarında rekabet edebilme yeteneğinin düzeyiyle belirleniyor. Bu herkesin bildiği şeyi tanımak (bu duruşun 'rasyonel' ekonomi politikalarının seferber edilerek elde edildiği bilindiği ölçüde) hiç de bayağı burjuva iktisatçılarının, rasyonelliği "pazarın tarafsız kuralları"na boyun eğmesiyle berkitilmiş sıradan görüşlerini paylaştığımız anlamına gelmez.

Kendiliğinden işlediği kabul edilen bu ipe sapa gelmez söz yığınına karşı diyorum ki, sözkonusu 'rekabet' –iktisadî, siyasî ya da toplumsal– gerçek düzlemlerde faaliyet gösteren bir koşullar toplamının karmaşık bir sonucudur ve bu, eşit olmayanlar arasındaki mücadelede merkezler, hareketlerini meşrulaştıran ve benim "beş tekel" olarak adlandırdığım tekelleri seferber etmektedirler. Bu beş tekel, toplumsal kuramı bütünlüğü içinde açıklamaktadır.

(i) Teknoloji alanında çağdaş merkezlerin yararlandığı tekeller; verilecek desteği kaldırmaya sadece büyük ve zengin devletin gücü yetecek kadar geniş harcamalar isteyen tekeller: Bu destek olmadan (liberal söylem bu konuda hep suskun kalmaktadır) –ve ilginçtir, askerî harcamalara destek olmadan, bu tekellerin büyük bir bölümü ayakta duramazdı.

(ii) Dünya çapında para akımını kontrol etme alanında faaliyet gösteren tekeller: Dünya para piyasalarında faaliyet gösteren büyük finans kuruluşlarının

kurulmasının kolaylaşmasına yönelik özgürleşme bu tekellere eşi benzeri görülmemiş bir verimlilik sağladı. Ulusal tasarrufların büyük bir bölümünün bu finans kuruluşları tarafından yönetilen –genellikle ulusal– alanlar dışında dolaşması henüz çok yeni. Günümüzde durum artık eskisi gibi değil. Bu tasarruflar faaliyet alanı artık dünyanın bütünü olan finansal kuruluşların müdahalesiyle tekrar merkezîleştirilmiştir. Bu finans kuruluşları, sermayenin en küreselleşmiş kısmını oluşturuyor. Ne var ki, bu öncelik, finansal küreselleşmenin kabul ettirildiği bir siyasî mantık üzerine oturmuştur. Bu mantık, finans transferiyle sınırlanmış olsa da basit bir siyasî kopma kararıyla tartışma konusu olabilir. Öte yandan bilinmeli ki, küreselleşmiş malî sermayenin serbest hareketleri de, benim bundan böyle hükümsüz olduğunu söyleyeceğim küresel para sisteminde çizilmiş sınırlar dahilinde faaliyet gösterir. Bu sistem, paranın da diğerleri gibi ticarî bir mal olabileceği kuramına uygun olarak, döviz değerlerinin pazar tarafından özgürce belirlenmesi dogmasının ve doların fiilen dünya parası sayılması ilkesinin üzerine kurulmuştur. Bu şartların ilki bilimsel temelden yoksundur. İkincisiyse "alternatif yokluğu" haricinde işlememektedir. Ulusal paranın uluslararası paranın yerini alması, ancak, uluslararası rekabet şartlarının, o ülkede yokluğu normalde döviz tarafından doldurulan ihracat fazlasına izin vermesine ve bu ülkenin, diğer ülkelerin yapısal düzenlemesini yapacak finansmanı garantileyebilmesine bağlıdır. Bu, XIX. yüzyıl Büyük Britanyası'nın durumuydu. Ama bu şimdi –tam da biraz öncekinin aksine– diğer ülkelerin kabul ettirdikleri borçlarla açığını kapatmaya çalışan Birleşik Devletler'in durumu değil. Bu durum, Birleşik Devletler'in rakibi olan ve diğerlerinin yapısal düzenlemelerinin finansal ihtiyaçlarıyla hiçbir şekilde bağdaşmayan Japonya ve birleşme öncesi Almanya'nın durumu da değil. Bu şartlarda finansal küreselleşme kendini doğal bir biçimde dayatmamakta, aksine, kendisini dayanaksızlaştırmaktadır. Sözün kısası parasal küreselleşme, düzenleniş süreçlerinin hakkıyla işlemesi için gerekli istikrarlılığı sağlamamakta, hatta sürekli bir istikrarsızlığa neden olmaktadır.

(iii) Doğal kaynaklara erişimde faaliyet gösteren tekeller: Bu kaynakların düşüncesizce sömürülmesinden dolayı dünyayı tehdit eden ve kısaca toplumsal bir rasyonalite üzerine kurulmuş kapitalizmin de aşamadığı tehlikeler, kendi talanlarının başka ülkelerde yayılmasına uğraşan gelişmiş ülkelerin tekellerinin kapasitesini de zorlamaktadır.

(iv) Medya ve iletişim alanlarında faaliyet gösteren ve sadece ilettikleri küresel kültürü alttan alta standartlaştırmakla kalmayıp aynı zamanda, siyasal yönlendirmeler için yeni yollar açan tekeller: Modern medyaların pazarının genişlemesi Batıda, demokrasi kavramı pratiğinin aşınmasındaki temel etmenlerden biridir.

(v) Son olarak, tahrip gücü yüksek ağır silahlanma alanında faaliyet gösteren tekeller: Savaş sonrasının iki kutupluluğuyla sınırlı bu tekel, Amerikan diplomasisinin, tıpkı 1945'teki gibi kullanımını sadece kendine sakladığı mutlak silahı-

dır. Küresel bir silahsızlanmanın dünya ölçekli demokratik bir denetiminin varolmadığı koşullarda bu silahlanmanın yaygınlaşması açık bir mahvoluş tehlikeleri içeriyor olsa da, bu kabul edilemez tekelin yenilgiye uğratılacağı başka bir yol da görülmemektedir.

Beraberce ele alındığında bu beş tekel, değerin küreselleşmesi kuramlarının işlediği çerçeveyi tanımlamaktadır. Değer kuramı, toplumsal ve siyasal çerçevesinden koparabileceğimiz "saf" bir iktisadî akılcılığın dışavurumundan çok, tüm bu düzenlemeler silsilesinin yoğunlaşmış dışavurumudur. İddia ediyorum ki, bu şartlanmalar çevrenin sanayileşmesinin varabileceği seviyeyi engellemekte ve ürünlere içkin üretici işgücünün değerini düşürmektedir... Halbuki yine bu şartlanmalar merkezlerin kârını kollayan yeni tekellerin yapageldiği faaliyetlere ilişkin sözde artı değerin değerini yükseltmektedir. Demek ki, yine aynı şartlanmalar dünya ölçeğindeki gelirin yeniden dağıtımında, hiçbir zaman olmadığı kadar eşitsiz yeni bir hiyerarşiye neden olmakta, çevrelerin sanayisi değersizleştirilmekte ve bu sanayiler taşeronluk faaliyetleri statüsüne düşürülmektedir. Kutuplaşma, gelecekteki biçimlerini yaratmaya yarayacak yeni ilkelerini buradan devşirmektedir...

3. Egemen ideolojinin karşısında durarak, pazar sayesinde küreselleşmenin gerici bir ütopya olduğunu belirtmemiz ve bu ütopyaya karşı, sosyalist bir görüşle bağdaşan alternatif bir insancıl küreselleşme tasarısını kuramsal ve pratik olarak geliştirmemiz gerektiğini düşünüyorum.

Nasıl ki ulusal devlet tarihsel olarak pazarın yayılma alanını değil de bu gelişmenin toplumsal çerçevesini çizdiyse, yukarıda sözü edilen projenin de hayata geçirilmesi dünya pazarının emrinde olmayan ama bu pazarın faaliyet çerçevesini belirleyecek bir küresel siyasal sistemin kurulmasını gerektiriyor. Dolayısıyla, küresel bir siyasal sistem aşağıda sayılacak dört alanda temel sorumluluklara sahip olacaktır:

(i) İnsanlığı nükleer ve diğer soykırımların tehdidinden kurtaracak makûl düzeyde küresel silahsızlanmayı örgütlemek...

(ii) Yeraltı ve yerüstü zenginliklerin kullanımında gitgide daha eşitlikçi, dürüst bir paylaşımı örgütleme ve bu alanda, kaynakların talanını en aza indirgeyecek bir fiyatlandırma yapacak, kaynaklardan elde edilen rant ve değerlerin yeniden dağıtımını sağlayacak, hatta buradan küreselleşmiş bir parasal sistemin öğelerini oluşturabilecek sistemler kurmak...

(iii) Dünyanın eşit gelişmemiş büyük bölgeleri arasında esnek ama kontrollü, merkezlerin parasal ve teknolojik tekellerini gitgide azaltan; halihazırda dünya para piyasalarını yönlendirmekle görevli kuruluşların tasfiyesi (sözde - Dünya Bankası, IMF, GATT vs.) ve küresel ekonomiyi yönetecek yeni sistemlerin yaratılması anlamına da gelen ekonomik ilişkilerin görüşülmesi...

(iv) Siyaset, kültür ve iletişim alanlarındaki ulusal/küresel diyalektik çatışmasının doğru yönlendirilmesini sağlayacak görüşmeleri örgütlemek. (Bu yönlen-

dirme, bir biçimde bir "dünya parlamentosunun" ilk adımı olacak, şimdiye kadar hüküm sürmüş "devletlerarası kuruluşlar" kavramını aşacak ve dünya ölçeğinde faaliyet gösterecek, toplumsal çıkarların temsil edilmesine izin verecek siyasî kurumların kurulmasını da içerecektir.)

4. Günümüz dünyasındaki eğilimlerin yukarıda belirtilen yönde gitmediği ve sözü edilen insancıl tasarının amaçlarının halihazırdaki çatışmaların tasarılarıyla aynı olmadığı çok açıktır. Hiç şaşırmadım, hatta denilebilir ki, başka türlüsü sürpriz olurdu. Eski küreselleşme sisteminin aşınması sonunu kendi elleriyle hazırlamıyordu ama, o telaşta kaos dışında başka bir şeye de varamıyordu. Egemen güçler, sadece kısa dönemli kârların tamamını kendilerine yontmayı isteyerek ve böylece kaosu da derinleştirerek kaos içindeki yerlerini alıyorlar. Egemenlerin seçimlerini dalkavuk, "kendi kendini düzenleyen" pazar ideolojisiyle, "alternatif yokluğunun" kabul edilmesiyle veya basit ve açık kinizmle meşrulaştırma çabaları sorunun çözümü değil, çözülecek sorunun bir parçası sadece. Halkların, yaşam koşullarının kötüleşmesine gösterdikleri tepkiler de her zaman olumlu değil; aldatıcı, gözboyayıcı cevapların karmaşasında köktenci veya şoven toplaşmalar, hatırı sayılır ölçüde gücü harekete geçirebilir. Kuram ve pratikte, meydan okuma düzeyinde insancıl cevapların şartlarının oluşturulması solun görevi olagelmiştir. Bu, solun tarihsel kabiliyetidir ve onun yokluğunda ve böyle olduğu sürece, birtakım gerici, cinaî zorlamalar hep gündemde kalacaktır.

Avrupa projesinin bugünlerde karşılaştığı zorluklar, pazar aracılığıyla küreselleşmenin nasıl bir çıkmaz olduğunun en iyi örneğidir... Bu sorunlar, tasarının kendisinin yarattığı coşkunlukla farkedilmedi, oysa kolaylıkla öngörülebilirdi ve benim gibi, tek başına Ortak Pazar'ın bir Avrupa kurmaya yeterli olamayacağına inanmış kişiler tarafından uzun zamandır söyleniyordu. Diyorduk ki, birleşik pazarın kurulmasını ilerici, toplumsal ve kültürel bir tasarıyla var edebilen böylesi bir iddia Avrupa Solu tarafından taşınabilir ancak – onsuz dayanıksız olur ve en ufak bir ciddi darbede yıkılır... Öyleyse Avrupa sollarının, pazarların bütünleşmesinin her safhasında, bir yandan, faaliyetten elde edilecek kârın işçilere –onların toplumsal güçlerini ve birliklerini de sağlayarak– dönmesini garantileyecek, öte yandan genişlemiş bir pazarın verimli yönetimi için gerekli siyasî biçim olacak ve ulusal devletleri hiçe sayacak bir siyasal sistemin kurulmasını başlatacak ikili bir ölçütler dizisini göz önünde tutması gerekiyordu.

Hiçbir şey olmadı... Solcuların teklif edilen modele kendi şartlarını dayatmadan, ya çok geç, ya da gereğinden erken hareket etmeleri yüzünden Avrupa projesi merkantil boyutuna indirgenmiş olarak sağın eline bırakıldı. Sonuç ortada, gözümüzün önünde: Küresel konjonktürün değişimi, Avrupalı ortakları, kendi sorunlarını (özellikle işsizliği) bile çözmeyi hayal etmekten âciz, birbirinin aleyhine çalışan, ama onu bile doğru dürüst beceremeyen rakipler durumuna getirdi. Pazarın dolaysız mantığını çerçeveleyecek araçlardan yoksun bırakılmış or-

taklar, gerici söylemlerce gitgide daha çok sıkıştırılacaklar. Ortaklardan Almanya ve Fransa'nın önemli sağ ve sol siyasetçilerince son derece içtenlikle teslim edien bu durumu değiştirme isteğiyse, bu şartlarda ancak sihirli bir yönteme ihtiyaç duymaktadır.

Oysa "Küçük Avrupa"nın (Avrupa Ekonomik Topluluğu) karşılaştığı zorluklar Büyük Avrupa'nın, meydan okuyuşa yepyeni boyutlar kazandırdığı anda patlak verdiler. Bu durum sola Avrupa projesini bütünlüğü içinde yeniden düşünme ve işgücünün bu ölçekte birleşmesinin yeniden kurulmasıyla sola demirlemiş siyasî (konfederal) ve iktisadî bir Büyük Avrupa'nın kurulmasının ilk adımını atma fırsatı veriyordu. Fırsatın kaçmasına izin verildi ve tersine, Sovyet sistemini vahşi kapitalist bir sistemle ikame ederek çöküşünden kâr sağlamaya hevesli sağın güçleri desteklendi. Doğu Avrupa'nın Latin Amerikalaştırılması tasarılarının, sola demirlemiş bir Avrupa projesinin kurulmasının fırsatlarını güçsüzleştirmekten başka bir işe yaramayacağı ortadadır ve bu Latin Amerikalaştırma tasarısı, Onikiler Avrupası'nın merkezindeki dengesizliklerden kaynaklı, bu gelişmeyi kendi hanesine kâr olarak yazdırabilecek tek ortağı telâffuz etmekten öteye geçemeyecektir: Birleşik Almanya.

Avrupa projesinin içinde bulunduğu kriz, yeni bir küreselleşmenin önünde duran en büyük engellerden biridir. Ama Avrupa, zoraki gösterilerin, yenilenmiş bir küresel sistemin kurulmasına meydan okuyan yetersiz ve trajik tepkilerin dile geldiği tek yer değil hiç şüphesiz. Eski Üçüncü Dünya'nın tamamında, şaşırtıcı bir biçimde, özellikle eski küreselleşmenin yerle bir olmasıyla dışarıda kalmış İslâmî, Arap, Afrikalı bölgelerde... Ama Doğu'nun yeni Üçüncü Dünya'sında (eski Rusya'da ve eski Yugoslavya'da görüldüğü gibi), kendi kendini yoketmeye yönelik ayaklanmalar, şimdiye kadar varolmayan soruları tepkisel bir şekilde başlangıca taşıyorlar.

5. Gerçekçi olmayı arzuladığını savlayan araştırmacı, çatışmadaki güçlerin halihazırdaki görünümlerinden yola çıkarak, değişik senaryolar hayal edebilir. Bu senaryoların sabit ve kabul edilebilir bir küresel sistemin kuruluşunun gereklerinin çok gerisinde kaldıklarını ve dolayısıyla kaostan çıkmaya izin vermeyeceklerini ispatlamak için birkaçını inceleyeceğim.

Avrupa projesi arızalanmıştır ve çözülme eğilimlerince tehdit edilmektedir; bu durumda, Avrupalılık düşüncesine sıkı sıkıya bağlı güçler birleşmelerini "ikinci en iyi" üzerinden tanımlamalarının yararlı ve mümkün olduğuna inanabilirler, yani Almanlaşmış Avrupa'yı savunabilirler. Latin Amerikalaşmış bir Doğu Avrupa'ya doğru uzanan, dolayısıyla Bismarck'tan Hitler'e uzanan geleneği izleyen bir Alman yayılmacılığı üzerine kurulan bu tasarı, Fransa, İtalya ve İspanya'nın birleşmesine, bu birleşmenin Almanya'nın hareketini kısıtlamayacağı ölçüde izin verir. Bu varsayımda Büyük Britanya'nın gemisinin, "Kıta" Avrupası'na karşı mesafesini koruyarak Amerika'nın geniş sahillerinde yüzeceğini düşünmek için birden çok neden vardır. Seçtiğimiz bu yolda gayet rahatız, hatta

bu seçimi meşrulaştıracak bir neden bile bulmuşuz: Avrupa birliğinin oluşumunun bu modelinde, kuşkusuz *Bundesbank*'a (Alman Merkez Bankası) devredilecek "tarafsız bir para yönetimi"ne (para yönetiminin siyasal anlamının gözardı edilmesi üzerinde temellenen teknokratik bir kavram) atfetmek zorunda olduğumuza inandığımız bir öncelik... Hiç sanmıyorum ki, bu Avrupa projesi karikatürü gerçekten istikrarlı olsun; çünkü uzun vadede ne Rusya, ne de Fransa, konumlarının bu tezde sözü edildiği gibi aşınmasını kabul edecektir.

Ayrıca, ne tek başına lider Almanya, ne de Almanlaşmış Avrupa senaryosu Birleşik Devletler'in ayrıcalıklı işlevlerini yerle bir edebilecektir... Çünkü bu proje daha önce, karar vermedeki etkili rolünü belirttiğimiz "beş tekel"i tanımlayan alanların hiçbirinde, Amerikalılar saflarına karşı örgütlenemeyecektir. Almanlaşmış Avrupa bu noktada Amerika'nın kuyruğunda kalmaya mecburdur.

Buradan sonra, yavaş yavaş, alternatif yoksunluğundan Amerikan hegemonyasının ikinci baskısı olan ikinci senaryonun özelliklerine geçiyoruz. Bu senaryonun birçok değişkesi var. Bunlardan en olası olanı Latin Amerika'yı ABD'nin, Afrika'yı Alman-Avrupa (Fransa içinse bazı kırıntılar) arabasına koşacak –ama ABD'nin alanı olarak kalan, Körfez'in askerî işgaliyle doğrudan, İsrail ile ittifak aracılığıyla dolaylı olarak elde bulunan Körfez petrol bölgesiyle "Orta Doğu Ortak Pazarı"nı bırakmayacak– ve, simetrik olarak Güneydoğu Asya'yı Japon yayılmasına terkedecek bir yeni-emperyalist bölgeselleşmeye yamanmış belli bir "yük paylaşımı"nı içeriyor. Ama bu paylaşım sözkonusu üç merkez arasında eşitlikten sözetmemektedir: Bu çerçevede Birleşik Devletler ayrıcalıklıdır. Burada da hiç sanmıyorum ki bu biçimdeki neo-emperyalist seçenekler sistemin istikrarını sağlayabilsin. Bu seçenekler Latin Amerika, Asya ve Afrika'nın ayaklanmasıyla hep sorgulanacaktır.

Demek ki, dikkatimizi Avrupa-Amerika çatışmasından hayli uzakta olan Asya üzerinde yoğunlaştırmalıyız. Hem Japonya'da, hem Komünist Çin'de, Kore ve daha az olmakla birlikte Güneydoğu Asya'nın kimi ülkelerinde (Singapur, Tayland, Malezya), hatta Hindistan'da, dünya pazarındaki rekabet güçleriyle ölçülen verimlilik ve büyüme göstergeleri itibarıyla Asya, günümüz küresel krizinde bir istikrar figürü olarak görünüyor. Buradan hareketle, gelecekte, hegemonyanın Asya'ya geçeceği düşünülürse söylenecek tek şey bu meselenin hafife alındığıdır. Çünkü Asya bu küreselleşen dünya nüfusunun yarısından fazlasını kapsamaktadır. Bu da farklı uluslar arasında bölünmüştür. Hegemonya kavramının belirsizliği, kapitalist birikimin ana bölgesi haline gelen Asya'nın durumu ile ikame edilebilir...

Her durumda Asya ülkelerinin (en önemlisi Çin'in) dünya sistemindeki konumlarının güçlenmesinin büyük bir olasılığa sahip olduğu söylenmelidir. Böyle bir gelişme karşısında ABD'nin tepkisi ne olacaktır? Benim fikrime göre herbirinin dünya ölçekli ittifaklarının bütün stratejisi bu sorunun etrafında dönüp duracaktır. Çünkü Çin'in gelişmesinin bütün küresel dengeleri hatırı sayılır öl-

çekte saracağı besbellidir. İşte bu yüzden Çin'in gelişmesi ABD'de sonuçta bir "tehdit" olarak algılanmaya başlayacaktır. Yine düşünüyorum ki, geleceğin büyük sürtüşmeleri Amerikalılarla Çinlileri karşı karşıya getirecektir. Böyle bir sürtüşmede Avrupa'nın tutumu ne olacaktır? Bunu bugünden söylemek zor.

6. Şu anda söz konusu olan evrim çizgilerinin çizebileceği çeşitli olası senaryoların hepsi "Kuzey-Güney" kutuplaşmasını hedef almayan perspektifler üzerine yerleşiyorlar. Kapitalist sistemi yönlendiren mantık, benim tartışmamı üzerinde kurduğum şu beş tekelin etrafında gelecekte kurulması umulan işleyiş tarzlarını yenileyerek, merkez/çevre bölgeler kutuplaşmasını sürdürmektedir.

Böyle bir perspektifte yeni hiçbir şeyin bulunmadığı gözlemlenebilir: Kutuplaşma neredeyse eşyanın tabii düzeninin bir parçası olmayı devam etmektedir. Bu not üzerinde bir sonuca varmıyorum, çünkü son beş yüz yıl boyunca değişen her şey tam da burada yatmaktadır: Dünya kapitalist sisteminin yayılmasıyla çevreleşmiş, uzun süredir kaderlerine boyun eğmiş görünen halklar, elli yıldır bunu artık kabul etmemekte ve gelecekte de çok daha zor kabul edeceğe benzemektedir. Kapitalizmin başlattığı evrenselleşmenin –yarattığı güdük versiyonda aşabilmesi de mümkün olmayan– olumlu yanı yalnızca meyvadaki kurtçuktur. Rus ve Çin devrimleriyle başlatılmış olan süreç –çevre ülkelerin başkaldırısıyla bu sistemin ötesine geçmek– yeni biçimler altında devam edecektir. Kuruluş safhasındaki "dünya sistemleri"nin kararsızlığının nihaî hikmeti burada asıl sebebini buluyor. Gelecekte sahnenin önünü işgal edecek olan bu sürtüşmeler, geçmişte olduğu gibi eşitsiz menzillere sahip olacaklar. Sezgilerim beni Asya halklarını başat sistemin karşısına getiren sürtüşmelere geleceğin tarihinde belirleyici bir yer vermeye itiyor. Bu, başkalarının da kutuplaşmaya karşı bu genelleşmiş başkaldırıya katılmalarını dışlamadığı gibi, bizzat sistemin merkezlerinden de kaynaklanacak ileri adımları ve dönüşümleri de dışlamıyor. Dünyanın sosyalist dönüşümü sorunsalının bu yönü üzerindeki düşüncelerimi başka yerlerde ifade etmiştim. Bu konuya burada yeniden dönmeyeceğim. Böyle bir süreç, kendilerini evrenselci bir perspektifin reddine kapatacak, bazan dramatik de olabilen başarısızlıkları da dışlamıyor. Bu konuya da başka yerlerde değinmiştim.

Kapitalist yayılmayla devreye sokulan dünyasallaşmaya meydan okuyacak hümanist bir cevap projesi; elinizdeki yazının okuyucusuna aşırı "idealist" gelebilecek olan bu proje, öyleyse "ütopyacı" değildir. Aksine, o yönde ilerleyecek bir evrim çizgisinin başlatılması, dünyanın bütün bölgelerindeki kuvvetli toplumsal güçlerle çabucak buluşmak zorunda olması ve onlara mantığını dayatmaya muktedir olması anlamında, mümkün olan tek gerçekçi projedir.

Bu yönde ilerlemek bana göre dünya sosyalizminin perspektifini yenilemek anlamına geliyor. Bunun koşullarını sağlamak öncelikle kapitalist kutuplaşmanın kendini içinde yeniden ürettiği beş tekel ile mücadeleye tutuşabilecek ideolojik ve siyasal güçleri yeniden biçimlendirmek ve bu mücadele aracılığıyla ka-

pitalist mantık tarafından öngörülen tek yanlı ayarlamanın yerine "karşılıklı bir ayarlama"yı dayatmak anlamına gelmektedir.

İdeolojik ve kültürel cephede bu mücadele bana temel önemde görünen tartışmaların yeniden başlatılmasını zorunlu kılıyor: (i) evrensel ile özelin diyalektiği; (ii) siyasal demokrasiyle toplumsal ilerleme arasındaki ilişki; (iii) iktisadî verimlilik denilen şeyle (ve ifade bulduğu araçlarla: "pazar") eşitlik, kardeşlik değerlerinin diyalektiği: (iv) daha önceki tartışmaların ışığında dünya ölçekli sosyalist hedefin tanımlanması.

Dünya siyaseti cephesinde, dünya sisteminin örgütlenmesinin daha otantik demokratik ve bu açıdan gittikçe iktisadî ilişkileri daha az eşitsiz temeller üzerinde düzenlemeye muktedir olan biçimlerini ilerletmek zorunludur. Bu çerçevede küresel sistemin, şu andaki çevre bölgelerin dağınık parçalarını bir araya toplayan büyük bölgelerin oluşturulması aracılığıyla yeniden örgütlenmesi çok büyük bir öncelik taşıyor gibi geliyor bana. Latin Amerika, Arap, Afrika, Güneydoğu Asya bölgeleri, Çin ile Hindistan'ın (gezegenimizin tek kıta-ülkeleri) yanındaki yerlerini burada bulmaktadırlar. Bu amacın "Bağlantısızlar Hareketi"nin yenilenmiş bir gündeminde ilk sırayı tutmasını öneriyorum. Bu bölgeleştirmeler, sözgelimi Avrupa ve eski Sovyetler Birliği gibi başka bölgeleşmeleri de dışlamıyor. Bu gerekliliğin nedeni basittir: Çözümlememizde sorguladığımız beş tekel ancak bu düzeyde etkili bir şekilde altedilebilir. Buradan yola çıkarak gerçek anlamıyla dünyasal, kendi öz düzeylerini içeren (ulusal, bölgesel, dünyasal) iktisadî ve malî bir sistemin kurulması da mümkün olacaktır.

Elbette dünyanın dönüşümü her zaman temelindeki mücadelelerin gelişimiyle başlamaktadır. Ulusal temelleri üzerinde ideolojik, siyasal ve toplumsal sistemlerin dönüşümü başlatılmadan; dünyasallaşma ve kutuplaşma üzerine söylemler her şey olup bittikten sonra yapılan analizler olarak kalacaktır.

Bibliyografik Hatırlatmalar:

Elinizdeki metin yoğunlaştırılmış olarak okuyucunun daha detaylı tartışmalarını aşağıdaki kitaplarda bulabileceği sonuçlara ilişkindir:

– *L'Empire du chaos*, Harmattan 1992.
– *Itinénaire intellectuel*, Harmattan 1993.
– *L'ethnicité a l'assault des nations*, Harmattan 1993.
– *Mondialisation et accumulation*, Harmattan 1993.
– *Le systeme monétaire international est caduc, par quoi le remplaced?*; çıkacak.
– *Renouvellement ou érosion de la loi de la valeur?*; çıkacak.

The Future of world polarization

In today's stage of world polarization, rendered by the deceptive term "globalization" by the avatars of liberalism, one can easily observe a state of chaos, which, whatever the new forms it actually assumed, by no means hinders the emergence of new axiomatics of unequal development or an even more planetary scale. The capitalist system manifestly failed, today, on three important dimensions: it failed in developing new political and social forms to cope with the necessary erosion of national states; it failed in defining a new system of economic and political relationships that would correspond in adequation to the exigences of the industrialization of new peripheric zones in Asia and Latin America; lastly, it failed to constitute a set of healthy relationships with those regions which tend to be completely excluded from the world-system; mainly with African "Fourth World".

Everything shows the need for finding paths to construct a "new world order", of course not the one pretended by the American leaders in 90's, which proved to be a total illusion. Today's "system", emerging as a chaos, is unable to combate the inherent difficulties of modern capitalism, namely, the erosion of central nation-state and the erosion of the pretended schemas of "industrialized" centers and "non-industrialized" peripheries.

The liberal illusion of "objective laws of market" that hinders the proper role of the "five monopolies" –those of technology, finances, accessibility of natural resources, communications/information and mass-destroying weapons should not hinder, in its turn, the underlying "reactionary utopia" against the humanistic-socialist perspective. Considered in its inescapable urgency, the latter invokes today a global disarmement, a relief from the increasing inequality in terms of accessing the resources of our planet, a properly institutionalized network of negociations for bringing forth more refined, well-controlled and

democratic set of economic relationships among the main regions of the world.

Today, one can hardly see such a tendency in the present state of affairs, since the "invisible hand" of the market laws can never be clever enough to foresketch such a set of organizations, under the double pressure of the illusory "theories" that naively believe to the "objectivity of the law of market" and of the inhering myopy of short-term interests that hinders any chances of taking into serious the long term exigences and tendencies.

This shortsightedness of the actual perspectives is totality apparent in the failure to conceive a "unitary monetary system" based on US dollar, and more markedly, of the project of Europe, now a mise-en-scene of struggles among unequal competing rivals. The rise of new "hegemonic" regions, China and other Asiatic rivals to United States imposes us the need to develop a disillusioned, non-utopic perspective for the revival of a socialist-humanist project.

Bir paradigma olarak "Çin kapitalizmi" üzerine düşünceler*

*Arif Dirlik***

Güney Çin'deki, ve daha genel olarak, Çin kökenli nüfusun önemli bir rol oynadığı Güneydoğu Asya'daki en son ekonomik gelişme, alternatif bir gelişme paradigması olarak "Çin kapitalizmi"ne ilgiyi uyandırmıştır. Bu makalede, bu yeni olgu, özel olarak Çin toplumundaki ve genel olarak global ekonomik ilişkilerdeki değişimlere ilişkin olarak düşünülecektir.

Çin ve Asya kapitalizmine duyulan ilgideki yükseliş, Çin'de 70'lerin sonunda başlayan ve 90'ların başında ülkenin kapitalizme neredeyse tamamen açılmasıyla yeniden güç kazanan sosyalizmden dönüş süreci ile tarihsel olarak çakışmıştır. Aynı dönem, "global kapitalizm" veya "esnek üretim" denilen şeye duyulan yoğun bir ilgiye de tanık olmuştur. Bu zamansal cakışma en azından düşündürücüdür; ve Çin veya Asya kapitalizmi ile kapitalizmin yeni bir evresi olarak gözüken bir dönem arasında bir bağlantı ihtimaline ilişkin sorular uyandırmaktadır. Birinin ötekine nasıl katkıda bulunduğu, veya ikisi arasındaki ideolojik diyalektik aşağıdaki tartışmanın başlangıç noktası olacaktır.

Aşağıda, Çin kapitalizmi üzerine güncel söylemin Global Kapitalizm üzerine söylemin bütünsel bir parçası olduğunu ileri süreceğim. Global kapitalizm Çin kapitalizmini anlamak için bir bağlam oluşturmaktadır, ama bu ilişki tek yönlü değildir; Doğu ve Güneydoğu Asya'daki (ve Kuzey Amerika'daki) Çin toplumlarının ekonomik gelişmesi de, karşılık olarak Global Kapitalizm söylemini canlandırmaya katkıda bulunmuştur. Biri, ötekine referans vermeksizin anlaşılamaz.

(*) Arif Dirlik'in *Toplum ve Bilim*'e İngilizce olarak verdiği bu makale Yazı Kurulunca Türkçeleştirilmiştir.

(**) Dr. Arif Dirlik, Duke Üniversitesi öğretim üyesidir.

Bu karşılıklı ilişki, aynı zamanda, Çin kapitalizmi, "Konfüçyüs kapitalizmi" vb. gibi değişik biçimlerde adlandırılagelen oluşumun, yeni post-sosyalist, post-devrimci söylemin kapitalizme dair en son keşfinden biraz daha farklı birşey olduğu anlamına da gelmektedir. Burada "keşif"ten kastettiğim, yanlış fikirler üzerine kurulu bir ideolojik işlem veya birşeyin yoktan varedilmesi değil, daha ziyade "Çinlilik" ile bağlantılandırılan toplumsal, siyasal ve ideolojik özelliklerin yeni bir model ve bir dereceye kadar yeni bir gelişme gerçekliği yaratmak üzere yeniden örgütlenmesi ve yeniden düzenlenmesidir. Bu terimi aslında temel bir açıklama problemi olabilecek birşeyin altını çizmek için kullanıyorum; isterseniz, Çinlilik özellikleri ile Çin kapitalizmi arasındaki sebep-sonuç ilişkilerini tersine çevirmek amacıyla diyelim: şu Çinlilik özellikleri denilen şeyler, Çin kapitalizminin sebebi olmaktan ziyade, kaynakları başka bir yerde, global ekonomide olan bir kapitalizmin gelişmesinin sonucu olabilir. Bir başka deyişle, "Çin kapitalizmi"nden sözeden söylem basitçe betimlemez; daha önemlisi, nesnesini yaratan bir söylem olabilir (burada söylem kavramını, sadece ideolojik işlemleri değil aynı zamanda kurumsal pratikleri de içeren geniş anlamıyla kullanıyorum).

Üstelik, böyle bir söylem, sadece söyledikleri açısından değil, bastırdıkları açısından da değerlendirilmelidir. Aşağıda, "Çin kapitalizmi" üzerine söylemin aslında, bizzat "Çinlilik" fikrine ilişkin sorular da dahil olmak üzere son derece anlamlı soruları bastırdığını öne süreceğim. Çin kapitalizmi üzerine söylemin bir yan ürünü olarak Çinli toplulukların artan global görünürlüğü, Çin diasporası* üzerine de beklenmedik bir dikkatin oluşmasına yol açtı. Bir yandan, tam da bu toplulukların görünürlüğü, ulus-ötesi bir etnik kimliğin ortak nitelikleri biçiminde saptanan "Çinlilik" gibi bir nosyonu doğruluyor göründü; öte yandan, alternatif bir perspektiften bakıldığında, değişik toplumsal ve kültürel çevrelerde yerleşmiş Çinli kültürler arasındaki farkları ortaya çıkararak bizzat bu Çinlilik fikrini sorguya çekmiş oldu. Bu perspektifte, Çinlilik üzerine israr, global ilişkilerde Çin ekonomik gücünün olumlanmasına tekabül eden ulus-ötesi bir Çinli etnik kimliği yaratabilmek için bu yerel farkları bastırma değilse bile içerme arzusunu ifade eder. Böyle etnik temsiller sayesinde şeyleşmiş bir Çinlilik kavramı içinde bu farkların yokolması , Çin ve Asya'ya ilişkin oryantalist kurguların canlanmasına yol açmıştır, üstelik bu kez sözkonusu olan Çinlilerin kendilerinin yaptığı kurgulardır.

Tartışmamı, modelin kendi kadar global kapitalizmin kaprislerinde de köklenen Çin modelinin kararsızlığı üzerine kısa bir yorum ile bitirmek istiyorum.

(*) Diaspora: bir kültürel, dinsel veya etnik grubun kendi vatanından başka yerlerde oluşturduğu topluluk. İlk kez tüm dünyaya yayılan Yahudi topluluklar için kullanılan bu sözcük şu anda her etnik, dinsel veya kültürel grup için kullanılmaktadır. A.B.D.'deki Çinli diasporası veya Avrupa'da Türk diasporası gibi.

"Çin kapitalizmi"nin keşfi

Kapitalizmin Çinli bir türünün olabileceği, herhangi bir Çinli topluluk içinde değil Amerika Birleşik Devletleri'nde doğmuş bir fikirdi. Bu fikri doğuran global önemi haiz iki koşul vardı: Çin'de sosyalizmden geri dönüş, ve Doğu ve Güneydoğu Asya toplumlarında beklenmedik bir büyüme göstergesine karşılık Avrupa-Amerikan kapitalizminde görünürde bir gerileme.[1]

Bildiğim herhangi bir başka kitaptan çok daha fazla, Amerikalı fütürolog (gelecek-bilimcisi) Herman Kahn'ın *World Economic Development: 1979 and Beyond* (Dünyada Ekonomik Gelişme: 1979 ve Ötesi) isimli kitabı Çin'e özgü (ve daha geniş olarak Doğu Asya'ya özgü) bir kapitalizmin tartışılmasını harekete geçirmişti. Doğu Asya toplumları üzerine aşağıdaki satırları yazdığında Kahn'ın aklında olan tamamen dünya ekonomisinin durumuydu:

> İlk ikisinin [Tayvan ve Güney Kore] şu andaki göreli olarak yüksek morali, göreve bağlılığı ve yönetsel ve ekonomik mahareti, Japonya dahil hemen hemen tüm gelişmiş kapitalist uluslarda süregitmekte olan durumla çarpıcı ve yararlı bir karşılaştırma imkânı vermektedir.[2]

Kahn'a göre, Çin'in sanayileşemeyeceği biçimindeki geleneksel görüşün "Çinliler her koşul altında sanayileşmeyi başarabilirler" biçiminde değiştirilmesi gerekiyordu. Kahn bunun için bir neden de gösteriyordu:

> Bu kitabın pek çok okuru, Max Weber'in Protestan ahlâkının modernleşmenin yükselmesi ve yayılmasını sağlamada ne kadar yararlı olduğu üzerine argümanını bilirler. Halbuki çoğu okur, son yirmi yılda tedricen ortaya çıkan, Konfüçyüscü ahlâka dayanan toplumların sanayileşme, refah ve modernleşme arayışında pek çok açıdan Batıya üstün olabileceği görüşünü daha az bilirler. (Kahn, 1979: 121).

Kahn'ın "Yeni-Konfüçyüscü" diye betimlediği toplumlar, "Konfüçyüscü ahlâk"a içkin iki birbiriyle ilişkili özellikler seti dolayısıyla, "diğer kültürlerden da-

1 Bir şeyin kökenleri hakkında bir önerme yapmak her zaman risklidir. Çin kapitalizmine ilişkin imaların daha önceden, ve özellikle Çinli düşünürler arasında yapılmış olması pekâlâ mümkün. Aşağıda tartışacağım metinlerin, yazarlarının Çinliler ve Doğu Asyalılar ile enformel etkileşimlerinin ürünleri olabileceğine dair bir takım kanıtlar da vardır. Ama öte yandan aşağıdaki tartışmanın açık kıldığı bir nokta da, "Çin kapitalizmi" diye bir söylem kurmaya girişenlerin bu söylemin kökenlerini 1980 civarında Amerika Birleşik Devletleri'nde yayınlanan çalışmalara bağlamalarıdır. Bu ikinciler Çin kapitalizmine ilk dikkati çeken olmasalar bile, en azından bunu güçlendirmişlerdir.

2 (Kahn, 1979: 329) Kahn'ın kitabı Uluslararası Ticaret Odaları'nın 1978 toplantısına yetiştirilmek üzere alelacele baskıya verilmişti. Kitap, hem gelişmiş kapitalist, hem de sosyalist toplumların derin bir bunalımdan çekmekte olduğu bir zamanda kapitalist gelişmeye inancı yeniden olumlamak amacını açıkça gütmekteydi.

ha yüksek büyüme oranları" gösterdiler: "kendini adamış, motivasyonlu, sorumlu ve eğitimli bireylerin yaratılması ve gelişmiş bir bağlılık duygusu, örgütsel kimlik ve değişik kurumlara sadakat ["aile, ticarî firma, veya devlet dairesi", ne olursa olsun]". (Kahn, 1979: 128)

Kahn'ın gözlemleri o günden bu yana, ""Konfüçyüscülük" ve "Çin kapitalizmi" üzerine tartışmalarda, aralarında Peter Berger ve S. Gordon Redding gibi sosyologların, Roderick MacFarquhar ve Roy Hofheinz gibi Doğu Asya uzmanlarının ve Joel Kotkin gibi popüler yazarların da bulunduğu pek çok yazarın eserlerinde yankı bulmuştur.[3] Yıllar boyunca, Çin kapitalizmine yeni Çinlilik ögelerinin katılmasıyla bu tartışmalar daha ayrıntılı ve çeşitli hale geldi. Güçlü aile bağları, eğitime bağlılık, kanbağına veya gûya-kanbağına (mekân bağı da dahil) dayalı toplumsal ağlar gibi özellikler aracılığıyla günlük yaşam içinde ifade edilen Konfüçyüscü değerlerin en çok sıralanan Çinlilik karakteristikleri arasında olduğunu söylemek insafsızlık olmaz sanırım.

Eğer Kahn ve Berger'inki gibi metinler Çin kapitalizmi üzerine yeni söylemin kurucu metinleriyse, bu söylem, özellikle, Çin dahil, çeşitli Doğu ve Güneydoğu yerelliklerinde, "Doğu Asya Kültürü ve Modernleşme" başlığının bir varyasyonunu kullanan aralıksız bir dizi konferans ile kurumlaştırıldı. Önderliği, 70'lerin sonundan itibaren o zamanın Başbakanı Lee Kwan Yew yönetiminde Singapur toplumunu "yeniden-Çinlileştirme" hareketini başlatan Singapur aldı. Bu politikanın doruk noktası, 1982 yılında Çin kökenli sekiz yabancı uzmanın Konfüçyüscülüğü okul müfredatına sokma yolları hakkında Singapur hükümetine tavsiyelerde bulunmak amacıyla davet edilmesiydi. Ertesi yıl, Konfüçyüscülük üzerine araştırmaları geliştirmek üzere Singapur'da bir Doğu Asya Felsefeleri Enstitüsü kuruldu. İki Singapurlu araştırmacıya göre 1979'dan önce "Konfüçyüscülüğün bir tartışma konusu bile olmadığı" Singapur, birdenbire Doğu Asya, Birleşik Devletler ve Çin'de Konfüçyüscülüğün ve genel olarak Çinli değerlerin sözcüsü olarak ortaya çıktı.[4]

Seksenlerin ortasında başkaları da işe karıştı. Son on yılın bu sorun etrafındaki konferans ve yayın aktivitesini sıralamam imkânsız, ve aslında böyle bir

3 Bkz. Berger 1987; Redding 1993; Tai 1989; Mac Farquhar 1980; Hofheinz ve Calder 1982; Kotkin 1982. Bunların, artık neredeyse bir sanayi haline gelmiş olan bir söylemin sadece birkaç örneği olduğunu belirtmeme gerek yok.

4 Singapur'un "yeniden-Çinlileştirilmesi" yetinişlerin sonundan başlayarak *"putonghua"*nın desteklenmesini gerektirdi (*putonghua*, mandarin Çinlilerinin dilidir – Başbakan'ın kendi de olgun yaşına rağmen *putonghua* öğrendi). Araştırmacılardan gelen muhalefet üzerine, Doğu Asya Felsefeleri Enstitüsü başlığı Doğu Asya Ekonomi Politik Enstitüsü olarak değiştirilecekti. (Bu gelişmelerin bazıları hakkında beni bilgilendiren, National University of Singapore'dan Dr. Leo Suryadinata'ya teşekkür borçluyum.) 1982'deki aktiviteler için, bkz. Tu Wei-ming, 1984. Başından beri "yeni Konfüçyüscu" değerlerin savunucusu olan Tu, bu yıllarda Konfüçyüscu yeniden canlanışın en önde gelen şampiyonu olacaktı. En son alıntı için, bkz. John Wong ve Aline Wong, 1989: 503-533. Konfüçyüs canlanmasının ayrıntılı bir tartışması, bkz. Arif Dirlik 1995a.

listenin de ancak marjinal bir önemi var. Bir kaç genel gözlem yeterli olacaktır. Bir kere, sadece benim bildiğim konferanslar gösteriyor ki, ilk bir kaç turdan sonra, sorunun tartışılmasında pek çok tekrar sözkonusuydu; ve konferans aktivitesi önemi azalmaksızın devam etmesine rağmen Çinlilik özellikleriyle Çin kapitalizmi arasındaki ilişki sorunu çözülmeden kalmıştı. İkinci olarak, başlangıçta, Singapur, Tayvan, Hong Kong ve A.B.D.'deki çeşitli yerler (özellikle Hawai) bu aktivite için seçilmişken, özellikle doksanlarda Çin Halk Cumhuriyeti, Çin ve Asya kültürleri ve modernleşme üzerine konferansların en önemli yeri olarak ortaya çıktı.[5] Son olarak da, bu tartışmalar sorunları çözememekle kalmadılar, aynı zamanda, sadece Çinlilik özellikleri ve Çin kapitalizmi arasındaki ilişki üzerine değil, daha da önemlisi, bizzat Çinliliğin tanımı üzerine Çinli araştırmacıların kendi aralarında dahi ciddi anlaşmazlıklar ortaya çıkmasına sebep oldular. Öte yandan, konferanslar Doğu ve Güneydoğu Asya'dan, Avrupa ve Kuzey Amerika'dan, entellektüellerin, akademisyenlerin, hükümet görevlilerinin ve işadamlarının dolaşımı için alanlar sağladı. Böylelikle Çin kapitalizmi fikrini canlandıran bir kaynak hizmeti gören entellektüel bir ortam yarattı ve bu fikri global ideolojik aktivitenin öncephesinde tutmayı başardı. Bir başka deyişle, sorun üzerindeki anlaşmazlıkları ve karmaşıklıkları çözerek bizzat aktivitenin kendisi bir Çin kapitalizmi fikrini ileri sürmüş oldu.

Yukarıda belirttiğim gibi, Çin kapitalizmi sorununun bir ürünü olması muhtemel Çin diasporası sorunu ise, Çinli kimliği sorununun altını çizerek Çin kapitalizmi sorununun canlılığına katkıda bulunmuş oldu. Burada, sadece, bir "model azınlık" fikrinin Doğu Asyalı toplulukların ekonomik gücünün yükselmesiyle eşanlı olarak ortaya çıktığı Amerika Birleşik Devletleri'nden bahsedebilirim.[6] Bir yüzyıllık ayrımcılık, Asyalı Amerikalıları kendi yerli toplumlarıyla bağlarını gevşetmeye zorladı, ama son yıllarda, Asya toplumlarının başarısıyla ve Asya'dan profesyonellere ve daha zengin gruplara öncelik veren yeni bir göç dalgasının oluşmasıyla bu durum değişti. Çinli Amerikalılar son yıllarda bu bağları kabul etmek-

5 Seksenlerin sonunda bu aktivitelerin bir kısmıyla ilgili olarak bkz. Zhongfu, vd., 1993: 352-361. Son iki üç yılda bu aktivite hız kazanmıştır; sadece geçen yılki beş konferansın ilanları elimde var. Singapur, Tayvan ve UNESCO bu konferansları finanse etmede rol oynamışlardır. Son olarak da, Güney Kore'nin Çin'de giderek artan ekonomik aktivitesiyle birlikte Koreli Konfüçyüscüler ortak konferanslar ile ilgilenmeye başlamışlardır. Ağustos 1994 tarihli Çin-Kore konferansı ile ilgili olarak bkz: Cho Hae-Joang, 1995.

6 Bugünlerde genel olarak Asyalılara uygulandığı haliyle 'model azınlık" fikri başlangıçta ABD içindeki ırksal çatışmaların bir ürünü olabilir. Terim ilk defa 1966'da, Japon-Amerikalılara referans verilerek kullanılmıştı. Sonra tedricen diğer Asyalı gruplara, özellikle Çinlilere ve Korelilere teşmil edildi. Ama bu terim de, asıl seksenlerde, Asyalı Amerikalıların geldikleri toplumlarla varsayılan ilişkilerinden güç alarak öne çıktı; ve birinin başarısı ötekinin başarısını doğrular gibi gözüktü. Bu fikrin kökenleri için, bkz. Roger Daniels, 1988: 317-321. Asia Society'nin 1991'de desteklediği bir konferans Asyalı Amerikalıları açık bir şekilde Doğu Asya'daki gelişmeye bağladı ("The Asian-American Experience: Looking Ahead" Los Angeles, 24-26 Ekim 1991); Asia Society'den Robert Oxnam da *New York Times Magazine*'deki bir makalede aynısını yaptı. (Oxnam, 1986)

le kalmadılar, aynı zamanda A.B.D.-Doğu Asya ticaret ilişkilerinde aracı olarak hizmet etmeye her zamankinden daha istekli oldular. 1990'da Honolulu'da "Çinli Olmanın Anlamı" üzerine bir konferans, Çin diasporası bağlamında kimlik sorununu tartışmak üzere Çinli ve Çinli olmayan araştırmacıları biraraya getirdi. 1993'te Kaliforniya, Berkeley'de yapılan önemli bir konferans, Çin kimliğini araştırmalarını izlemek üzere dünyanın dört bir yanından Çinlileri biraraya getirdi. Tıpkı Çin kapitalizmi sorununda olduğu gibi, bu konferanslar da kimlikleri olduğu kadar farkları da ortaya çıkarmaya yaradı, ama aynı zamanda Çinlilik üzerine bir söylemi canlı tutma işini de gördüler. Konferans ciltlerinin, "düşen yerde büyüyen otlar" *("luodi shenggen")* veya "yaşayan ağaç" gibi başlıkları bir yandan "Çinli olmanın değişen anlamı"na ve sunduğu kimliğin sorunlarına işaret ederken, öte yandan son çözümlemede ortak kökenlere dayanan bir aynılığı (kimliği) olumladılar. En azından, tek bir etnik kimlik çerçevesinde kavramlaştırılan bir entellektüel aktivitenin sonuçlarını ve böyle bir aktivitenin nesnesini üretme biçimlerini düşünmeye ihtiyacımız var. Çin resmî görüşlerinin (Berkeley konferansında hem Tayvan hem de ÇKP) bu aktivitelere katılmış olduğuna da işaret edelim.[7]

Bu ideolojik aktivite, bir yandan Çinliliğin karmaşıklığını formel düzeyde tanırken, öte yandan bir "yeniden-Çinlileştirme" (galiba terim Wang Gungwu'nun) süreci içinde, tüm dünyadaki Çin nüfusu arasında yeni bir tür birlik icat etmek amacıyla pek çok farklılıkların arasında bir köprü kurmak işini görmektedir. Bu farklar veriliyse, onlarla başa çıkmak üzere bir Çinli kimliği icat etmenin, her ne kadar kendini meşru kılmak için geçmişe referans veriyorsa da asıl bugüne ait bir aktivite olduğunu söyleyebiliriz. Bu anlamda "Çinlilik" ve Çin kapitalizmi söylemi Çinli olmanın farklı mekânlarını ve zamanlarını çağırmakta ve nesnesini, yani "yeni bir Çinli kimliğini" icat etmek için pek çok farklı kaynağın kültürel ögelerini biraraya getirmektedir. Bu söylem ister istemez "Çinliliğin" anlamı üzerine mücadeleyi frenlemektedir, ama aynı zamanda konuya global ehemmiyet vakfeden böyle bir mücadele için mekân ve alan yaratmaktadır.[8] Neyi bastırdığını ise ikinci bölümde ele alacağım.

7 Honolulu konferansının tebliğleri, American Academy of Arts and Sciences'ın dergisi *Daedalus*'un Bahar 1991 özel sayısı olarak basılmıştır. Çin'in denizaşırı nüfusu arasında kimliğin sorunsallaştırılması için, bkz. özellikle Wang Gungwu, David Yen-ho Wu, L. Ling-chi Wang'in yazıları ve Hsu Cho-yun'un epigrammatik yazıları. Berkeley konferansında, ÇKP ve Tayvan temsilcileri katılımcılar için ayrı sunumlar yaptılar. Başka bir bağlamda (Tayland) Çinliliklerini ilan etme iştahının yeni bir örneği için, bkz. Christina Szanton Blanc: "National Identities and Counternarratives: Thailand and the Philippines", The Rise of 'Asian' Capitalism" sempozyumuna sunulan bildiri. Szanton Blanc'a göre, daha önce Tayland'da yaşayan Çinliler günlük yaşamda Tay adetlerini özümsemeye gayret etmişlerken, şimdi günlük kültürde Çin sağlığı ile bağdaştırılan yeni bir aşırı özgüven vardır.

8 Örneğin, "gelenek" hakkında otorite kurmak için hem Tayvan hem de Çin'de sürmekte olan ideolojik mücadelelere bakın. Geçen yıl, Çin hükümeti şatafatlı bir biçimde "denizaşırı ve anakaradaki yurtseverlerin" *(haineiwai tongbao)*, mezarının yanıbaşında bir Sarı İmparator Mabeti inşa etmek için bağışta bulunduklarını ilan etti. Gelenekle ilişki için bkz. Cohen, 1991.

Çin kapitalizmi üzerine söylemi dinamikleştiren şeyin yalnızca global kapitalizmin ideolojik sorunları değil, ama Çin toplumlarını global olarak yeniden biçimlendirmekte olan ekonomik aktivite olduğunu kısaca belirtmek isterim. Burada getireceğim kanıt daha ziyade izlenimsel; bu nedenle aklımdakini bir önerme olarak ileri süreceğim: Çin kapitalizmi üzerine söylemde düşlenen ulus-aşırı Çinli etnik kimliği, özellikle Çin'in 1992'den beri neredeyse tamamen dışarıya açılışı bağlamında, global kapitalizmin ekonomik pratiklerinin mümkün kılmış olduğu maddî aktivitenin bir ürünüdür. Ekonomi kuramcılarının çalışmalarından çıkardığım global kapitalizm kavramıyla neyi kastettiğimi başka bir yerde açıkladım.[9] Burada şu kadarını belirtmek yeterli: global kapitalizm kavramıyla anlattığım, basitçe malî işlemlerin değil, üretimin ve tüketimin de beklenmedik düzeyde ulus-aşırılaşması durumu, Doğu ve Güneydoğu Asya'nın olduğu kadar, Kuzey Amerika ve Avrupa'nın da Çinli nüfuslarının işine gelen koşullara yol açmıştır. Burada özellikle "yeni uluslararası işbölümü" denilen düzenle gelen ulus-aşırı taşeron pratiklerine gönderme yapıyorum. Global kapitalizmin daha geniş örgütsel bağlamı ulus-aşırı şirkettir, ama taşeronluk pratiği büyük şirketler için üretim yapan küçük işletmelere yeniden anlam verdi. Japon bir analizci, Takahide Kosaka (1889: 31-36), taşeronluk pratiğinin, özellikle ulus-aşırı bir temelde, yukarıdan aşağı ve merkezî örgütsel yapılar yerine ağ tipi örgütsel yapılar tercih ettiğini ileri sürdü. Üstelik önceki örnekte denetimler açıkça örgütsel olmaktan ziyade örtük olduğu halde – ki bu da, bana göre, her ne kadar diğer cezaî mekanizmalar el altında olsa bile, kişisel ilişkilerin önemini artıracaktır.

Eğer durum gerçekten buysa, o zaman Güneydoğu Asya'da küçük işletmecilikte meşhur olmuş ve yıllar boyu şu veya bu çeşit ağ-tipi ilişkileri korumuş olan Çinlilerin, üretimdeki yeni iş bölümünden yararlanmak üzere özellikle avantajlı bir konumda olmaları mantıksal bir sonuçtur. Ama burada sözkonusu olan basitçe geçmiş ekonomik pratiklerin mirası değildir. Ambrose King (1991) "*kuan-hsi* ve ağ-tipi kuruluşun" sürekli bir "toplumsal mühendislik" içinde ilişkileri icat etme ve yeniden icat etme süreci olduğunu söylemişti. Çinli şirketler, ulus-

9 Dirlik, 1994. Kapitalizm her zaman global ve globalleştirici olmuştur. Global kapitalizm terimi ise, kapitalizm içinde en önemli boyutun bizatihi üretim sürecinin ulus-aşırı şirketler aracılığıyla uluslar-aşırılaştığı daha yakın bir gelişmeye gönderme yapmaktadır (dolayısıyla bu yeni durumu ifade etmek için sermayelerden sözedilmelidir). Aynı metanın üretimi için üretim sürecinin, değişik ulusal mekânlar dahil olmak üzere pek çok değişik yere yayılması artık çağdaş dünya ekonomisinin genel bir özelliği haline gelmiştir. Üretimin böyle ulus-aşırılaşmasının dünyanın siyasal, toplumsal ve kültürel haritası bakımından açık sonuçları vardır. Hemen yapılabilecek bir ilintili gözlem –herhangi bir nedensel bağ çıkarılmamalıdır– "meta zincirleri" ile ulus-aşırılaşmanın aynı anda hem kaynağı hem de sonucu olan diasporik halklar arasındaki paralel gelişmelerdir. Bu diasporik nüfuslar ulus-aşırı üretimin taleplerinin bir kısmıyla ve çap olarak ulus-aşırı olan kimi alışverişler ile uğraşmak üzere stratejik olarak iyi yerleşmiş olabilirler. Öte yandan bizzat bu süreçlere katılmaları ulus-aşırı etnik kimliklerin oluşumuna katkıda bulunan bir etmen olabilir. Bu yeni durumu betimlenmesinde sık sık karşılanan diğerunlardır: "yeni uluslararası işbölümü", "post-Fordizm", "esnek üretim rejimi", "geç kapitalizm".

aşırı korporasyonların yeni üretim ağlarına bağlandıkça, sadece eski ilişki ağları dönüşüme uğramakla kalmayacak, bir yandan da "yeni uluslararası iş bölümü"nün gereklerini karşılamak için yeni ilişki ağları yaratılmak zorunda kalınacaktır. Bir başka deyişle, taşeronluk pratiği ilişki ağlarını genişletecektir. Taşeronluk, ekonomik pratikler üzerindeki hukuksal yaptırımların zayıflığı yüzünden şimdi "hudut kapitalizmi" diye betimlenen Çin'e yayıldıkça, iş bölümünün işleyişini garanti etmek için kişisel ilişki ağları yaratılmak, yenilenmek, ve yeniden yaratılmak zorunda. Çin'in dışında dahi, çeşitli Güneydoğu Asya toplumlarında Çinli nüfusa karşı ayrımcılığın geçmiş tarihi gözönüne alındığında bu ilişkilerin temel bir önemi vardır.[10] Her durumda, taşeronluk pratiğinin çeşitli Çinli topluluklar arasındaki ilişkileri artırması ve "üretimin etnikleşmesi" olarak betimlenebilecek biçimde aralarındaki bağları güçlendirmesi muhtemeldir. Şu gözlemiyle Wang Gung-wu (1991) tam da bu olasılığa işaret etmektedir: "uluslararası ticaretin devasa gelişmesi Çinlileri, özellikle kalabalık oldukları Asya-Pasifik bölgesinde, daha önce görülmemiş bir biçimde hem Çin'de hem dünyadaki diğer Çinlilerle ticaret yapmakta ve ilişki kurmakta artan bir kapasiteyle kozmopolit bir kültürü birleştirmeye muktedir kıldı."

Bu arada Çinlilik ile çağdaş ilgiyi bir kaç iktisadî etmene indirgeyerek ekonomik indirgemeciliğe veya işlevselciliğe düşmek istemiyorum, ama Güneydoğu Asya'da kapitalizmin hızla gelişmesiyle Çinli kimliği üzerine böyle bir ilginin ortaya çıkması arasındaki zamansal çakışmanın dayattığı soruları da görmezlikten gelemeyiz; üstelik bu ilgi, çeşitli Çinli topluluklar arasındaki uzaklıklardan değil, bu uzaklıkların şu veya bu türden yeni bir ekonomik ilişkiyle kapatılmasından kaynaklanmaktadır.[11] Nihaî olarak da, bu yeni ekonomik ilişkilerin bağlamı ulus-aşırı korporasyonlarda merkezlenen bir global kapitalizmin üretim süreçleridir. İşte bu anlamda, çağdaş global kapitalizmin yapısal koşullarına içsel olarak bağlı olmasına rağmen ayırtedici özelliklerini eklemlemek için geçmişe dayanabilen Çin kapitalizmi üzerine söylemi çağdaş bir olgu olarak incelemekten yararlanabiliriz. Aşağıdaki bölümde, global kapitalizm ile kurulan bu ilişkinin, Çin kapitalizmi söyleminin temel iddialarından bazılarını, ve aynı zamanda bu iddiaların, daha önceki Avrupa merkezli kapitalizm ideolojisinin meydan okumasına rağmen global bir kapitalizm ideolojisine niçin kabul edildiğinin nedenlerini açıklamaya yardımcı olacağını göstereceğim.

10 Bu gözlemlere ilişkin kanıtlar S. Gordon Redding'in *The Spirit of Chinese Capitalism* isimli çalışmasında bulunabilir (1993). Ne yazık ki Redding bir açıklama çerçevesi olarak "kültürel gelenek"e pek çabuk düşme eğilimindedir ve yeni global ekonominin örgütsel zorunlulukları hakkında söyleyecek pek az şeyi vardır.

11 Burada Donald Nonini'nin çalışmasına atıfta bulunmak isterim. Nonini Güneydoğu Asya'daki global kapitalizmin dolaşımını (bunu "yerden yere, halden hale geçişle" tanımlar) açıklarken, "Çinlilik" etnografyasına atıf yapmada önemli bir çaba harcamıştır. Bkz. Nonini (1994) ve Arif Dirlik, "Malaysian Chinese Transnationalism", "The Rise of 'Asian' Capitalism" başlıklı sempozyumda sunulan bildiri.

Çin kapitalizmi kavramı neyi örtbas ediyor?

"Çin kapitalizmi" kavramına ilişkin temel sorun "Çinlilik" nosyonunun muğlaklığıdır. Etnisite sorununun, son yıllarda çok fazla tartışma konusu olmasının en temel nedeni, dünyanın dört bir yanında meydana gelen etnik çatışmalar olduğu kadar, ulusötesi etnisitelerin ortaya çıkışı ile daha önce etnisite ve ulus arasında özdeşlik kuran varsayımın bastırdığı sorunların su yüzüne çıkışı olmuştur. Temel sorunlardan biri bizzat etnisitenin doğasına ilişkindir. Diaspora olgusu bir yandan ulusötesi bir etnik kimliğin gelişmesine imkân tanırken, diğer taraftan böyle bir kimliğin basit bir biçimde tanımlanmasını da imkânsız kılmaktadır. Böyle bir tanımlama zorunlu olarak kimliğin farklı diaspora bölgelerinde yerelleştirilmesi anlamına gelir.[12]

Diaspora kimliği [veya Arjun Appaduari'nin terimiyle etno-mekân *(ethnospace)*] daha yakından incelendiğinde onun birçok ulusötesi etnik kimliğin bu koşullar altında yeniden tanımlanması etnik kökeni belirsiz birçok kültürel pratiğin biraraya getirilebileceğini varsaydığı gibi aynı zamanda ulusötesi bir etnisite adına yerel farklılıkları da bastırır.

"Çinlilik" üzerine geliştirilen yeni söylemde yukarıda sözü edilen bu iki süreç de işlemektedir. Sorun, Çinliliğe atfedilen birtakım özelliklerin gerçekten Çinlilere uyup uymadığı değil, bunların dünyanın dört bir yanına dağılmış olan *tüm* Çinlilere uymamasının yanısıra Çinliler'den başka gruplara da uymasıdır. Lingchi Wang'a göre "diasporalı olan Çinliler arasında beş çeşit kimlik ortaya çıkmıştır: misafir zihniyeti, özümseyici, uzlaştırıcı, etnik açıdan gururlu ve kökeni yok sayan kimlikler. Bu kimliklerin herbiri içinde *gen* kelimesi bulunan bir Çin deyişi içinde ifade edilir. Bu kimliklerin tümü Çinlilik kökenine ilişkin bir algılamaya dayanır ve bu kökle ilişki içinde tanımlanır. *Gen* birçok farklı referans noktasına göndermede bulunur: Çin ırkı; bir ulus olarak Çin; Çin hükümeti; veya Çin kültürü." (Wang, 1991: 184) Diğer bir deyişle, "kökler" sözkonusu olduğunda ve hayli karmaşık ırk, kültür, milliyet gibi terimlerin bulanıklığı ile kavrandığında diasporadaki çeşitli Çinli gruplar farklı benlik imgelerine ve "Çinlilik" ilişkilerinde farklı anlayışlara sahiptirler.

Çin kapitalizmi söyleminde Çinliliğe atfedilen daha somut özelliklerde de benzer bir muğlaklık hüküm sürmektedir. Lynn Pan "Çinliliğe" maledilen değerlerin ilkel kapitalizmin değerleri olduğuna işaret eder:

> "Denizaşırı ülkelerde yaşayan Çinliler arasında oldukça övgü dolu bir benlik imgesi mevcuttur; kendilerini istikrarlı büyümenin ve çalışkanlığın cisimleşmesi olarak görmekte ve bu özeliklerinin Çinli özellikleri olduğunu iddia etmektedirler. Kendi kültürlerinin üstünlüğüne duydukları gü-

12 Bu sorun Paul Gilroy tarafından oldukça dolaysız bir biçimde sunulmuştur. Bkz. Gilroy (1993) içindeki çeşitli makaleler. Altbaşlıktaki "kültür" kavramının çoğullaştırılışına dikkat.

ven, sahip oldukları refah düzeyinin görünen kanıtları sayesinde daha da güçlenmekte ve bunu sağlayanın kalıtsal bir yetenek olduğundan hiç şüphe etmemektedirler. Onların düşüncesine göre, Çinli olmak demek işadamı zihniyetine sahip olmak demektir; ve kendilerini işadamlığına adamalarını sağlayan şey, hem yetiştiriliş biçimleri, hem de genetik özellikleridir. Geleneğin özünden ne kadar uzaklaşılırsa insanın o kadar işadamı zihniyetinden uzaklaştığını düşünürler. Bu onlara Peranakan'ların ve Baba'ların neden ticaret yapmaya çok gönüllü olmadıklarını açıklar... Elbette Çinliler doğrudan doğruya Konfüçyüscülüğe atfedilen değerler üzerinde bir tekele sahip değillerdir; bu değerler Samuel Smiles'ın veya bir Viktorya çağında yaşamış birisinin de bir o kadar aşinâ olduğu değerlerdir... Fakat birçok Çinli 'Çin kapitalizminin' ruhu fikrini etnik ve kültürel üstünlüklerini ima etmek amacıyla benimsemiştir." (Pan, 1994: 244-245)

Biraz ileri giderek, bu değerlerin Çinliliği veya Konfüçyüscülüğü temsil eder hale getirilmesinin, Çin geleneklerinin Avrupa kapitalizminin değerleri tarafından emilmesi anlamına geldiği iddia edilebilir. Başka bir yazımda, yeniden canlanan Konfüçyüscülüğün kendisine buna benzer değerler atfetmesinin Konfüçyüscülüğün "Weberleştirilmesi" olduğunu ileri sürdüm. Max Weber'in Konfüçyüscülük ile kapitalizm arasındaki ilişki üzerine görüşleri, onun kapitalizm üzerine görüşlerinin eleştirel bir gözle yeniden değerlendirilmesine değil de, Weber'in Avrupa'daki protestan ahlâka atfettiği değerlerin Konfüçyüscülük tarafından da paylaşıldığı yolunda bir iddiaya yol açmıştır. Konfüçyüscülüğün bu tür yeniden yorumu, Konfüçyüscülüğün karmaşıklığının gözardı edilmesi anlamına gelir. Tıpkı Tu We-ming'in Konfüçyüscülüğün "karanlık yüzü" tanımlamasında olduğu gibi.

Çinliliğe atfedilen diğer değerlerde de buna benzer bir muğlaklık sözkonusudur. Bu değerlerin en belli başlılarından birisi güçlü aile ve akrabalık ilişkileridir. Amerika Birleşik Devletleri'ndeki son durumla karşılaştırıldığında (Amerika'daki durum genellikle bu tartışmalardaki karşılaştırmanın temelini teşkil etmektedir) Çinliler'in aile bağlarının çok daha güçlü ve kararlı bir yapıya sahip olduğu söylenir. Ancak Çinliler arasındaki akrabalık bağlarının diğer toplumlardan daha güçlü olup olmadığı oldukça tartışmalıdır. ABD'de bile şehirli ve köylü topluluklar arasında akrabalık bağlarının derecesinde önemli farklar sözkonusudur. Carol Stack (1976) ve Herbert Gutman (1974) gibi araştırmacılar, artık klasik haline gelmiş çalışmalarında Amerika'da ezilen gruplar içinde en fazla ezilmiş olan Afro-Amerikalılar arasındaki akrabalık bağlarının ve stratejilerinin onların hayatta kalabilmelerine nasıl yardımcı olduğunu göstermişlerdir. Akrabalık ilişkilerinin halen güçlü bir biçimde sürmesi, Pasifik Adaları'nda yer alan pekçok ülkenin yanısıra Filipinler ve Türkiye gibi ülkelerin, niçin yurtdışında çalışan işçilerden gelecek paralara neredeyse bağımlı hale geldiklerinin anlaşılması açısından önemlidir.

Akrabalık yapılarının ekonomik gelişmede nasıl bir rol oynadığı çok daha problemlidir. Yakın zamana kadar akrabalık ilişkilerinin Çin'deki kapitalist gelişmeyi engellediği öne sürülmekteydi. Bu, bize, en azından akrabalıkla ilişkili tek nedene dayalı açıklamalar yaparken ihtiyatlı olmamız gerektiğini göstermektedir. Üzerinde daha az tartışılan bir diğer sorun ise, akrabalık ilişkileri ile ekonomik gelişme arasında kurulan eşitliğin bizzat akrabalık ilişkilerinin kendisi için ne anlama geldiğidir. Burada sorun, akrabalık ilişkilerinin ekonomik bir olguya indirgenmesi sonucu, akrabalığa ilişkin değerlere, ekonomik amaçları elde etmede basitçe araçsal bir statü atfedilmesidir.

Bu noktada Çin kapitalizminin ruhunun bir özelliği olarak vurgulanan son bir karakteristiğinden söz etmek istiyorum. Bu karakteristik, köklerin nerede olduğuna ve akrabalık ilişkilerine dayanan bir ilişki ağları sistemine ilişkindir. Gary Hamilton vd., farklı toplumsal, ekonomik ve siyasi bağlamlarda ticarî ilişki ağlarının özgül biçimler aldığını öne sürerler. Ancak ilişki ağlarının kurulması yalnızca herhangi bir toplumsal ve kültürel bağlamla sınırlı değildir. Bu ağların kurulması, özellikle tanış olunmayan ortamlarda, örneğin göçmen toplulukları arasında veya ekonomik etkinliklerde yasal pazar normlarına bel bağlamayı güçleştiren siyasî veya yasal belirsizlik hallerinde, bu durumlarla başa çıkma stratejilerinden bir tanesi olarak ortaya çıkar.[13] İş bağlamında kurulan ağlar ancak belki bazı ekonomik durumlarda ve ekonomik gelişmenin bazı safhalarında geçici bir strateji olarak önemli olabilir. İlişkiler ağına dayanmasını Çin kapitalizminin bir özelliği olarak gören Redding, yine de Hong Kong'daki Çinli girişimciler, küçük çaplı işlerin ve kişisel ilişkilere dayalı ağların daha yaygın olduğu Kantonlular ve daha büyük çaplı işlere ve karmaşık büyük organizasyonlara dayanan Şangaylılar arasında önemli farklar olduğunu kabul etmektedir. (Redding, 1993: 111) Ambrose King de "pazar rasyonalitesinin ve hukukunun gittikçe egemen bir değer haline geldiği modernleşen Çin toplumlarında, *kuan-hsi* pratiklerinin gittikçe daraldığını ve bunun stratejisinin içten içe dönüştüğünü" öne sürmektedir. Buna karşın Çin Halk Cumhuriyeti'nde "evrensel sosyalist değerler konusunda şüpheye düşüldüğü ve pazarın da henüz tamamın açık hale gelmediği bu hızlı dönüşüm döneminde, *kuan-hsi* gelişerek halkın normal kanallar aracılığıyla elde etmesi mümkün olmayan şeyleri elde etmesinde yeni bir araçsal rol oynamaya başlamıştır."[14]

13 Hamilton vd. (1990). Örneğin Asya'daki ekonomik etkinliklerde İskoç etnisitesinin ve akrabalık ilişkilerinin kullanılması üzerine bir çalışma için bkz.: Jones (1987).

14 King (1991: 80) Lee Kwan Yew'a göre, denizaşırı ülkelerde bulunan Çinliler Çin'de "kural ve düzenlemelerde yasa ve şeffaflık boşluğunu doldurmak için *guanxi* kullanırlar". (Yew, 1994: 102-106) Bu makale aynı *guanxi*'den nasıl ekonomik saikli taşeronluk alanı arayışları esnasında yaratıldığına ilişkin bir örnek vermektedir. (Bu noktayı dikkatime sunduğu için Prof. Nan Lin'e müteşekkirim.) Yakın zamanda yayınlanan kitaplarında Godwin Chu ve Yanan Ju (1993), Çin Halk Cumhuriyeti'ndeki (otuzbeş altı) genç Çinliler'in yaşlı kuşağa göre *guanxi*'ye daha fazla önem atfettiklerini belirtir. Bu durum eski toplumsal rejimin çöküşüne bir yanıt olmakla birlikte, daha önemlisi geleneğin sürekliliği üzerinde temellenen tezleri sorguya çekmektedir. (age.: 150-153)

Çinlilikle ve Çinliler'in ticarî başarısı ile özdeşleştirilen ticarî yönelimlerine, yani çalışkanlık ve tutumluluk, eğitim, akrabalık değerleri veya ilişkiler ağı kurma gibi değerlerine baktığımızda, bu değerlerin özgül toplumsal ve tarihî koşulların ürünü olduğunu görürüz. Bu ise, bize, bu değerleri Çinlilere özgü, değişmeyen ve özsel değerler gibi temsil eden kültürcü iddiaların ne kadar problemli olduğunu göstermelidir.[15] Buradaki önemli nokta, Çin'de geçmişte hiçbir ticari kültür olmaması değildir. Ying-shih'in (1987) iddia ettiği gibi, "Çinli tarihçiler Konfüçyüscü bürokrat elitlerle çok fazla ilgilenmekten, geçmişteki ticarî kültürün önemini gözden kaçırmışlardır." Burada üzerinde durulması gereken nokta, tarihsel ve toplumsal karmaşıklığı gözardı eden ve Çinli kültürü özselleştiren eski açıklamalarla uygunluk gösteren yeni bir geleneğin Çinli davranışları açıklamak üzere keşfedilmesidir. Günümüzdeki Çin iş ahlâkının kökenleri Çinlilerin diğer toplumlarla ve yakın tarihte yabancı ortamlarla olan ilişkilerine yerleştirilmektedir. Çin ticaretinin başarısı belli bazı "geleneklerin" diğerlerine oranla ön plana çıkarılmasını gerekli kılmış, yani geleneğin yeniden keşfini gerekli kılmış olabilir. Lynn Pan'ın belirttiği gibi:

> "Konfüçyüs değerleri ile düzenlenen bir toplumda ticaretten kâr sağlamak takdir edilen bir şey olmamıştır ve bu durum Çin ticaretinin evrensel bir olgunluğa erişmesini engellemiştir. Tayland halkı gibi Çin halkının büyük bir bölümü de devlet hizmetine girmenin dünyaya açılmanın en emin yolu olduğuna inanmıştı. Ticaret sayesinde zenginleşen her bir Çinli'ye tekabül eden, kendilerini ticaretten soyutlayan yüzlerce diğeri vardı. Eğer Çinliler arasında bir ticaret geleneği var idiyse, bu gelenek ancak deniz kıyısında yaşayan ve diasporadaki Çinliler arasında mevcuttur. Nanyang'a yelken açan hevesli Hokkien tüccarları, ticarî bir geleneğin mirasçıları değillerdi. Olsa olsa, bir başka yere göç ederek kendilerine miras kalan sınırlamaları arkalarında bırakan insanlardı." (Pan, 1994: 243)

Wang Gung-wu şöyle yazıyor: "Konfüçyüscülüğün bizzat işadamlarına katkıda bulunduğuna inanmıyorum... Konfüçyüs değerleri, bizi biz yapan değerler olmakla birlikte, iyi bir işadamı olabilmek Çinli işadamlarına özgü olmayan birçok diğer etmene bağlıdır." (Ong, 1993: 15)

Çin kapitalizminin "Çinliliğe" dayandırılarak açıklanmasındaki problem kapitalizmin ortaya çıktığı yapısal bağlamı gözardı etmesidir. Geçmişteki pratik-

15 Yukarıda eğitim sorununu ele almamış olmama rağmen, eğitimin göçmen statüsü ile ilgili olduğunu düşünmek için yeterince neden vardır. Aynı zamanda bir de toplumsal boyut var. ABD'deki "model azınlıklar" üzerine yapılan tartışmalar Asyalı göçmenlerin eğitimdeki başarılarını vurgularken bunun 1965 sonrası bir olgu olduğunu ve 1995'te çıkan yeni göçmen yasasının eğitimli profesyonel Asyalıları göçe teşvik ettiğini gözardı etmektedir. Diğer taraftan, Çin Halk Cumhuriyeti'ndeki eleştiricilerin, iş hayatının canlanması ile, eğitimin gerek gençler, gerekse öğretim üyeleri için çekiciliğini yitirmesinden üzüntü ile söz etmekte olduklarını görüyoruz.

lerle ne kadar benzeşirse benzeşsin, bu kapitalizm kendine özgü kimliğini çok yakın bir geçmişte edinmiştir. Doğu ve Güneydoğu Asya toplumları bu kimliği geçmişe yansıtmayı ve diğer kapitalizmlere, özellikle de Avrupa-Amerikan kapitalizmine karşı bir konum ileri sürerek güçlenmekte başarılı olmuşlardır.

Ancak başarısının ABD'nin ve Japonya'nın başoyuncular olduğu global kapitalizmin yapısal bağlamında aranması gerektiğini düşünmekle birlikte, Çin kapitalizminin yaratıcılığını veya gittikçe artmakta olan özerkliğini yadsıyamayız. Çin kapitalizmi denen şey global kapitalizmin bir ürünü olduğu gibi, global ekonominin işleyişine bağımlıdır ve bu ekonominin gereklerine göre şekillenmiştir.[16] Gelişmenin pratik bağlamını, bugün otoriter ideolojiyi gelişmenin anahtarı olarak ithal etmekten çekinmeyen baskıcı otoriter rejimlerin yaygınlığı oluşturmuştur.[17] Asya-Pasifik ekonomilerinin gelişimiyle birlikte Çinliler'in Pasifik'teki stratejik konumlarından yararlanmasını sağlayan önemli toplumsal-yapısal bağlam aslında Çin diasporasıdır.

"Çinliliğe" ilişkin kültürcü tez bu yapısal bağlamı gözardı ettiği gibi, Çin kapitalizmi tartışmalarının ayan beyan görülen çelişkilerini de bastırmaktadır. Tüm etnik özselleştirmelerde olduğu gibi, Çin kapitalizmine ilişkin söylem, bu sistemin içinde yeralan insanlar arasındaki sınıf, cinsiyet ve hatta etnik farklılıkları gözardı etmektedir. Çalışma hayatındaki baskıcı düzenlemelerden (tıpkı Çin Halk Cumhuriyeti'nin belli ekonomik bölgelerinde olduğu gibi) ve yasadışı göçmenlerin (ABD'deki Çin mahallelerindeki gibi) zayıflıklarından yararlanan Çinliler'in diğer Çinliler'in artı emeklerini sömürmesi kültürel gelenekler edebiyatı sayesinde Çin kapitalizmi söylemi içinde eritilmektedir. Bunun gibi, özel ekonomik bölgelerdeki işgücünün büyük bir çoğunluğunu oluşturan ve fabrika üretiminin ezici koşulları sayesinde veya "eğlence sektörünün" ve "turizm endüstrilerinin" gelişmesini sağlayarak kapitalist birikime katkıda bulunan genç kadınların sömürülmesi de bu söylem içinde erimektedir. Bu arada, Şenzen'deki yerliler parkında değişik milliyetlerden insanların gülümseyen yüzleri, Halk Cumhuriyeti'ndeki hiddetle yüklü etnik gerginlikleri maskelemektedir.[18]

Bunun yanısıra, Çinli veya (daha genelde) Asyalı kültürel özellikleri adı altında, hem siyasal, hem de toplumsal düzeylerdeki otoriterlik gizlenmektedir. Bu

16 Bu yapısal bağlamın önemli bir analizi için bkz. Cumings (1984). ABD'nin rolü için bkz. Tan (1988).

17 Global kapitalizm altında ekonomik gelişmeye ilişkin olarak baskının işlevleri için bkz. Nonini (1994). Bölgedeki politik rejimlerin kapsayıcı bir tartışması için bkz. Hewison vd. (1993). Singapur'da Lee Kwan Yew ve Malezya'da Mohamed Mahathir gibi liderler son yıllarda demokrasiye karşı gelişmeciliği savunan liderler olarak ortaya çıktılar. Aşağıya bakınız.

18 Bir rapora göre, Deng Siaoping 1992 yılında yaptığı ziyaret sırasında Çin'deki gelişmenin yeni aşamasını başlatmak için yerel ileri gelenlerle fotoğraf çektirirken, fonda, Şenzen'deki parkta bulunan, Potala'nın gerçek boyuttaki bir taklidi yeralmıştır. Bkz. Zhongong Shenzen shiwei xuanzhuanbu (1992: 27)

oldukça sorunlu meseleye aşağıda değineceğim. Burada yalnızca, devletten fabrikaya ve aileye kadar her düzeyde hüküm süren otoriterliğin haklı çıkarılması amacıyla kültür argümanından yararlanıldığını söylemek yeterli olacaktır. 1993'te Lee Kwan Yew ve Mohamad Mahathir, Birleşmiş Milletler'in insan hakları ile ilgili müzakerelerinin, farklı "kültürel geleneklere" sahip Asyalı toplumların işlerine müdahale anlamına geldiği konusunda Beijing'in liderliğinde biraraya geldiler. Geçen sonbaharda Asya-Pasifik Ekonomik Topluluğu toplantısının arefesinde, Lee Kwan Yew demokrasi meselesi ile aşırı düzeyde uğraşılmamasını kınama konusunda yoğun bir çaba harcamıştır. Bunun yanısıra Lee, her fırsatta, daha önce kadınların eğitilmesini desteklemiş olmaktan pişmanlık duyduğunu dile getirmiştir. Yeniden canlanan Konfüçyüscülük, hem Doğu Asya ailesinde, hem de Doğu Asya işyerinde istikrarın anahtarı olarak sadakat ve itaati kutsamıştır. Ailedeki ataerkillik, devletteki ve işyerindeki patrimoniyalizm Çin kapitalizmi söyleminde Çinliliğin ayırdedici özelliği olarak sunulmaktadır.[19]

Bu geleneklerin savunusu sıklıkla onun gelişmeye olan katkısı adına yapılmaktadır. Diğer taraftan, gelişme de bu "geleneklerin" devamının meşrulaştırılmasında kullanılmıştır. 1993 yazında Malezya Başbakanı Mahathir kendisi ile yapılan bir söyleşide "yıllık % 8.5 büyüme oranını tutturduğumuz sürece kimsenin insan haklarını takmadığını" belirtmiştir. Lee Kwan Yew, Manila'daki bir dinleyici topluluğuna, "Amerikalı eleştiricilerin aksine, demokrasi zorunlu olarak gelişmeye yol açmaz. Bir ülkede geliştirilmesine ihtiyaç olan şey, demokrasi değil disiplindir. Demokrasinin aşırılığı, gelişmeyi baltalayan disiplinsizliğe ve düzensizliğe yol açar" demiştir.[20] Lee Kwan Yew, son zamanlarda ise, Filipinler'i daha iyi bir telefon sistemine sahip olmadığı halde demokrasi sorunu ile haddinden fazla ilgilenmekle eleştirmiştir.

Deng'in 1992 yılının başlarında Güney'e yaptığı seyahatten beri, Çin Halk Cumhuriyeti'nde "gelişmeciliğin", "Çinli özellikleriyle uyuşan sosyalizm" ile özdeşleştirilmesinin dikkatlerden kaçmadığını söylemeye gerek yok. Aihwa Ong, Şenzenli bir memurun söylediklerini şöyle aktarmaktadır: "Onların (genç insanların) arzularına izin verin! Paraları olursa ne isterlerse yapabilirler. Bundan böyle başka Tienanmen'lere paydos!" (Ong, 1994: 10) Eğer hedonizm siyasî katılıma tercih edilebilirse, Singapur'la özdeşleştirilen Çin kapitalizmi, aynı zamanda da kapitalist gelişmenin yol açtığı yoz sonuçları denetleme yollarını gösterecektir. Deng Siaoping 1992 yılında Şenzen'de yaptığı konuşmalarda Singapur'un

19 Aile işletmesinde patriarkinin eleştirel bir tartışması için bkz. Greenhalgh (1994). Prof. Greenhalgh'a bu parlak analitik makaleyi benimle paylaştığı için teşekkür ederim.

20 *Far Eastern Economic Review*, 10 Aralık 1992, alıntılayan Ong (1994: 17). Mahattir'in cümlesi *Third World Resurgence*'de (Ağustos 1993) yayınlanan bir mülakattan alıntılanmış. Singapur/Malezya tınlamaları pek yakında global ideolojide yankılanabilir. Singapur Üniversitesi'ndeki Dr. Suryadinata'ya göre, Tu Wei-ming yakın bir geçmişte İslâm ve Konfüçyüsçülük arasında kurulacak senteze yardımcı olmak üzere Malezya'ya davet edilmiştir.

"sıkı bir yönetim" ile "toplumsal düzeni" sağlamayı başardığı gibi hızlı bir biçimde de geliştiğini belirtmiştir. Siaoping "Çin'in Singapur deneyiminden yararlanarak ondan daha fazla başarı elde edebileceğini düşünmektedir."[21]

Otoriteryanizm Asya gelenekleriyle uyumlu olabilir veya olmayabilir. Sorun, bu kavramın neyi açıkladığıdır. Geçmişte otoriteryanizm geleneği Çin'in niçin komünist olduğunu açıklamak için kullanılmıştı. Günümüzde Çin kapitalizmini açıklamak için kullanılmaktadır. Bu açıklamaların sorunu, otoriteryanizmin karmaşıklığına ve genel olarak toplumsal değişim ile ilişkisine değinmemeleridir. Otoriter gelenek argümanının günümüzde Çin toplumlarındaki önemli değişmeleri engellemek için kullanıldığı yönünde bazı kanıtlar vardır. Deng'in ifadesinin gösterdiği gibi, otoriteryanizm, kapitalist gelişmenin toplumsal olarak tahripkâr etkilerini engellemek için kullanılmaktadır. Beijing'deki yetkililer, sosyalizmin artık toplumsal davranış normlarını sağlayamadığını, toplumsal düzeni güvence altına almak için yeni bir değer sistemi gerektiğini kabul ederek geçtiğimiz Güz döneminde "Konfüçyüscü Rönesans" taleplerine katılmışlardır. Singapur'daki akademisyenlere göre, Lee Kwan Yew, 1970'lerin sonlarına doğru Konfüçyüscü canlanmayı, ekonomik gelişme ile Singapur toplumunda ortaya çıkan "sağlıksız" eğilimleri engellemek amacıyla başlatmıştı. Lee bu "sağlıksız" eğilimleri Batı, özellikle de Amerikan etkisi ile tanımlamakla birlikte, bu eğilimlerin zayıflayan işgücü disiplini ve kadınların artan serbest davranışlarını da içerdiği açıktır. Kapitalist disiplin rejimi için, kapitalist gelişimin tahripkâr sonuçlarını bastırmakta otoriteryanizmin kullanılmasını, "gelenek"in kalıcılığına atfetmek mümkün değildir. Daha ziyade, geleneksel değerler tarafından kavranamayan toplumsal durumu kontrol amacıyla geleneğin kullanılması sözkonusudur.[22]

Çin kapitalizmi söylemi, geçmişin ve günümüzün izlerini, öznesini, yani çağdaş global kapitalizme uygun Çinli kimliğini oluşturmak için yeniden stokuna katar. Bu açıklama, stoğa dahil "izler", çağdaş Çinli ile tanımlanabildiği ve tutarlı bir bütüne uyduğu ölçüde (bu izlerin kökeni oldukça muğlak olsa bile) akla yakındır. Fakat bu söylem diğer izleri siler veya marjinalliğe iter. Çağdaş Çinliyi "Konfüçyen" olarak tanımlayan Tu Wei-ming, Konfüçyüscülüğün "kara yönü" olarak tanımladığı şeyi hariç tutar. Aynı kültürel özellikleri paylaşan muhayyel diaspora Çinlisini yaratanlar, diasporada oluşan yerelleşmiş Çinli toplulukları silerler. Her iki durumda özelleştirilmiş Çinli özelliklerine vurgu, zaman ve me-

21 Zhongong Shenzen shiwei xuanzhuanbu (1994: 9). Deng'in yorumları, Singapur'a Temmuz 1992'de buradaki toplumsal düzenin sırlarını incelemek için yüksek düzeyli bir delegasyonun gönderilmesine neden olmuştur. Bkz. Zhongguo fu Xinjiapo jingshen wenming kaocha tuan (1993). Kitapta, konut, işçi sendikaları, muhalefet partileri, ideolojik propaganda vs. konularında raporlara olduğu gibi Lee Kwan Yew ile yapılan bir söyleşinin değerlendirmesine de yer verilmiştir. Lee Kwan Yew misafirlerini "Konfüçyüs'ün büstü etrafına yerleştirilmiş iki kanape etrafına" oturtmuş ve onlara şöyle demiştir: "modernleşmeye ulaşmak için Çinlilikten uzaklaşmaya *(fei Zhongguohua)* gerek yoktu." (age.: 19)

22 Otoritenin benzer kullanımının daha detaylı bir tartışması için bkz. Dirlik, 1995a ve Ong, 1994.

kân içindeki farklılıklara, değişik ekonomik, toplumsal, politik ve kültürel koşullar tarafından Çinliliğin yeniden işlenmesine dirençli bir Çinli kimliği üretmek için, Çinli olmanın tarihselliğini siler.

Bu yeni Çinli kimliğinin üretiminde temel olan, merkezî olayın, yani sosyalist devrimin, yok sayılarak Çin modernitesinin yeniden-yazımıdır. Kapitalizme "doğal" eğilimi ile tanımlanmış bir Çinli kimliği, 20. yüzyılda kapitalizme karşı en büyük devrimlerden birinin tarihini siler. Bu devrim şimdi en temel Çinlilik değerleri ile uyumsuz bir sapma olarak görünmektedir. Edward Friedman'ın (1994) yeni makalesinin başlığında da ("Çin'in Ulusal Kimliğinin Yeniden-yapılandırılması: Mao Dönemi Anti-Emperyalist Milliyetçiliğe Güneyli Alternatif") görüldüğü gibi bu teşebbüste Çinli ve Çinli-olmayanlar birleşmektedir. Daha önce Maocular'ın "doğal" olarak devrimci ve anti-emperyalist bir Çinli kimliği inşa etmesi gibi, Güney Çinli kapitalizmi şimdi, "doğal" olarak kapitalist bir Çinli kimliği inşa etmekte kullanılacak malzemesiyle karşı-devrimci bir rejim sunmaktadır.

İnşa olarak tasavvur edilen kimlik, bu inşayı kimin, hangi amaçla yaptığına dikkati çekmektedir. Tu Wei-ming'in "kültürel Çin" projesi burada bir ipucu sunmaktadır. Tu'ya göre kültürel Çin üç "sembolik evrenden" oluşmaktadır: Çin ve çoğunlukla Çinli toplumlar (Hong Kong, Tayvan, Singapur), diasporadaki Çinliler ve (Çinli olmayanlar dahil) Çin'i inceleyen akademisyenler ve aydınlar; Tu, Hong Kong, Tayvan ve Singapur'un gerçekte diasporanın parçası olduğunu belirtir. Bu durumda kıta Çin'i "merkez" olarak kalır. Çin kimliği uzun süredir Kuzey Çin merkezinde tanımlanmıştı; şimdi çevre (periferi) tarafından yeniden-tanımlanmaktadır (Wei-ming, 1991).

Tu'nun burada söylemeyi ihmal ettiği, bu şemada çevrenin kapitalist çevre olduğu, merkezin de 20. yüzyılda devrimin gerçekleştiği yer olduğudur. Ayrıca, global bir bakış açısından, Çin periferisi olarak görünen bölge kapitalist merkezde yer alırken, Çin merkezi de global kapitalizmin çevresine aittir; Tu, Halk Cumhuriyeti'nin gücünü marjinal olarak tanımlarken bu durumu ima etmektedir. Sonuç olarak, Çin kimliğinin çevreden yeniden-inşası, kapitalizmin görüş açısından Çin'in yeniden-oluşumunu içerir, ki bu süreçte Güney Çin kapitalizminin önemli bir rolü vardır.

Çinlilik ve Çin değerlerinin yeniden-inşadaki konumu oldukça sorunludur, çünkü bu şemadaki Çinlilik, zaten kapitalist merkezdeki çevre tarafından tamamıyla işlenmiş bir Çinliliktir. Günümüzdeki Çinlilik'i arama çabasını anlamsızlaştırmak istememekle birlikte, kimlik arama çabasının bizzat siyasal manipülasyon konusu olduğunu gözlemek gerekmektedir. Lynn Pan (1994: 271) Lee Kwan Yew hakkında, "onun Çinliliği... duruma göre şu veya bu şekilde kullanılacak bir politika aracıdır" demektedir.[23] Benzer şekilde, Beijing'deki yönetim, siyasal amaçları-

23 Lee, kültür sorunlarını tartışırken ekonomik kazanç sürekli aklının bir köşesindedir. Aihwa Ong, Lee'nin, bir başka vesile ile, "çok-kültürlülüğün ekonomik değerine" atıfta bulunmasını örnek olarak göstermektedir. Çin kapitalizmi söyleminde, Konfüçyüs değerlerinin değişim değeri, tartışma-

na hizmet ettiği zaman "Çinli yurttaşlarına"* çağrıda bulunmaktan sıkılmamaktadır. Güney Çin kapitalizmini bir gelişme paradigması olarak destekliyorlarsa, bunu Çinliliğinden ötürü değil, başarısından ötürü yapıyorlar; bir başka deyişle, Deng'in 1992'de Şenzen'i ziyaretinden beri "Çinli özellikleriyle sosyalizm" fetişi haline getirilen Çinliliğin üretimci ideoloji ile tanımlanmasından dolayı Çin kapitalizmi bir gelişme paradigması olarak destekleniyor. Bir Hong Kong gazetesi *(Wenhui bao)* Nisan 1992'de şöyle yazıyordu:

> Ulusal Halk Kongresi'nde Kuzeyli bir delege şöyle diyordu: "Son birkaç yıldır Guangdong hakkında çok endişe ediyoruz". Neden endişe ediliyor? Guangdong'un "kapitalist yol"a girme suçundan başka bir şeyden değil. Fakat Guangdonglular endişeli değil, çünkü ne endişe edilmesi gereken bir durum var, ne de endişe edecek zaman; reform ve açıklık ulusun izlediği politikalardır. Halkın istediği şeyler tereddütsüz gerçekleştirilmeli; geriye bakmadan, yaptıkları şey "sosyalist" veya "kapitalist" diye tanımlanarak ayakları bağlanmadan. (Zhongong Shenzen shiwei xuanzhuanbu, 1992: 110)

Üretimci Çin kapitalizmi bir paradigma olarak yaygın bir şekilde benimsenmesine karşın, bu durumun Çin halkını bölen farklılıkları ortadan kaldırmadığını belirtmemiz gerekiyor. Çin kapitalizmi söylemi, ulus-aşırı Çin etnisini varsaymasına karşın, hâlâ farklı ulusal hüviyetler ve yerel kimlikler ile bölünmüş Çinliler arasında bir mücadele alanıdır. Belki "Çinlilik" kartı mücadeledeki bütün taraflar tarafından kullanıldığı için, herkes çelişkili çıkarların tamamen farkındadır. Halk Cumhuriyeti'nden bir Çinli akademisyen, bir süre önce düzenlenen bir toplantıda şunları söylemişti:

> Millî açıdan, Büyük Çin kavramını reddediyoruz. Yasal açıdan, farklı milliyetleri bizim gibi [sadece] aynı kültürü ve dili paylaştıkları için kaynaştıramayız... [Fakat] Tayvan bu Büyük Çin kavramından hoşnuttur. Bu, Çin'in gelişmesinden yararlanmak isteyen bir iş dünyası kavramıdır. Batılı akademisyenler daha güçlü bir Çin görüyorlar ve denizaşırı Çin'in gelişmesine ilişkin verileri abartarak kendi büyük Çin modellerini yansıtıyorlar.
>
> Bu konu hükümetlerarası ilişkiler düzeyinde görülmelidir. Biz bu şeyleri tamamen iş dünyasına ait bir mesele olarak görüyoruz. Denizaşırı bölgelerdeki Çinliler yurtsever oldukları için değil, yatırım kârı için geliyorlar. Farklı Çinlileri, vatandaş olanlarla denizaşırı bölgelerden gelenleri net bir şekilde birbirinden ayırmalıyız.[24]

nın hemen ardında görünmektedir. Çok açık bir tartışma için bkz. Bond ve Hofstede'nin (1990) "Konfüçyüs Değerlerinin Nakit Değeri" başlıklı yazısı. Makalenin başlığı meramını açıklıyor.

(*) Kökleri aynı yurda dayananlar anlamında; bir bakma "soydaşlar" gibi. -en.

24 Yenan Üniversitesi'nden Prof. Huang Kunzhang'ın Denizaşırı Çin ekonomisi üzerine 1994 yılında düzenlenen Shantou Konferansı'nda yaptığı konuşma. Aktaran, Ong (1994: 7).

Denizaşırı Çinliler, özellikle Güneydoğu Çin'de yaşayanlar, Halk Cumhuriyeti'nin ekonomik olarak gittikçe güçlenmesinden aynı derecede endişeli görünüyorlar. Ayrıca, yukarıdaki alıntının belirttiği gibi, ekonomik saikler Çin'deki yatırım kararlarında ön plandadır. 1993'te, Lee Kwan Yew, Singapurlu yatırımcılar için yer bakmak amacıyla Çin'e gittiğinde, herhangi bir iyi kapitalist gibi, memleket bağı temelinde değil, yabancı sermayeyi çekmek için yarışan farklı yerlerin sunduğu avantajlar temelinde kararını vermişti.

Daha önce ifade ettiğim bir soruya ilişkin kısa bir izah ile bu bölümü tamamlayacağım: Çin kapitalizmine ilişkin kültürel farklılıklar temelindeki iddiaları nasıl değerlendirmeli? Bir başka deyişle, Avrupa-merkezli kültürel hegemonyaya teslim olmadan da, bu hegemonyayı yıkmaya çalışan Çin kapitalizmine ilişkin söylemdeki, insan haklarının reddi ile patriarkinin ve otoritenin onaylanması gibi şeyleri eleştirmek mümkün müdür?

Çin kapitalizmi söylemindeki "Çinlilik"in oportünist kullanımlarına dikkati çekerken, söylemin kendisinin oportünist olduğunu söylemek istemiyorum. Tu Wei-ming, Konfüçyüscü canlanmanın yüzyıldan uzun süredir devam eden Avrupa-Amerikan hegemonyasına karşı Çinliliğin bir kendini ifadesi olduğunu söylemektedir, ki bu reddedilmemelidir. Konfüçyüscülük, bu kavramla her ne ifade ediyorsak, hiçbir zaman ölmemişti, fakat Avrupa-Amerikan ideolojileri karşısında uzun süredir öldüğü ilan edilmişti. Şimdi Çin'in yeni gücü, bu eski hegemonyaya karşı Çinli kimliğinin bir işareti olarak Konfüçyüscülüğü yeniden harekete geçirmektedir. Bu sorun, Singapur hükümetinin bir yetkilisi tarafından ikna edici bir coşku ile ifade edilmiştir.

> Bir Avrupalı veya Kuzey Amerikalı için, Doğu Asya'daki psikolojik devrimin ciddiyetini anlamak zordur, çünkü onlar Doğu Asya düşüncesini kavrayamazlar. Kendi düşünceleri hiçbir zaman sömürgecilik tarafından sarılmamıştır. Belki ikinci sınıf insan olduklarını, asla birinci olacak kadar iyi olmadıklarını söyleyen bir bilinçaltı varsayımla hiçbir zaman mücadele etmemişlerdir. Doğu Asyalılar'ın da, diğer kültürler kadar, hatta onlardan daha iyi işler yapabileceklerinin giderek güçlü bir şekilde idraki, kendine güvenin hızla güçlenmesini sağladı. (Mahbubani, 1995: 103).

Bu duygulara sempati duymama karşın, Çin veya Asya'nın bu anti-hegemonik kendini yeniden ifade çabasının, hem yerel, hem de diğer toplumlara yönelik yeni hegemonyaların kurulmasına yönelik bir araç olarak kullanılma ihtimalini sorgulamak gerekmektedir. Çin kapitalizmi söylemi Avrupa-merkezli kapitalizm nosyonunun hegemonyasına meydan okuyabilir, fakat bu söylem kendisini kapitalizme alternatif değil, kapitalizmin içinde bir alternatif –daha iyi, daha düzenli bir kapitalizm– olarak sunmaktadır. Bu haliyle, devletin ve sermayenin, emek, kadınlar, vatandaşlık vb. üzerindeki hegemonyasını gerçekleştiren daha etkin bir araç olarak, diğer yerlerdeki kapitalizme özgü değişik hegemon-

yaları paylaşmaktadır. Bence, kapitalizmin doğum yerinde tartışmalı duruma gelen hegemonyaları yeniden harekete geçirmek için Çin kapitalizmini bir araç olarak gören sermayenin Avrupa-Amerikalı sözcülerine (Herman Kahn gibi) Çin kapitalizmi söyleminin bu yönü son derece cazip gelmiştir.

Aynı derecede önemli bir düşünce temsilin doğasına ilişkindir. Çin kapitalizmi üzerine olan söylem, kökteki oldukça belirsiz değerleri kendisine maleder ve bu değerleri Çinliliğin özselleştirilmiş özellikleri olarak sunar. Entellektüel yöntemleri, Asya halkları için tarihi reddeden, tarihsel zamansallık ve mekânsallıklar yerine tarihsizleştirilmiş ve toplumsallık dışı kültürel özellikleri ikame eden eski Oryantalist Çin ve Asya kavramsallaştırmalarını andırmaktadır. Ulusal-aşırı Çinli etnik kimliği ile meşguliyet, "kendi kendini Oryantalleştirme" yöntemi olarak tanımlanabilecek benzer tarihsizleştirilmiş ve toplumsallık dışı Çinlilik nosyonlarına yol açmaktadır. Gerçekte Çinlilik ile meşguliyet, ironik olarak, Avrupa-merkezciliği şeklen sorgulamasına karşın, daha derin bir epistemolojik düzeyde Avrupa-merkezli hegemonyanın özümlendiğini gösterebilir.[25]

Çin kapitalizmi söyleminde Oryantalizmin sürekliliğinin bir başka kanıtı, bu söylemde Çinlilik ve Asya arasındaki ilişkide bulunabilir. Cristina Szanton Blanc'ın gözlemlediği gibi, bu söylem, Çinliliği sadece Avrupa-Amerika hegemonyasına karşı koymakla kalmaz, Çinli özelliklerini bütün Asya'ya yansıtarak Çinli'yi pragmatik Asyalı olarak sunar. Bu ideaya uymayan diğer Asyalılar –bir başka deyişle, daha az başarılı Asyalılar– bu söylemde, önceki Avrupa-Amerikan Oryentalizminde Çinliler'in gösterildiği şekilde tanımlanmaktadır: Çinliler çalışkan, tutumlu, vb. olarak, Filipinliler gibi daha az başarılı Asyalılar ise beceremeyecekleri işlerle uğraşan tembel müsrifler olarak. Daha önce Lynn Pan'dan yapılan alıntıda belirtildiği gibi, kapitalist dünyada başarılı olamayan Çinliler bile, başarılı Çinliler kadar Çinli sayılmamaktadır.

Sonuç

Çin kapitalizmi söylemi, yukarıda belirttiğim gibi, koşulu olan global kapitalizmin yapısından ayrı kavranamaz. Buna mukabil, çağdaş kapitalizmin hem pratiğinde, hem de ideolojisinde önmeli bir rol oynayan Çin veya daha genel olarak, Asya kapitalizminden ayrı olarak çağdaş kapitalizmin kavranamayacağı tartışmalıdır.

Burada önemli olan, Çin kapitalizminin Global Kapitalizmin istikrarsızlığını paylaştığıdır. Çin kapitalizmini soyut bir Çinlilik ile örtüşen değişmeyen değerler ile ifade etmek, dünya ekonomisi merkezlerinin, sermaye hareketleri sonucu sürekli yer değiştirdiği bir ortamda, bu çağdaş durumun kayganlığını gizler. Bu aynı zamanda oluşum halindeki yeni hegemonyaları da gizler. Burada

25 Sorunun daha kapsamlı bir tartışması için bkz. Dirlik (1994: 56).

önemli bir husus, halklar, uluslar ve etniklikler arasındaki bölünmelerin sermayenin globalleşmesiyle birlikte şimdiye kadar görülmemiş ölçüde savunulamaz hale geldiği bir zamanda, Çin kapitalizmi söyleminin dünyayı anlayışımızdaki etnikleşmenin bir parçası olduğudur.[26] Eleştirel bir araştırma programı, mevcut kapitalizm sorununun bütünsel bir parçası olarak, bu açık çelişkiyi de içermelidir. Giriş bölümündeki önerime dönecek olursak, bu araştırma programı, Çin kapitalizmini çağdaş global kapitalizmin bir icadı olarak (onun dışında ve ona karşı bir şey olarak değil) kabul etmelidir. Çin kapitalizminin çağdaş global kapitalizmin dışında ve ona karşı görülmesi, özellikle Doğu ve Güneydoğu Asya'daki çağdaş toplumsal, siyasal ve ideolojik süreçlerin açıklanmasını engellemektedir. Akademik kaygılar önemli olmakla birlikte, böyle bir araştırma programının etkileri, etnikliğin tekrar global çatışma sözlüğünde ön plana çıktığı bir dönemde soyut akademisyenliği aşmaktadır.

26 Bu etnikleşmeye anlamlı ve endişe verici bir örnek Huntigton'un (1993) makalesidir.

KAYNAKÇA

Berger, Peter (1987). "An East Asian Development Model?", Berger, P. ve M.H. Hsin-Huang (der.), *In Search of an East Asian Development Model* içinde, Transaction Books, New Brunswick.

Bond, Michael Harris ve Hofstede, Geert (1990). "The Cash Value of Confucian Values", S.R. Clegg ve G. Redding (der.), *Capitalism in Contrasting Cultures* içinde, Walter de Gruyter, Berlin, 383-390.

Chu, Godwin ve Ju, Yanan (1993). *The Great Wall in Ruins*, Suny Press, Albany, New York.

Cohen, Myron (1991). "Being Chinese: The Peripherilization of Traditional Identity", *Daedalus* (Bahar 1991), 113-134.

Cumings, Bruce (1984). "The Origins and Development of the Northeast Asian political economy: industrial sectors, product cycles, and political consequences", *International Organizations* 381, 1-40.

Daniels, Roger (1988). *Asian America: Chinese and Japanese in the United States since 1850*, University of Washington Press, Seattle.

Dirlik, Arif (1994). *After the Revolution: Waking to Global Capitalism*, The University Press of New England for Wesleylan University Press, Hanover, N.H.

Dirlik, Arif (1995a). "Confucius in the Borderlands: Global Capitalism and the re-invention of Confucianism", *boundary2* (baskıya hazırlanmakta).

Dirlik, Arif (1995b). "Chinese History ant the Question of Orientalism", Çin Tarihçiliği Konferansına sunulan bildiri, Heidelberg (Mart 1995).

Friedman, Edward (1994). "Reconstructing China's National Identity: A Southern Alternative to Mao-Era Anti-Imperialist Nationalism", *The Journal of Asian Studies*, Sayı 1 (Şubat), 67-91.

Gilroy, Paul (1993). *Small Acts: Thoughts on the Politics of Black Cultures*, Serpent's Tail Publishers, Londra.

Greenhalgh, S. (1994). "De-Orientalizing the Chinese Family Firm", *American Ethnologist*, Ağustos 1994.

Gung-wu, Wang (1991). "Among Non-Chinese", *Daedalus* (Bahar 1991), 135-157.

Gutman, Herbert G. (1976). *The Black Family in Slavery and Freedom, 1750-1925*, Pantheon, New York.

Hae-Joang, Cho (1995). "Constructing and Deconstructing 'Koreanness' in the 1990s in the South Korea", New York Academy of Sciences-Antropoloji Bölümünün düzenlediği "The Rise of 'Asian' Capitalism: Class, Nation-states and New Marratives" sempozyumuna sunulmuş bildiri (25 Şubat 1995).

Hamilton, G., Zeile, W. ve Kim, W. (1990). "The Network Structures of East Asian Economies", S.R. Clegg ve G. Redding (der.), *Capitalism in Contrasting Cultures* içinde, Walter de Gruyter, Berlin, 105-129.

Hewison, K., Robison, R. ve Rodan, G. (der.) (1993). *Southeast Asia in the 1990's: Authoritarianism, Democracy and Capitalism*, Allen and Unwin, St. Leonards.

Hotheinz, R. ve Calder, K. (1982). *The East Asia Edge*, Basic Books, New York.

Huntington, Samuel P. (1993). "The Clash of Civilizations", *Foreign Affairs* (Yaz 1993), 22-49.

Jones, Stephanie (1987). "The Overseas Trading Company in Britain: The Case of the Inchcape Group", S. Yonekawa ve H. Yoshihara (der.), *Business History of General Trading Companies* içinde, University of Tokyo Press, Tokyo, 131-170.

Kahn, Herman (1979). *World Economic Development: 1979 and Beyond*, Morrow Quill Paperbacks, New York.

King, Ambrose Yeo-chi (1991). "Kuan-hsi and network Building: A Sociological Interpretation", *Daedalus* (Bahar 1991), 63-84.

Kosaka, Takahide (1990). "Control Mechanism in the Japanese Subcontracted Division-of-Work System and the Emergence of Network Type Organizational Structure", *The Study of Business and Industry*, Sayı 7, 21-48.

Kotkin, Joel (1982). *Tribes: How Race, religion and Identity Determine Success in the New Global Economy*, Random House, New York.

Mac Farquhar, Roderick (1980). "The Post-Confucian Challenge", *The Economist*, 9 Şubat, 67-72.

Mahbubani, Kishore (1995). "The Pacific Way', *Foreign Affairs*, Ocak/Şubat, 100-11.

Nonini, Donald (1994). "On the Outs of the Rim: An Ethnographic Grounding of the Asia-Pacific Imaginary", Arif Dirlik (der.), *What is in a Rim?* içinde, Westview Press, 161-182.

Ong, Aihwa (1994) (aktaran). *South China Morning Post*, 23 Kasım 1993, s. 1; "A Momentary Glow of Fraternity: Narratives of Nation and Capitalism in East Asia", "The Rise of 'Asian' Capitalism" Sempozyumuna sunulan bildiri içinde, 15.

Oxnam, Robert (1986). "Why Asians Succeed Here?", *New York Times Magazine*, 30 Ekim.

Pan, Lynn (1994). *Sons of the Yellow Empreror: A history of the Chinese Diaspora*, Kodansha International, Tokyo.

Redding S.G. (1993). *The Spirit of Chinese Capitalism*, Walter de Gruyter, New York.

Stack, Carol B. (1974). *All Our Kin: Strategies for Survival in a Black Community*, Harper Colophon Books, New York.

Tai, Hung-chao (der.) (1989). *Confucianism and Economic Development: An Oriental Alternative?*, The Washington Institute Press, Washington, D.C.

Tan, Augustine H.H. (1988). "American Influence On Asian-Pacific Trade and Development", *Moving Into the Pacific Century: The Changing Regional Order In the Asia-Pacific* (der. Lau Teik Soon ve Leo Suryadinata) içinde, Heinemann Asia, Singapur, 38-77.

Wing, L. Ling-chi (1991). "Roots and Changing Identity of the Chinese in the United States", *Daedalus*, Bahar 1991, 181-206.

Wei-ming, Tu (der.) (1984). *Confucian Ethics Today: The Singapore Challenge*, Curriculum Development Institute, Singapur.

Wei-ming, tu (1991). "Cultural China: The Periphery as the Center", *Daedalus* (Bahar 1991), 1-32.

Wong J. ve Wong A. (1989). "Confucian Values as a Social Framework for Singapore's Economic Development", Chunghua Institution for Economic Research (der.), *Conference on Confucianism and Economic Development in East Asia*, Taipei.

Yew, Lee Kwan (1994). "The Overseas Chinese: Lessons from the World's Most Dynamic Capitalists", *Fortune*, 31 Ekim 1994, 91-114.

Ying-shih, Yu (1987). *Zhongguo jinshi zongjiao lunli yu shangren jieji* (Modern Çin'de Dinsel Etik ve Tüccar Sınıf), Lianjing chuban shiye gongsi, Taipei.

Zhongfu S., Qihui Z., Dayang P. (1993). *Ruxue Zai Xindai Zhongguo* (Çağdaş Çin'de Konfüçyüscülük), Zhongzhou guije chubanshe, Zhengzhou (ikinci baskı).

Zhongguo fu Xinjiapo jingshen wenming kaocha tuan (der.) (1993) *Xinjiapo de jingshen wenming* (Singapur'daki Tinsel Uygarlık), Hongqi chuban she, Beijing.

Zhongong Shenzen shiwei xuanzhuanbu (der.) (1992) *deng Xiaoping yu Shenzen* (Deng Siaoping ve Şenzen), Haitian chuban she, Şenzen.

Critical reflections on "Chinese capitalism" as paradigm

The discourse on Chinese capitalism, is not to be comprehended without reference to the structure of a Global Capitalism that is its conditions. It is arguable, conversely, that contemporary capitalism is not to be comprehended without reference to a Chinese, or more boadly Asian, capitalism, since the latter has played such a significant part in both the practise and ideology of contemporary capitalism.

What is important here is that Chinese capitalism partakes of the instabilities of Global Capitalism. To represent it in terms of unchanging values associated with an abstract Chineseness disguises the fluidity of this contemporary situation, when the cores of the world economy seem to be in a constant state of motion in response to the flows of capital. It also disguises the new hegemonies in formation. What may be most significant is that it is part of an ethnicization in our understanding of the world, at a time when divisions among peoples, nations, ethnicities have become less tenable than ever before with the globalization of capital. A critical research agenda must incorporate this apparent contratiction as an integral part of the problem of capitalism at the present. It must face Chinese capitalism as an invention of a contemporary Global Capitalism, and not just as something outside of and against the latter, which does more to obscure than to explain contemporary social, political and ideological processes, especially in East and Southeast Asia. Important as scholarly considerations are, the implications of such research agenda go beyond abstract scholarship at a time when ethnicity once again has emerged to the forefront of the vocabulary of conflict globally.

Küçülen ve parçalanan dünyada siyaseti anlamak

*E. Fuat Keyman**

Giriş

Son yıllarda hem ulusal hem de uluslararası ilişkilerde ortaya çıkan radikal değişim ve dönüşümlerin, globalleşme kavramını "toplumsal değişim ve yaşadığımız dünyanın bugünkü durumu" üzerine yapılan tartışmaların merkezî sorusu konumuna yükselttiğini söyleyebiliriz. Malcom Water's önerdiği gibi, "postmodernite kavramının 1980'li yılların anahtar kavramı olması gibi, globalleşme kavramı da bizi üçüncü mileniuma (binyıla) taşıyan 1990'lı yılların anahtar kavramı olabilir" (1995: 1). Gerçekten de, son yıllarda globalleşme kavramının giderek popülerleştiğini gözlemekteyiz. Akademik söylemden kültürel ve medyatik söyleme kadar, ekonomik ve devlet/parti politikalarından günlük yaşam diline kadar geniş bir yelpaze içinde globalleşme hem dünyanın gittikçe küçülen niteliğinin simgesi olarak, hem de toplumsal/mekânsal ilişkilerin (içsel) bir kurucu ögesi olarak kullanılıyor. Globalleşme, içersiyle dışarısı, ulusal ile uluslararası, Batı ile Doğu, Birici Dünya ile Üçüncü Dünya, modern ile geleneksel, kimlik ile fark, ve benlik ile öteki arasında çizilmiş zamansal ve mekânsal ayırımların ortadan kalkmasını, ve böylece dünyanın global bir topluma ve global bir kültüre sahip olma durumuna geldiğini niteliyor. Bu anlamda da, Fukuyama'nın "tarihin sonu", Hungtinton'un "medeniyetler savaşı", Lyotard'ın "postmodern durum", Beck'in "risk toplumu", Lash ve Urry'nin "örgütlü kapitalizmin sonu" tezlerinden hangisini dünyanın bugünkü durumuyla ilgili yaptığımız çözümlemede kullanırsak kullanalım, globalleşmenin anahtar kavram olduğunu görüyoruz. İster karşı çıkalım ister destekleyelim, günlük yaşamın

(*) Dr. Keyman, Bilkent Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü öğretim üyesidir.

medyatikleşmesi ve toplumsal çelişkilerin "kültürel savaşlara" dönüşmesi olgusu, ürünler yerine artık bir simgeler ve mekânlar ekonomisinin ortaya çıkması, ulus-devlet'in egemenliğinin krizi ve artık bir "veri" olarak alınamıyacağı gerçeği, hepsi de globalleşme sürecinin gündeme getirdiği ve gözardı edilemeyecek durumlar (Sarıbay: 1995, Lash ve Urry: 1994, Mutman: 1994).

Bu saptamaların gerisinde yatan mantık, *modern sorunların artık global sorunlara dönüştüğü, daha doğrusu modernite içinde düşündüğümüz sorunların giderek globalleştiği ya da belli bir "globalite" içinde düşünülmesi gerektiği* önerisidir. Modern sorunların global sorunlara dönüşümü iki varsayımı daha içeriyor. Birincisi, uluslar-arası, toplumlar-arası, ve hatta insanlar-arası bağların yoğunlaşması ve bu bağların ulusal sınırları aşması olarak tanımlayabileceğimiz globalleşmenin, ulusal ve yerel sorunların hem oluşmasının hem de bu sorunların çözüm süreçlerinde içselleşmesi ve kurucu bir dış öge olarak işlev görmesi varsayımıdır. Burada öne sürülen nokta, globalleşmenin ulus-devletin modernite içindeki ayrıcalıklı konumunu ciddi bir krize sokması, ve ulus-devlet egemenliği söylemini sınırlamaya ve parçalamaya başlamasıdır. Ulus-devletin bu ayrıcalıklı konumunun temel dayanağı, siyasal ve sosyolojik söylem içinde modern toplum ve ulus-devlet kavramlarının eşanlamlı ve birbirinden ayrıştırılamaz kavramlar olarak kullanılmasıdır. Diğer bir deyişle, belli sınırlarla çevrilmiş bir bütünsellik ya da bütünselleştirici bir sosyal sistem olarak nitelenen modern toplumun kurucu ögesinin ulus-devlet olduğu varsayımı, aynı zamanda ulus devleti modernite projesinin ayrıcalıklı ögesi konumuna yükseltiyor. Byran Turner sosyolojinin bir taraftan global diğer taraftan ulusal işleyiş tarzını "sosyolojinin iki yönü" olarak nitelerken modern toplumla ulus-devlet arasında kurulan eşanlamlılığı vurguluyor (Turner: 1995). Turner'a göre, 19. yüzyılda sosyoloji insanlar-arası ilişkilerin "evrensel bilimi" olarak kurulmaya çalışılırken, diğer bir deyişle global nitelikte bir sosyoloji bilimi yaratılmaya çalışılırken, kurulan ve gelişen sosyoloji'nin temel amacı ulusal ve yerel ilişkileri anlamak ve açıklamak oldu. Sosyoloji, bu anlamda, evrensel bilim olma savına karşın ulusal ve Batı-merkezli bir bilim olarak gelişti. Turner'ın vardığı sonuç şu: ulusal ile global arasındaki bağların yoğunlaşmasıyla dünyayı küçülmesini simgeleyen globalleşme süreci, diğer bir deyişle global bir toplumun ortaya çıkma süreci hem toplum'un bütünleştirici bir sistem olma düşüncesini geçersiz kılarken hem de ulus devlet referansını sorunsallaştırarak sosyolojinin ulusal yönünü ve Batı-merkezci hareket tarzını bir meşruiyet krizine sokuyor.[1] Bu nedenle de, modern sorunların global sorunlara dönüşümü bir taraftan ulus-devlet eksenli anlatı biçimlerinin krizini nitelerken, diğer taraftan da global toplum nosyonunun bir analiz birimi olarak kullanılma olasılığını gündeme getiriyor.

1 Daha ileride göreceğimiz gibi Turner'ın önerisi siyaset bilimi ve uluslararası ilişkiler alanları içinde geçerli bir öneri.

Modern sorunların global sorunlara dönüşümü önerisinin içerdiği ikinci varsayım globalleşme sürecinin paradoksal yapısıyla ilişkili. Globalleşme küçülen bir dünyayı yaratırken aynı zamanda parçalanan bir dünyayı da yaratıyor. Evrensellikle tikellik, kimlikle fark, modern benlikle ötekilik, liberal demokrasiyle milliyetçilik gibi karşıtlıklar globalleşme sürecinin küçültücü ve parçalayıcı niteliğinin kurucu ögeleri olarak kullanılıyor. Fukuyama'nın liberal demokrasinin ve pazar mekânizmasının evrenselleşmesini tanımlayan "tarihin sonu" tezi kadar etnik milliyetçiliğin canlanması da globalleşme sürecine içsel. Yeni dünya düzeni çağrıları ne kadar global bir nitelikteyse, dinsel fundamentalizm de o kadar global. David Harvey'in "zaman-mekân sıkışması" kavramını tanımlayan bilişim ve iletişim alanındaki değişimler kadar otantik kültürü koruma ve otantik olana dönme girişimleri de global kültür ya da kültürün globalleşmesi üzerine yapılan tartışmaların temel gönderim-noktaları (Harvey: 1989). Bu bağlamda, Appadurai'nin (1990) vurguladığı gibi, globalleşme kültürel homojenlikle kültürel heterojenlik arasındaki çarpışmayı simgeliyor, daha doğrusu bu çarpışmanın aldığı biçimi tanımlıyor. *Globalleşme kimliğin ya da topluluğun tanımlayıcı ögesi olmak için aynılık ile farklılığın verdiği mücadeleyi niteleyen bir nosyon.*

Bu çalışmada yukarıda üzerinde durduğumuz iki varsayımı açmaya çalışarak globalleşme sürecinin toplumsal hayatı ve özellikle siyasal yaşamı nasıl ve hangi bağlamlarda etkilediği sorusu üzerinde duracağım. Bu girişim içinde amacım, yaşadığımız dünyanın küçülen ve parçalanan yapısına özgün bir siyaset anlayışını ayrıntılı olarak irdelemek. Bunu yaparken, çalışmanın ilk kısmında son yıllarda geliştirilen farklı yaklaşımları tarayarak globalleşme kavramına anlam veren ögeleri saptayacağım. Bu kısım kavramın epistemolojik boyutuyla ilgilenerek, "globalleşme nasıl anlaşılmalı" sorusuna yanıt arayacak. İkinci ve son kısımda ise, globalleşme sürecinin ekonomik, siyasal ve kültürel sonuçlarını irdeleyerek, yaşadığımız küçülen ve parçalanan dünyanın hem uluslar-arası hem de insanlar-arası ilişkilerde bir belirsizlik durumunu sergilediğini önereceğim.[2]

Globalleşme: Yeni yaklaşımlar

Yirminci yüzyılın sonlarına yaklaşırken uluslar-arası ve insanlar-arası ilişkilerde tarihsel dönüşümler yaşanmakta. Dönüşümler sonuçları açısından oldukça önemli ve radikal. Martin Shaw'un önerdiği gibi, belkide yaşanan yalnızca global bağların sıkılaşması değil, fakat yeni "oluşmakta olan bir global toplum görüntüsü" (1994: 1). Pazar ve üretim ilişkileri koordinasyonuyla oluşan global bir

2 Bu çalışma kuramsal içerikte bir çalışma. Bu tercihimin nedeni, Türkiye de demokrasi üzerine yapılan tartışmaların globalleşme sorusunu gözardı etmeleri ve bundan dolayı da ciddi bir eksikliğe sahip olmaları yönündeki düşüncem. Bu bağlamda yaptığım bir çalışma için, bakınız Keyman (1995b).

ekonomi, kurumları, ideolojisi ve siyasal pratikleriyle kurulmaya çalışılan global bir düzen ve yönetim, iletişim ve bilişim ağlarıyla kurulan global bir kültür: bu "evrenselleştirici ve homojenleştirici" eğilimler global bir topluma geçiş düşüncesinin dayanak noktaları. Önerilen ise, ulusal toplum'dan global toplum'a, uluslararası ilişkilerden global ilişkilere ve dünya sisteminden global sisteme geçişi niteleyen globalleşme sürecinin, diğer bir deyişle global toplum nosyonunun bir çözümleme birimi olarak tanınması (Robertson: 1992). Bu öneriyi irdelediğimiz zaman gündemde olanın globalleşmeyle ilgili üç-boyutlu bir sav olduğunu görüyoruz: *epistemolojik olarak* global toplum nosyonunun ekonomik ve siyasal indirgemeciliğe düşmeden toplumsal değişimi sistemik açıklama potansiyeline sahip olması, *ontolojik olarak* ulusal toplumlardan bağımsız bir hareket tarzı ve kendine özgü bir mantığı olan, ama aynı zamanda ulusal ve yerel ilişkiler üzerinde ciddi etkileri olan bir global toplum'un oluşmakta olduğunun tanınması, ve *yöntemsel olarak* artık ulusal ve yerel ilişkilerin global dinamiklere gönderimde bulunmadan açıklanamayacağının öne sürülmesi ve böylece global toplumun bir çözümleme birimi olarak ele alınması.

Bu üç-boyutlu savı açmak ve ayrıntılı olarak irdelemek için globalleşme üzerine geliştirilen yeni yaklaşımları taramanın yararlı olacağı kanısındayım. Bu yaklaşımları üç ana kategori içinde toplayabiliriz.

(i) Tarihin sonu tezi: 1990'lı yıllara girerken yaşanan tarihsel dönüşümlerin en önemlililerinden biride Sovyetler Birliğinin dağılışı ve Doğu Blok'unun tarihten silinmesi. Bu oluşum 1945'den beri uluslararası ilişkileri yönlendiren Soğuk Savaş döneminin bitimine yol açarken, aynı zamanda da iki-kutuplu dünya siyasetinden sonra yeni bir dünya düzeni kurma arayışlarını başlattı. Fakat, Francis Fukuyama'ya (1992) göre, Sovyetler Birliğinin dağılışının sonuçları Soğuk Savaşın bitiminden çok daha ciddi ve radikal: esas sonuç, kapitalizmin sistemik alternatifi olan sosyalizmin, liberalizmin alternatifi olan Marksizmin, ve liberal demokratik sistemin alternatifi olan sosyalist sistemin modernite içinde ortadan kalkması. Diğer bir deyişle, Sovyetler Birliğinin dağılması Batı liberalizmin zaferini gündeme getiriyor. Bu zaferin sonucu ise: (a) liberal demokrasinin evrenselleşmesi ve (b) pazar ekonomisinin alternatifsiz kalmasıyla ortaya çıkan "tarihin sonu" durumu. Bu anlamda, Fukuyama'nın, Hegelci bir terminoloji içinde global toplumu tarihin sonu olarak gördüğünü, ve siyasal düzeyde liberal demokrasinin, ekonomik düzeyde serbest pazar ekonomisinin ve kültürel düzeyde de Batı modernitesinin evrenselleşmesiyle ortaya çıkan bir açıklayıcı bütünsellik *(expressive totality)* olarak tanımladığını söyleyebiliriz.

Global toplum=tarihin sonu formülasyonu bize ulusal ve yerel politikaların globaleşmeye endeksli olduğunu gösteriyor, ve ulus-devletleri ontolojik bir tercih yapmaya zorluyor: ya liberal demokrasi ve serbest pazar piyasasına yönlenip global toplumun üyeleri olacaklar (Doğu Blok'u ülkeleri gibi) ya da sistemin dışında kalacaklar (Körfez Savaşı sonrası Irak gibi). Fukuyama'ya göre, Batı mo-

dernitesine karşıt hareketlerin varlığı, örneğin canlanan İslâmî hareket, global toplum içinde çelişkilerin varlığını simgelesede, moderniteye sistematik bir alternatif konumunda olmadığı için, global toplum=tarihin sonu tezini yanlışlamıyor. Bu anlamda da, Fukuyama'nın tarihin sonu tezi, Batı modernitesinin içsel bir eleştirisini yapmaksızın onun evrensel niteliğini ve global hegemonyasını meşrulaştıran bir işlevi üstlenmekte. Bunun nedeni de, Derrida'nın (1994) haklı olarak işaret ettiği gibi, Fukuyama'nın Batı modernitesini felsefî düzeyde veri alması ve global toplum=tarihin sonu formülasyonunu kurarken sınırlı ve belli örneklere dayanırken (Körfez Savaşı sonu Irak'ın Batı tarafından yenilgiye uğratılması savı), bu formülasyonu sorunsallaştıracak örnek olayları gözardı etmesi. Diğer bir deyişle, Fukuyama sosyalist sistemin çöküşüyle liberal demokrasinin ve pazar ekonomisinin evrensel kod olma niteliklerini eş zamanlı ve eş anlamlı kullanarak Batı modernitesinin global hegemonyasını simgeleyen bir global toplum projesine meşruiyet kazandırmaya çalışıyor.

Bu anlamda, Fukuyama'nın global toplum=tarihin sonu formülasyonunun Batı-merkezci bir söylem olarak hareket ettiğini söyleyebiliriz. Buna karşın İtalyan siyasal kuramcı Gianni Vattimo *Modernitenin Sonu* (1991) adlı çalışmasında tarihin sonu tezinin ancak Batı modernitesinin girmiş olduğu krizle beraber düşünüldüğü zaman anlamlı olacağını önerir. Vattimo'yo göre, bugün yaşanan modernite projesinin ayrıcalıklı konuma yerleştiği "nesnel tarih" anlayışının bitimiyle gündeme gelen tarihin sonu durumudur. Nesnel tarih modernitenin gelişme ve ilerleme söylemini veri alarak, gelişme ile teknolojik/araçsal ussallığı eş anlamlı görür, ve böylece farklı toplumların tarihleri özde Batıya özgün bir gelişme modeli evrenselleştirilerek okunur. Sonuçta, modernite gelişme projesini tarihin temel hareket gücü yaparken, bu projenin toplumları mükemmelliğe götüreceğini varsayar. Akıl yoluyla işlevsellik kazanan gelişme modeli evrenselleştirildiği sürece, tarihi de nesnel ve ussal bir sürece dönüştürür. Bu yolla modernite projesi hem gelişme modeliyle evrensel bir nitelik kazanır hem de kendisini nesnel bir tarih olarak sunarak dünya üzerinde bir meşruluk kazanır ve global hegemonyasını kurar. Vattimo (1991, 1992) bugün artık Batı modernitesi tarafından kurulmuş evrensel ve teknolojik/araçsal gelişme modelinin meşruluğunu koruyamadığını ve nesnel tarih'in sonu durumunun ortaya çıktığını öne sürer. Bu durum, bir taraftan eşitsiz ve dengesiz gelişmenin global ekonominin tanımlayıcı niteliklerinden biri olmasını içerirken, diğer taraftan da Üçüncü Dünyayı geliştirme rüyasının bitimi, farklı gelişme modellerinin giderek güç kazanması (Japonya, Güney Asya ülkeleri, ve bir dereceye kadar İslâmî model) ve nesnel tarihe karşı geliştirilen tarihin yeniden okunması girişimlerine yol açmaktadır. Bu bağlamda, tarihin sonu Batı gelişme modeline özdeş nesnel tarih anlayışının bitimini, ve modernite projesinin tükenmişliği anlamına gelen bir meşruiyet krizine girmesini niteler.

Vattimo'nun tarihin sonu tezi Fukuyama'ya karşıt bir tarzda globalleşme ile

Batı modernitesinden köklü bir kopuş olarak tanımladığı postmodern durumu beraber düşünür. Globalleşme aynılığı simgeleyen nesnel tarihe karşı farklılığa dayalı alternatiflerin gelişmesine, evrensellik-yerellik tartışmasına ve tarih anlayışında çoğulculuğa doğru bir yönelime yol açar. Bu anlamda, Fukuyama'nın globalleşmeyi Batı modernitesinin evrenselleşme sürecinin tamamlanması olarak görmesine karşın, Vattimo'nun globalleşmeyi Batı modernitesinin krizi olarak nitelediğini söyleyebiliriz. Bu niteleme hem moderniteyi sorunsallaştırması hem de globalleşmeye Batı-merkezci bir perspektiften bakmaması açısından savunduğu tarihin sonu tezini daha anlamlı bir temele dayandırıyor. Çünkü, global toplum=Batı modernitesinin krizi formülasyonu Fukuyama'nın sosyalist sistemin parçalanması ile liberal demokrasinin evrenselleşmesi arasında kurduğu eş anlamlılığı rededivor, ve globalleşmenin liberal demokrasinin meşruiyet krizine yol açtığını vurguluyor. İkinci olarak, Vattimo'nun tarihin sonu tezi bir taraftan Batı modernitesinin özgün bir gelişme modelini dünyaya yayan hegemonik bir proje olduğunu vurgularken, diğer taraftan da globalleşmenin hem bu projeye içsel olduğunu hem de globalleşmenin bugün aldığı biçimin aynılığa karşı farklılıkların tanınmasını tarih yazımına sokan alternatif gelişme söylemlerinin giderek güç ve meşruluk kazanmalarıyla ortaya çıkan bir evrensellik-yerellik çatışması olduğunu öneriyor. Fukuyama ve Vattimo'nun tarihin sonu tezlerinden şu sonucu çıkarabiliriz: globalleşme çelişkileri içeren ve belirlilik ölçütlerini ortadan kaldıran bir süreç. Soğuk Savaşın bitimini liberal demokrasi ve serbest pazar ekonomisi ile ilgili evrensellik savlarını olası kılarken aynı zamanda nesnel tarih anlayışının bitimine yol açan alternatif gelişme modellerinin meşruiyet kazanmasını olası kılıyor. Globalleşme çelişkileri içeren bir süreç, çünkü Batı modernitesinin evrenselleşmesi ve Batı modernitesinin krizi savlarının ikisi de kendisinin tanımlayıcı ögeleri. Globalleşme modernitenin yarattığı belirlilik ölçütlerini ortadan kaldıran bir süreç, çünkü *bir taraftan dayanağını Batı modernitesinden alırken diğer taraftan onun araçsal ussallığa dayalı nesnel tarih anlayışının da bitimini sergiliyor.*

(ü) Globalleşme ve ulus-devlet: Son yıllarda globalleşme üzerine yapılan tartışmaların temel gönderim noktalarından birinin ulus-devletin krizinin olduğunu gözlemliyoruz. Globalleşme, ulus-devletin kriziyle tanımlanırken genelde yapılan saptama "ulus-devletin yaşamın büyük sorunları için çok küçük, küçük sorunları için de çok büyük " olması (Bell: 1987). McGrew'ın (1992) önerdiği gibi, modern ulus-devlet(ler)in farklı biçimlere sahip olması gerçeği bu saptamanın geçerliliği için karşılaştırmalı ve somut çözümlemelerin gerekliliğini talep ediyor. Fakat, bu talep bizim Bell'in gündeme getirdiği "globalleşme sürecinin modern devletin temel yapılarını çözmekte olduğu" teşhisini gözardı etmemize neden olmamalı. McGrew'a göre, gerçekten de globalleşme modern ulus-devletin dört temel işleyiş mekânizmasıyla ilişkili düşünülmeli: "devletin sorunları-çözme kapasitesi, biçimi, özerkliği, ve otoritesi ya da meşruluğu" (1992: 87).

Globalleşme süreci, bu anlamda, ulus-devletin modernite içinde veri alınan egemenliğini çözüyor, bunun göstergesi de devletin sorunları-çözme kapasitesinin krize girmesi, hatta kendisinin bir biçim olarak sorunların çözümüne engel olması, özellikle global ekonomik sistem içinde özerkliğini yitirmesi, ve toplum içinde belli bir meşruiyet krizine girmesi. Bu gözlemler ister istemez globalleşme ulus-devlet ilişkisini globalleşme tartışmasının merkezi yapıyor. Bu ilişkinin kapsamlı bir çözümlemesini David Held (1989, 1995) "globalleşmenin devlet egemenliği söylemi üzerindeki etkileri" sorusunu sorarak yapmıştır.

Held'e göre egemenlik belli sınırları olan bir siyasal topluluk içinde gerçek iktidarın ve gücün yeriyle ilgili bir kavram. Bu siyasal topluluk modern dönemde ulusal toplulukla eşanlamlı ve ulusal egemenlik de bu topluluğu "ötekilerden" ayırma işlevini görüyor. Bu işlevi üstlenen kurum da, ulusal topluluğun ve ulusal kimliğin açıklayıcı ögesi olan modern ulus-devlet. Bu anlamda, egemenliğin ulusal topluluk ve alansal (teritoryal) devlet gibi iki temel dayanağının olduğunu söyleyebiliriz. Fransız toplumu, İngiliz toplumu ve benzeri tanımlamalar ancak Fransız devleti İngiliz devleti ve benzeri gibi ulus-devletin varlığıyla olası. Hobbes'dan öğrendiğimiz gibi, modern toplum kendisini hem birey temelinde hem de bireylerin gerçek iktidar mekânı olarak güç ve otoriteyi ulus-devlete bırakmalarıyla tanımlıyor. Devlet egemenliği söylemi bundan dolayı modern toplum'un alansal bütünselliğini simgelediği için modernitenin en etkili söylemi ve modernite içinde bir "veri" olarak düşünülüyor. Ulusal politikalar, ulusal ekonomi, ulusal kültür, ulusal kimlik gibi kodlamalar devlet egemenliği söylemi içinde kurulan ve ulus ile devletin birliğini belli bir ulusal topluluğun varlığına dayanarak varsayan kodlamalar. Uluslar-arası ilişkilerin ve dünya tarihi yazımının modernite projesi tarafından devletler-arası ilişkilere indirgenmesi de devlet egemenliği söyleminin bir sonucu. Uluslar-arası ilişkilerde 1648 Westfalen anlaşmasından beri devlet'in ayrıcalıklı aktör konumuna getirilmesi de devlet egemenliği söyleminin modern yaşam içindeki gücünün bir örneği. Globalleşme bu bağlamda devlet egemenliği söylemini sorunsallaştıran, hem ulusal topluluk nosyonunu hem de ulus-devlet arasında varsayılan birliği çözen, ve böylece veri olarak alınan egemenlik kuramıyla bugünün ekonomik, siyasal ve kültürel yaşamı arasında ciddi boşluklar ve çelişkiler yaratan bir süreç.

Globalleşmenin bu tanımı iki noktaya işaret ediyor. Biricisi globalleşmenin egemen demokratik modern devlet kuramının varsaydığı "ulusal topluluk" nosyonunu yıkması ve sonuçta devlet ile toplum arasındaki temsiliyet bağını kopartarak bir ayrışmaya yol açması: giderek yoğunlaşan global bağlantıların sonucu bugün "ulusal toplumlar hükümetlerinin kararlarını, politikalarını ve eylemlerini artık hiç bir şekilde 'programlayamamakta', hükümetlerde vatandaşları için neyin doğru ya da uygun olacağını belirleyememektedir" (Held: 1989). Böylece, hem devletin toplumu temsil etmesini ve toplumsal taleplere göre hareket etmesini simgeleyen temsili parlamenter demokrasinin ciddi bir krize gir-

mesini hem de ulusal topluluğun temeli varsayılan vatandaş ile devlet arasında devlet egemenliği söylemiyle kurulan köprünün yıkıldığını görüyoruz. Daha ilerde ayrıntılı olarak üzerinde duracağımız gibi, globalleşmenin devletin toplumsal taleplere uygun politikalar üretme yeteneğini yitirmesine yol açmasının nedenlerinden birisi de, globalleşmenin aynı zamanda ulusal kimliğin parçalanması ve farklı kimlik politikalarının ortaya çıkmasına da zemin hazırlaması. Bu noktada globalleşmenin modern toplumun işleyişini simgeleyen belirlilik ölçütlerinin -devlet egemenliği söylemi ve temsili demokrasi gibi- ortadan kalkmasıyla gündeme gelen bir belirsizlik durumunu simgelediğini söyleyebiliriz.

İkinci olarak, globalleşme süreci modern egemen devlet kuramıyla 21. yüzyıla girmekte olan dünya arasında açıkca gözlemlenebilecek temel boşlukları ve çelişkileri yansıtıyor. Held'e göre (1989: 229-237), beş temel çelişkiden bahsedebiliriz:

(i) Dünya ekonomisi: Siyasal otoritenin formel alanıyla ekonomik üretim, değişim ve dağıtım sistem(ler)i arasında giderek artan boşluk ulus-devletin gerçek gücünü ve etkinlik alanını sınırlayıcı ve küçültücü yapıda. Örneğin, sermayenin globalleşmesinin ciddi bir biçimde devletin ulusal ekonomik programlar üzerindeki denetimini azaltması ve ulusal kalkınma söylemlerinin iflâsına yol açması devlet egemenliği söyleminin artık bir "veri" olarak alınamıyacağının kanıtları.

(ii) Hegemonik güçler ve iktidar blokları: Bağımsız ve egemen devlet düşüncesi ile hegemonik güçler ve iktidar blokları tarafından geliştirilen global sistem arasında egemen devlet söylemini sınırlayan ve giderek artan bir boşluk olduğunu söyleyebiliriz. Hem 1945-1989 Soğuk Savaş dönemi içinde global politikanın Amerika ve Sovyetler Biriği hegemonyasına endekslenmesi, hem de 1989 sonrası dönemde gelişmeye başlayan bölgesel iktidar blokları (Avrupa Topluluğu ve NAFTA gibi) devletin bağımsız bir aktör olarak düşünülmesine temel hazırlayan egemenlik nosyonu üzerinde olumsuz etkileri olan olgular.

(iii) Uluslararası örgütler: 1945'den beri sayıları ve etkileri artan uluslararası örgütler bir taraftan global bağların yoğunlaşmasına neden olurken, diğer taraftan da ulus-devletlerin karar alma süreçlerini belirleyen ya da sınırlayan ögelerden biri olarak işlev görüyorlar. IMF, Dünya Bankası ve Avrupa topluluğu gibi evrensel ve bölgesel örğütler ve bu örgütlerin ulusal ekonomilere ve politikalara müdahale gücü egemenliğin sadece devlete ait olmadığının ve daha önemli olarak egemenliğin yer aldığı siyasal mekânın giderek çoğullaştığının göstergesi.

(iv) Uluslararası hukuk: Bireylerin "hak ve özgürlükleri" arama alanlarından birinin de uluslararası hukuk olmasıyla vatandaşlık kategorisinin globalleşmesi ve uluslararası hukukun bireyleri, devletleri ve devletsel-olmayan örgütleri *(NGO; non-governmental organizations)* "özne olarak" içeren bir sistem olarak hareket etmesi devlet egemenliğini sınırlayan bir oluşumu yaratıyor. Örneğin, İnsan Hakları söyleminde Avrupa'nın prensip olarak "vatandaşların kendi dev-

letlerine karşı dava açabilme hakkını" tanımasıyla ortaya çıkan önemli gelişme -ki bu gelişme bize bireysel hak nosyonunun anlamının ulusal sınırları aştığını gösteriyor- uluslararası hukuk ile devlet egemenliği arasında varlığını sürdüren gerilimi ifade ediyor.

(v) İç politikanın bitimi: Yukarıda sıraladığımız boşlukların önemli bir sonucu global dinamiklerin gittikçe artan bir biçimde iç-dış politika ayrımını ortadan kaldırması. Modern devlet kuramının devleti egemenliğin yerleştirdiği politik mekân olarak tanıması ikili bir varsayıma dayanıyor: devletin kendi vatandaşları için uygun ve doğru iç politikaları belirleyerek toplumsal refah ve huzuru sağlaması ve "ulusal çıkar" endeksli dış politikaları formule edip ulusal güvenliği koruması. Devlet iktidarını ve devlet egemenliği söylemini meşru kılan da devletin bu ikili işlevi. Globalleşen dünyada ulusal güvenlik, ulusal çıkar ve vatandaşlık gibi nosyonların anlam değiştirmesi, devletin karar alma gücünün sırlanması, ve ekonomik ve siyasal düzeylerde devletin bağımsızlığının azalması, iç politikanın bitimi, daha doğrusu iç politikanın belirleyici ögelerinden birinde global dinamikler olması durumunu yaratıyor.

Held'in saptadığı bu boşluklardan globalleşme ile ulus-devlet ilişkisi bağlamında üç önemli sonuç çıkarabiliriz: (a) globalleşmenin iç politikanın sınırlarını yıkan, devletin karar alma süreçlerini dönüştüren ve devlet politikalarının dayandığı yasal ve idari çerçeveyi sorunsallaştıran bir niteliğe sahip olması; (b) global dinamiklerin devlet egemenliğini sınırlaması, egemenliğin yerleştirildiği siyasal mekânı uluslararası ve bölgesel örgütlere açarak çoğullaştırması; ve (c) böylece modern devletin çözülüşüne yol açmamakla birlikte globalleşmenin devlet egemenliği söyleminin temellerini kırarak ve "bugün var olandan daha karmaşık bir egemen siyasal mekân mimarisi yaratarak", global siyasal mekânın yeniden eklemlenmesi zorunluluğunu ortaya çıkarması (Ruggie: 1991).[3] *Bu sonuçlara dayanarak şu önermeyi yapabiliriz: globalleşme modernite projesinin devlet egemenliği söylemi yoluyla kurduğu belirlilik ölçeklerinin varlık koşullarını sarsıntıya uğratarak modern yaşamı bir belirsizlik durumuyla karşı karşıya bırakan bir süreci simgeler.*

(iii) Globalleşme ve modern toplum: Bu belirsizlik durumunu açmak için devlet egemenliği söylemini sarsan modern toplumun yapısıyla ilgili ve globalleşme süreciyle endeksli dönüşümlere bakmak gerekiyor. Geç modernite durumu ve ulusal kimlik krizi başlıkları altında toplanabilecek bu dönüşümler modern toplumun içsel dinamiklerinin ve yaşadığı sorunların kurucu ögelerinden birinin de globallik olduğunu simgelerler. Bu kısımda geç modernite durumu, globalleşme ve modern toplum ilişkisini açımlamaya çalışacağım.

Son yıllarda soysal kuram içinde modernite sorusuna getirilen yanıtlardan biri de sanayi toplumundan risk toplumuna geçiş olarak tanımlanan ve moder-

3 Burada, altını çizmemiz gerekir ki, globalleşmenin ulus-devleti yok etmesi gibi bir saptama yapmıyoruz. Devlet egemenliğinin sınırlanmasıyla ulus-devletin yok olması aynı şeyler değil.

nite projesinin radikal sonuçlarının ortaya çıkmasını niteleyen "geç modernite durumu" tezidir. Alman toplum bilimci Ulrick Beck (1992) tarafından geliştirilen ve daha sonra da Anthony Giddens (1994, 1992), John Urry ve Scott Lash (1994) tarafından izlenen "risk toplumu" tezi modern toplumun bugünkü yapısının karmaşıklığının moderniteyi aşan bir postmodernite durumuyla açıklanamayacağını önerir. Gerçekte yaşanan bir modernite durumudur, çünkü modern toplumun tanımlayıcı kurumları hâlâ işlerliktedir, fakat aynı zamanda bir geç modernite durumudur, çünkü bu kurumların hareket tarzları ve varlık koşulları radikal dönüşümlere uğramaktadırlar. Beck'e göre modernite sanayi toplumunu tanımlayan ürünlerin (örneğin siyasal ve ekonomik güç gibi) toplumsal katmanlar arasında dağılımına dayalı siyaset ve siyasî çatışma anlayışı üzerine kurulan bir projedir. Bu anlamda, modern toplum sınıflı bir toplumdur ve siyaset de sınıf ya da gruplar üzerine oluşturulmuştur, ve ürünlere sahip olma ya da ürünleri kullanma üzerine bir çatışmayı içerir. Bugünkü durum, geç modernite ise, risk toplumuna geçişi simgeliyor, çünkü ürünler kadar çözümleri global olan felaketleri siyasal söyleme sokuyor, ve çatışmanın aktörlerini sınıflardan/gruplardan sektörlere doğru kaydırıyor. Çatışma alanını ulusal toplumun sınırlarını aşan bir niteliğe sokuyor. Çernobil nükleer faciası, asit yağmuru, ozon tabakası, çevre, hava ve sanayi kirliliği sorunları ve benzeri felâketleri örnek alarak Beck, günümüzün sorunlarınının global nitelikte olduğunu, felâketlerin ulusal toplumlarla sınırlı olmadığını, ve modern toplumu bir risk toplumuna dönüştürdüğünü öneriyor. Risk toplumu, modern toplumun giderek globalleşen bir ilişkiler ağının ortaya çıkmasıyla ve siyasetin ulusalla sınırlı yapısının çöküşüyle gündeme gelen bir süreç. Sanayi toplumu döneminde göz ardı edilen ve siyasal söylemden dışlanan risk nosyonunun -örneğin sanayileşmenin çevre kirliliğine ve ekolojik dengelerin bozulmasına yol açabilme riski- giderek toplumsal ilişkileri belirlemesiyle ortaya çıkan risk toplumu modernite projesinin radikal sonuçlarından birisi ve geç modernite durumunu simgeliyor.

Bu çerçevede risk toplumunun üç temel niteliğinin olduğunu söyleyebiliriz:

(a) Risk toplumu sorunların ve ilişkilerin ulusal sınırları aştığı bir toplumdur. Global nitelikteki sorunlara global çözümler bulunması gerekliliği ulusal sınırlarla çerçevelenmiş siyaset anlayışını işlevsizleştirerek, siyaseti global/ulusal/yerel etkileşim alanına yerleştirir.

(b) Risk toplumu siyasal çatışma alanının yanlızca sınıflar/gruplar arası ilişkileri değil fakat sektörel ilişkileride içerdiği bir toplumdur. Ekolojik felaketler ve kirlilik sorunları az gelirli gruplar ve az gelişmiş ülkeler üzerinde daha bir tahrip edici nitelikte olsa bile, gelişmiş ülkeleri ve zengin grupları da etkilemektedirler (Lash ve Urry, 1994). Risk bu nedenle modern toplumun sınıflı olma niteliğini ikinci plan atan ve tüm grupları etkileyen "yüzer-gezer bir simge" olarak hareket eder. Bu anlamda geç modernite durumu, toplumun her kesimine etki eden sorunların oluşturduğu sektörlerin siyasal söylemi giderek belirlemesi sü-

recini, diğer bir deyişle risk toplumunun ortaya çıkışını tanımlar.

(c) Risk toplumu geleceğin belirsiz olduğu ve ontolojik bir güvensizliğin toplumsal ilişkiler içine yayılmasını simgeleyen bir toplumdur. Felâket ve risklerin ulusal sınırları aşan global bir nitelik taşımaları, sektörel bir nitelik kazanmaları ve daha önemlisi ulusal siyasaların etkili çözüm geliştirmedeki yetersizliği risk toplumunun tanımlıyıcı ögelerinden birini de geleceğe karşı güvensizlik yapıyor. Sanayi toplumunun teknolojik gelişme bağlamında geleceğe karşı duyduğu güven risk toplumunda yerini bir belirsizlik ve güvensizlik durumuna bırakıyor. Bu anlamda, Beck'e (1992) göre risk toplumu bu belirsizliğe karşı global "bir güven birliğine" gereksinim duyulan bir toplum. Yeşil hareketi ve çevre örgütleri örneğinde olduğu gibi yeni toplumsal hareketler (toplumsal sınıflar yerine) bu güven birliğinin oluşturulmasında önemli bir rol üstleniyorlar.

Beck'in daha çok ekolojik ve çevre sorunlarına dayalı risk toplumu tezine Anthony Giddens farklı bir noktadan yaklaşır. Giddens moderniteyi globalleşen bir proje olarak görür ve bugünkü durumu risklerin artmasıyla oluşan geleceğe karşı ontolojik bir güvensizliği niteleyen geç modernite nosyonuyla tanımlar. Fakat, Beck'den farklı olarak, Giddens çözümlemesine modern toplum ve globallik sorusuyla başlar. Burada Giddens iki amacı gerçekleştirme istemindedir: hem ekonomi ağırlıklı Marksist söylemi hem de kültür ağırlıklı postmodernite savını eleştirmek. Özellikle Wallerstein'in dünya sistemi kuramını eleştirerek Giddens (1992), kapitalist dünya ekonomisinin tek başına modern dünya tarihini açıklayamıyacağını, ulus-devletlerin kurduğu devletler-arası ilişkiler sisteminin ve daha da önemlisi devletlerin birbirleriyle savaş yapabilme kapasitesinin globalleşme sürecinin çözümlenmesinde ele alınması gerektiğini önerir. 19. yüzyıl Avrupa devletlerinin sanayi üretimi ile savaş ve alansal yayılma gibi askerî eylemleri başarıyla birleştirmeleri hem bu devletlerin mutlak devlet biçiminden ulus-devlet biçimine geçmelerini hem de Batı-dışı alanları sömürgeleştirmelerini sağlamıştı. Aynı zamanda bu devletlerin, Weberci bir dil kullanırsak, rasyonel bir bürokratik yapıya sahip olmalarıyla ulusal kalkınmayı sağlayıcı ve ona kaynak aktarıcı etkili bir kurum haline gelmeleri, ve diğer devletlerle ulusal güvenlik bağlamında diplomatik ya da savaş ilişkilere girmeleri ulus-devlet ve devlet egemenliği endeksli bir sistemi yarattı. Bu sistem 20. yüzyıl içinde yapılan savaşlarla ve kurulan uluslararası örgütlerle daha da perçinleşti. Giddens bu saptamalardan dünya tarihinin kapitalist dünya ekonomisiyle bağlantılı fakat ona indirgenmemesi gereken ve kendi zamansal ve mekânsal özgünlüğü olan bir devletler-arası sistem tarafından da kurulduğu önerisini üretir. Waters'a (1995) göre Giddens'ın önerisi iki önemli noktayı vurgular: ulusal devletin evrensel bir birim olması ve dünyanın her birinin kendi ulusal devleti tarafından temsil edildiği ulusal toplumlar arası bir ilişkiler ağı olarak tanımlanması. Bu her iki noktada modern toplum ile globalleşme arasındaki bağlantının göstergesidirler.

Bu anlamda Giddens'a göre, globalleşme üzerine geliştirilecek bir sosyal kuram şu noktaları dikkate almak durumundadır: (a) modern toplum ulus devletli bir kapitalist toplumdur; (b) ulus devlet tarafından işlerliğe konan devlet egemenliği söylemi modernîte projesinin zamansal ve mekânsal hareket tarzının temel ögesidir; ve (c) bu egemenlik söylemiyle nihâî meşru iktidar olma konumunu varsayan ulus devlet epistemolojik düzeyde evrensel bir kod olarak işlev görür. Bu noktalardan da şu sonucu çıkarabiliriz: globalleşme Batı modernitesinin kurumlarının, özellikle ulus-devletin, evrenselleşmesi süreci ve böylece modern toplumun ulus devletle tanımlandığı bir süreçtir. Bu nedenle, Giddens bugün tartışılan globalleşme sorusunu zaten özünde global olan bir sürecin aldığı yeni bir biçim olarak görür. Bu tanımı içinde, globalleşme modernite projesine içsel ve bu projenin radikal sonuçlarını simgeleyen bir durum, bir geç modernite durumudur.

Giddens tarafından geliştirilen bu kurumsal yaklaşımın odak noktası globalleşmenin modern toplum üzerindeki karmaşık etkileridir. Bu noktada güven ve risk nosyonlarının önemi ortaya çıkar. Eğer modernite projesi kendi kurumlarının evrenselleşmesine bağlı olarak global bir nitelikteyse, globalleşme en genelinde farklı yerel yapıları birbirine bağlayan ilişkilerin yoğunlaşması anlamına gelir (Giddens, 1992). Diğer bir deyişle yerel bir ilişkinin kendi mekânından çok uzaklarda oluşan olaylardan ve değişimlerden etkilenmesi, bu "zamansal-mekânsal ayrışma", globalleşmenin gündelik yaşam üzerindeki etkisinin bir kanıtıdır.[4] Bu anlamda, Giddens modern toplumun hem bir güven hem de bir risk toplumu olduğunu söyler. Globalleşme bir taraftan devletlerin belli kurallar ve normlar içinde beraberce yaşayabilecekleri bir sistemi, bir dünya düzenini olası kılarken, aynı zamanda etno-milliyetçiliği ve köktenciliği de gündeme getirebilir. Bu hareketler anti-global söylemler kullansalar da modern toplum içinden çıkmış ve modern toplum kurumlarıyla içiçe hareketlerdir. Bu nedenle modern toplum güven ile riski beraberce içeren bir toplumdur. Giddens'ın risk toplumu kavramı Beck'ten esinlenmekle birlikte onun ötesine gider ve riski modern toplumun globalleşme sürecinden kaynaklanan yapısal bir özelliği olarak görür. Sonuçla, *globalleşme risklerin giderek artmasıyla gündeme gelen bir "belirsizlik durumu"nu simgeler ve bugün içinde yaşadığımız geç moderniteyi tanımlar.*

(iv) Globalleşme ve (ulusal) kimlik/fark: Globalleşme ile Batı modernitesi arasındaki bağlantıyı vurgulamalarına rağmen hem Beck hem de Giddens kurumsal yaklaşımları sonucunda ve moderniteyi Batıya içsel bir proje olarak görerek Batı-merkezci bir söylem üretirler. Ulus-devletin Batıda ortaya çıkması ve globalleşmesi doğru bir saptama olmakla birlikte, bize bu sürecin nasıl üretildiği ve yeniden-üretildiğine dair sınırlı bir açıklama getirir. Modernitenin global hegemonyasının modern benliğin ayrıcalıklı kimlik konumuna ve diğer kimliklerinde "öteki" konumuna getirilmesiyle tarihsel olarak kurulması olgusu, sö-

4 Bu konuda daha açıklayıcı bilgi için bakınız (Giddens 1995).

mürgeciliğin sadece ulus-devletin evrenselleşmesini ya da kapitalizmin dünyaya yayılmasını değil, aynı zamanda da bir "ötekileştirme" sürecini içerdiğini gösteriyor (Keyman, 1996a). Örneğin, Tsvetan Todorov (1987) modernitenin global hegemonyasının Christoph Columbus'un "Yeni Dünyayı Keşfetme" süreciyle başladığını vurgular. Farklı medeniyetlerin birbirleriyle karşılaşması Batı medeniyetini üstün, diğer medeniyetleri vahşi ve barbar olarak temsil ettiği zaman sonuç keşiften daha çok bir işgaldir. Todorov'a göre, keşif söylemi, bu anlamda, farklı kimliklerin ötekileştirmek, Batıya gereksinim duyan gelişmemiş benlik olarak kodlamak, ve böylece Batı benliğini egemen ve ayrıcalıklı kimlik konumuna getirmek işlevini görür. Bu nedenle, Beck ve Giddens'a karşın sömürgeciliğin yalnızca siyasi ya da ekonomik değil aynı zamanda söylemsel ve bilişsel *(cognitive)* bir işgal olduğunu, ve modernitenin global niteliğinin de yalnızca Batıya içsel bir süreç olmadığını, ötekileştirme eylemleriyle dışsal olarak kurulduğunu söyleyebiliriz.

Benzer bir tarzda Edward Said de (1978: 1993) modernitenin global hegemonyasının oryantalist söylemle kurulduğunu söyler. Batı ile Doğu arasında ontolojik bir ayırım yaparak ve Doğulu kimliği edilgen bir özne, daha doğrusu denetlenmesi ve geliştirilmesi gereken bir nesne olarak kurarak oryantalizm, hem Batının dünya üzerindeki hegemonyasının kurulmasına hem de Batılı modern benliğin dünya tarihinin merkezî öznesi olma konumunu getirilmesine önemli bir katkıda bulunur. Stuart Hall'un (1992) terminolojisini kullanırsak, globalleşmenin kültürel temeli "Batı ve Gerisi" *(The West and the Rest)* söylemi tarafından kurulur ve yeniden üretilir. Oryantal kategorisiyle kodlanan Batı-dışı kimliğin azgelişmişlik, gericilik, fanatiklik, romantiklik, vahşilik, medeniyetsizlik, kültürsüzlük gibi sıfatlarla temsil edilmesi dünyayı Batı ve Gerisi olarak ikikutupa böler. Modernitenin global hegemonyası öz olarak modern Batı ile onun gerisindeki gelişmek ve modernleşmek için Batıyı örnek alması gereken alanlar arasında kurulan bir ilişkidir. Said'e göre, Batı ile Doğu arasında çizilen ontolojik ayrım Doğu'nun Batının "ötekisi" konumunu üstlenmesi anlamına geldiği sürece, Doğu bir gerçeklik olmaktan çok temsiliyet mekânizmalarıyla kurulmuş "söylemsel bir kod"dur (1978). Bu anlamda da Doğu hem Batılı kimliğin kurulma hem de Batının dünya üzerinde kurduğu hegemonya sürecine "içseldir". "Batı ve Gerisi" söylemi dünya tarihini modernitenin tarihi olarak yazarken, böylece birbirleriyle ilişkili kültürleri, alanları ve kimlikleri Batı ve Doğu olarak iki kültürel bütünsellik içinde iki kutuba ayırarak karmaşık ve çoğul insanlık tarihini Batı-dışı kimliklerin ötekileştirilmesi tarihine dönüştürür. Bu bağlamda da, sömürgecilik tüm tarihsel biçimleri içinde yalnızca ekonomik ya da siyasal bir süreç değil aynı zamanda Batı'nın dünya üzerinde kurduğu epistemik ve bilişsel bir egemenlik ilişkisidir (Keyman, 1996b).

Bu çerçevede, globalleşmenin Batı-dışı kimliklerin sümürgeci pratiklerle sistematik bir tarzda ötekileştirilmesi yoluyla modern Batılı kimliğinin dünya tari-

hinin merkezî öznesi olarak kurulması sürecini simgelediğini söyleyebiliriz. Globalleşme, Batı modernitesinin global hareket tarzını tanımlar ve dünya üzerinde kurulan iktidar-egemenlik ilişkilerinden soyut değildir. Said (1984) bu nedenle İngiliz, Fransız, Alman ve benzeri Batılı ulusal kimliklerin ya da Avrupa (Batı) kültürü fikrinin farklı kimliklerin kendilerine özgül niteliklerinin yok edilmesiyle, diğer bir deyişle oryantalist temsil mekanizmalarıyla kurulduğunu önerir. Joseph Conrad'ın metinlerinden Weber ve Marx'ın Doğu yorumlarına kadar geniş bir yelpaze içinde Batı fikrinin Doğu'nun Oryantalleştirilmesiyle içiçe olduğunu görebiliriz. İngiliz ulusal kimliğini İngiliz sömürgeciliğinden ayırmak ve kendine özgün bir kültürel bütünsellik olarak görmek bu anlamda oryantalist söylemi yeniden üretmekten ve Batı-Doğu karşıtlığını pekiştirmekten başka bir şey değildir. Burada Said'in vurgulamak istediği nokta şudur: modern ulusal kimliğin kurulma süreci global moderniteye içseldir ve Batı-dışı alanın sömürgeleştirilmesi bu sürecin "dışsal-kurucu ögesi"dir.

Eğer globalleşme tarihsel olarak Batı modernitesinin dünya üzerinde hegemonyasını kurma sürecini simgeliyorsa, o zaman 1970'lerden beri gittikçe hızlanan dünyanın küçülmesi ve global entegrasyon süreçlerini nasıl açıklayacağız? Stuart Hall'a (1992) göre, son yıllarda yaşanan global entegrasyonun hızı ve etki alanı, diğer bir deyişle "zamansal-mekânsal sıkışma", uluslar arasındaki ekonomik ve kültürel etkileşimleri ve akışları arttırırken, globalleşme ile modernite arasındaki ilişkinin yeniden-yapılanma sürecini başlatır.[5] Bu sürece neden olan üç birbirine bağlantılı gelişmeyi şu şekilde sıralıyabiliriz:

(a) Eski sömürgelerden sömürgeci ülkelere göç ve işçi akışı sonucunda Batı ülkelerinde gelişen ulusal kimlik ve ulusal kültür sorunu. Salman Rushdie üzerine çıkarılan fetva sonucunda örneğin İngiltere'de gelişen olayların "İngiliz olmak ne anlama geliyor" sorunu da beraberinde getirmesi, ve böylece kimlik olgusunu siyasal söyleme sokması sömürgecilik döneminde modern ulusal kimliğin kurulmasına katkıda bulunan globalleşmenin bugün bu kimliğin parçalanmasına ve sorgulanmasına yol açtığına güzel bir örnek.[6]

(b) Global entegrasyonun oryantalist söylemin temeli olan Batı-Doğu ontolojik karşıtlığını çözmeye başlaması. Ulusal kimlik olgusunun Batı içinde sorgulanması ve üzerinde mücadele edilen bir söylemsel alana dönüşmesi, Said'in önerdiği gibi, Batının artık kendisini ötekileştirdiği Batı-dışı kimliklerden coğrafî olarak ayıramamasının ve onlarla kendisi arasına bir coğrafî mesafe koyamamasının bir göstergesi. Mani'nin (1994) sömürge-sonrası durum olarak nitelediği İngiliz vatandaşı olmuş bir Hintlinin İngiliz ulusal kimliği üzerindeki savı, diğer bir deyişle ulusal sınırları aşan (yıkan) kültürler ve konuşmalar, Batı-Doğu

5 "Zamansal-mekânsal sıkışma" kavramı David Harvey'i tarafından global/yerel bağlantılarının giderek yoğunlaşması sürecini nitelemek için geliştirilmiştir. Ayrıntı için bakınız, Harvey (1989).

6 Göçmen kimliği üzerine önemli bir yazı için bakınız Yeğenoğlu (1995). Rushdie olayı ile globalleşme bağlantısı ayrıntılı olarak Asad (1993) tarafından irdelenir.

karşıtlığının artık Batı içinde yaşandığını ve zamansal ve mekânsal bir sıkışma ile çözülme sürecine girdiğini ortaya çıkarıyorlar.

(c) Bu anlamda, globalleşmenin bugün kültürel homojenlik kadar kültürel farklılıkları da canlandırdığını söyleyebiliriz. Globalleşmenin bir sonucu olarak yerel ve etnik kimliklerin gündeme gelmesini, moderniteṇin global hegemonyasına karşı geliştirilen mücadele ile belli kimliklerin güçlenmesini (örneğin dinsel köktencilik), ve kimliğin merkezî yapısının parçalanmasını ve kültürel, etnik, dinsel, ırksal, cinsel ve sınıfsal bir çok boyutluluk konumuna dönüştüğünü gözlemliyoruz. Bu gelişme hem farklılığa dayalı kimlik politikalarının siyasete yeni bir anlam vermeye başlamasını gündeme getiriyor, hem de buna bağlı olarak ulusal kimliklere modernite içinde atfedilen belirliğin ve hiyerarşik önemin ciddi bir sorgulanmaya tutulması anlamına geliyor.

Bu çerçevede, tarihsel olarak modern ulusal kimliğin "dışsal-kurucu ögesi" olan globalleşmenin bugün farklı ve yerel kimlikleri güçlendirdiğini ve böylece ulusal kimliklerin sorgulanmasına zemin hazırladığını önerebiliriz. *Globalleşmenin bugünkü biçimini niteleyen zamansal-mekânsal sıkışma, global ile yerelin karşılıklı etkileşimi, ulusal kimliğin yeniden tanımlanması sürecini ortaya çıkartarak, ve bu bağlamda alışagelmiş modern belirlilik ölçütlerini yıkarak, kimlik düzeyinde de bir belirsizlik durumunu gündeme getirir.*

Küçülen ve parçalanan dünya

Yukarıda yaptığımız tartışmanın ışığında, globalleşmenin dünya ölçeğinde bir birlikteliğe ya da tek bir dünya yaratmaya yol açmadığını, aksine birleştirici/yıkıcı ve bütünleştirici/parçalayıcı nitelikleri içinde taşıyan çelişkili bir süreç olduğunu görüyoruz. Çalışmanın bu kısmında, bu sürecin daha kapsamlı bir çözümlemesini globalleşmenin ekonomik, siyasal ve kültürel düzeylerde hareket tarzını inceleyerek yapmaya çalışacağız.

*(i) **Ekonomik düzey:*** Son yıllarda artan global entegrasyonun en gelişmiş ve net bir şekilde görüldüğü alanın ekonomik globalleşme olduğunu söyleyebiliriz. Küçülen dünya tezinin dayanak noktası da global sermaye olgusudur. David Harvey'in "zamansal-mekânsal sıkışma" kavramıda ekonomik ve ekolojik global bağlantıları kendine başlangıç noktası alıyor. Özellikle malî piyasaların ve malî sermayenin globalleşmesiyle ortaya çıkan global mekân bugün tamamıyla globalleşmiş bir kapitalizmden söz etmeyi olası kılıyor (Allen, 1992). Global sermayenin bir "yüzer-gezer simge" *(free-floating)* olarak hareket tarzı, Marx'ın kapitalizmin geleceğiyle ilgili yaptığı "katı olan her şey havada buharlaşır" saptamasını doğrulayıcı nitelikte (Berman, 1982). Devlet egemenliği söyleminin çözülmeye uğraması ve ulusal politikaların işlevsizleşmesi savının arkasında yatan temel gönderim noktasıda 1990'lardan başlayarak gittikçe ivme kazanan global kapitalizm ve global sermaye akışını taşıyan çok-uluslu şirketler.

Bu anlamda, ekonomik düzeyde oluşan köklü değişim ve dönüşümler ciddi olarak ele elınması gereken olgular, çünkü hem global bağlantıların yoğunlaşmasını hem de ulusal ekonomik gelişmenin global dinamiklere bağımlılığını ortaya çıkartıyorlar. Ekonomik globalleşmeyi simgeleyen değişim ve dönüşümleri şu şekilde sıralıyabiliriz:

(a) Refah devleti ve ulusal ekonomiye dayalı örgütlü kapitalizmden içinde çok-uluslu şirketlerin ve uluslararası örgütlerin egemenlik birimleri olmaya başladığı örgütsüz kapitalizme geçiş (Lash ve Urry, 1994).

(b) Esnek birikim tarzına dayalı post-Fordist sanayileşme modelinin ortaya çıkması (Harvey, 1989).

(c) Yeni teknolojilerin gelişmesiyle üretim sürecinin elektronikleşmesi, kompüterizasyonu ve otomasyonu, böylece yaratıcılık ve bilginin üretimin örgütlenmesinin merkezî ögeleri olması.

(d) Kaynak temelli ve pazar arayıcı yatırım modelinden üretim ve kâr olanaklarının mekânsal optimizasyonuna dayalı yatırım modeline geçiş.

(e) Ekonominin kitle üretimi yerine talep yaratılmasına ve farklı ürünlerin küçük üretim birimlerinde "anında üretimine" dayalı yeniden örgütlenmesi.

(f) Yatırım yapılacak ürünlere talep yaratılmasına dayalı stratejik planlama anlayışının ortaya çıkması, ve

(g) Çok-uluslu şirketlerin ve uluslararası örgütlerin ekonominin birincil aktörleri olmasıyla, ulus-devletin karar alma gücünün ve egemenliğinin krize girmesi.

Kısaca sıraladığımız bu değişim ve dönüşümler "mekânın küçülmesine" yol açarak "zamansal ve mekânsal sıkışmayı" yaratıyor. Bu nedenle, dünyanın herhangi bir yerinde olan bir gelişme ya da bir olayla ilgili alınması gereken kararlar coğrafî olarak çok uzakta gündemde olan gelişmelerden etkileniyor. Yerelin globalleşmesi globalin yerelleşmesi olarak niteleyebileceğimiz bu süreç ekonomik globalleşmenin dünyayı küçülten bir etkisi olduğunu bize gösteriyor. Fakat, bu etki hiç bir şekilde masum, yararlı ve olumlu bir nitelik içinde ele alınmamalı. Kapitalizmin tamamiyle globalleşmesi kendisinin eşitsiz ve dengesiz gelişme yaratma özelliğini değiştirmiyor. Küçülen dünyada hâlâ "sanayileşmiş ülkeler dünya nüfusunun % 26'sını oluştururken ürün ve hizmetlerin % 78'ine, enerji tüketiminin % 81'ine ve silah sanayisinin % 87'sine sahipler. Bir Amerikan vatandaşı 7 Meksikalı, 55 Kızılderili, 168 Tanzanyalı ve 900 Nepalli kadar enerji harcıyor... Tekstil ve elektronik sanayilerinde çalışan Üçüncü Dünya işçileri Batı Avrupada, Amerikada ve Japonyada çalışan işçilerden 20 kez daha az ücretle çalışıyorlar... Dış borcu olan Üçüncü Dünya ülkelere yılda ortalama yeni aldıkları borçlardan 30 milyar dolar daha fazla ödeme yaparken, bu bölgedeki fakir insanlara yapılan yiyecek yardımı her yıl % 30 oranında düşüyor... 1945'den bu yana süper güçler arası çekişmenin yansıması olarak ortaya çıkan savaşların 150 tanesi Üçüncü Dünya'da yapılmış" (Escobar, 1995). Dünyanın küçülmesini

simgeleyen ekonomik globalleşme sürecinde, 1980'lerde Latin Amerikan ülkeleri çok ciddi ve siddetli ekonomik koşullarla karşı karşıya kaldılar. Bu istatistik veriler globalleşmenin mekânsal küçülme kadar eşitsiz ve dengesiz gelişmeyi de beraberinde getirdiğini gösterirken, Doreen Massey'in (1991) terimini kullanırsak, dünya üzerinde belli bir "iktidar geometrisi" de kurduğunu belirtiyor.

Hemen belirtmek gerekir ki, zamansal ve mekânsal sıkışmanın iktidar geometrisi 1980'lerin ortalarından beri iki farklı sonucu doğuruyor. Bir taraftan Batı modernitesinin Batı-dışına karşı kurduğu hegemonya ekonomik olarak globalleşmeyle pekişirken, diğer taraftan Üçüncü Dünyada gelişen toplumsal hareketler, farklı kalkınma modelleri arayışları ve gündeme gelen Batı modernitesini sorgulayıcı söylemler 1945'den beri modernizasyon kuramlarıyla Üçüncü Dünyaya empoze edilen "kalkınma rüyasının" bittiğini işaret ediyor (Escobar, 1995: Alvarez ve Escobar, 1992). Bu nedenle, globalleşmenin hem Batı modernitesinin global hegemonyasının, hem de bu hegemonyaya karşı verilen yerel mücadelelerin zamansal ve mekânsal bağlamı olduğunu söyleyebiliriz. Fakat bu bağlam bir belirsizlik alanı (bir iktidar geometrisi): modernitenin hegemonyasının global niteliğini, Batılı ulus-devletlerin girdiği krizi, ve moderniteye karşı geliştirilen yerel mücadeleri içinde taşıyor. Ekonomik globalleşmeyle küçülen dünya aynı zamanda eşitsiz, dengesiz ve parçalanan bir dünya da.

(ii) Siyasal düzey: Körfez savaşı ve arkasından Sovyetler Birliği'nin çözülmesinden sonra gündeme getirilen yeni dünya düzeni önerileri ve devletler-arası ilişkileri düzenleyecek global bir yönetimin yaratılma olasılığı dünyanın siyasal düzeyde de küçüldüğü ve yeni bir global siyasal mekânın ortaya çıkdığı tezine dayanıyordu. 1945'den beri uluslararası ilişkileri iki-kutuplu bir sistem içinde örgütlemiş olan Soğuk Savaşın bitimi ve çok-kutuplu bir sisteme geçiş süreci bu tezin tarihsel bağlamını oluşturur. Siyasal globalleşme, bu anlamda, siyasal mekânın devletler üstü bir tarzda yeniden eklemlenmesi ve devletler-arası ilişkilerin artık evrensel ya da bölgesel ulusalararası örgütlerin çatısı altında yeni bir düzenlemeye girmesi anlamına gelir. Fukuyama'nın tarihin sonu tezi, Birleşmiş Milletler'in global bir yönetim mekânı olabilecek şekilde yeniden örgütlenmesi için geliştirilen kuramsal girişimler, John Ruggie'nin Avrupa Birliği'ni post-modern bir örgüt yapısının ilk örneği olarak nitelemesi; siyasal globalleşmenin giderek geleneksel devlet egemenliğine dayalı ve ulus-devleti ayrıcalıklı aktör konumuna getirmiş uluslararası ilişkiler anlayışını geçersiz kıldığı görüşünü paylaşan yaklaşımlar. Burada yapılan saptama şu: güvenlik, barış ve demokrasi artık devletler-arası ilişkilerle sınırlanmaması gereken ve global bir yaklaşıma gereksinimi gündeme getiren sorunlar. Bu sorunların çözümü devletlerin egemenlik pratiğini ya devletler üstü siyasal birimlerle (Avrupa Birliği örneğinde olduğu gibi) ya da uluslararası örgütlerle (BM, IMF gibi) paylaşması zorunluluğunu yaratıyor. Böylece gündeme gelen devlet iktidarını sınırlama kapasitesi olan, bu doğrultuda kararlar çıkartabilecek ve uygulayabilecek, insan hakları ve hu-

kuk devleti ilkelerine dayalı demokrasi anlayışını evrenselleştirerek dünyadaki güvenlik ve barışı sadece devletler düzeyinde değil aynı zamanda azınlıklar ve bireyler düzeyinde de koruyabilecek bir global yönetim sisteminin yaratılması. Siyasal globalleşme bu bağlamda global toplumun ortaya çıkmasıyla dünyanın küçülmesini tanımlıyor.

Global yönetim ve global toplum kavramları temelinde hem ulus-devlete verilen ayrıcalıklı konumun reddine, hem de devlet dışı bir siyasal mekânın kurulmasının güvenlik, barış ve demokrasi gibi çözümleri global olan sorunlar için gerekli olduğu varsayımına dayanıyor. Bu anlamda, global toplum devlet egemenliğini sınırlayıcı demokratik bir siyasal kurumsal yapıyı ve karar alma süreçlerine etkisi ve katkısı olacak global sivil toplumsal örgütlenmeyi içeriyor (Murphy, 1994). İnsan Hakları, çevre, barış örgütleri gibi hükümet-dışı uluslararası örgütlerin, toplumsal hareketlerin oluşturduğu global sivil toplum global toplum düşüncesi için iki-boyutlu bir önem taşıyor. Birincisi, kuramsal ve normatif düzeyde bireysel hak ve özgürlüklerin korunmasını amaçlayan ve uluslararası siyaseti devlet egemenliğiyle sınırlamayan yeni bir uluslararası ilişkiler anlayışı yaratmak. İkincisi, somut ve örgütsel düzeyde, global sivil toplumun global/ulusal/yerel etkileşim alanını kurarak, ulus-devletlerin uluslararası ilişkiler üzerindeki egemenliğini kırması ve daha katılımcı bir siyasal mekânı yaratması. Her iki boyutta da devlet egemenliği söylemine karşı geliştirilen savların olması, siyasal globalleşmeyi devletler-arası toplumdan global topluma geçiş sürecinin başlaması olarak tanımlama olasılığını ortaya çıkartıyor. Fakat hemen belirtilmesi gerekir ki, bu süreç otomatik ve teleolojik bir süreç değil: aksine dengesizlikler ve çelişkilerle donanmış bir mücadele süreci.

Martin Shaw'un (1994) vurguladığı gibi, Soğuk Savaşın bitimi global toplum kavramının ciddi bir gönderim noktası olarak uluslararası siyasete girmesini sağlıyor, fakat bununla birlikte global toplumun oluşması da sıkıntılı ve çelişkilerle çevrelenmiş bir süreç. Gerçekten de, global toplum kavramının ortaya çıkmasının temel nedenlerinden biri ekolojik sorunlardan sivil ve devletler-arası savaşlara kadar yaşamın her alanında hissedilen global krizler ve bu krizlere çözüm bulma çabaları. Var olan devletler-arası sisteme karşı duyulan güvensizlik ve dünya düzeyinde farklı bir kurumsallaşmaya gitme gereksinimi bu krizlerin sonucunda gündeme geliyor. Siyasal globalleşme global toplumun oluşma sürecini ve bu sürecin dengesiz ve çelişkili yapısını simgeliyor.

Liberal demokrasi ve serbest-pazar ekonomisi temelli yeni dünya düzeni çağrılarının, etnik milliyetçiliğe dayalı savaşların ve etnik kıyımların ortaya çıkmasıyla, bir rüyaya dönüşmesi siyasal globalleşmenin dengesiz yapısını ve global toplumun çelişkilerini yansıtıyor. Bosna, Somali ve Ruanda örnekleri hem global yönetim sisteminin temel kurumu olması beklenen Birleşmiş Milletler'in bugünkü durumu içinde yetersizliğinin, hem de ulus-devletlerin kendi ulusal çıkarlarını her zaman global sorumluluklardan üstün tutan Hobbes'cu bencil

yapılarının devam ettiğinin kanıtları oldular. Üstelik, bu örnekler bize global sorumlulukları yaygınlaştırıcı bir siyasal kültür ve normatif anlayışı geliştirmesi, ve bu bağlamda, ulus-devletleri etkilemesi beklenen sivil toplumsal örgütlenmenin de yetersizliğini gösterdi. Ruanda'da sistematik bir şekilde geliştirilen etnik kıyımı anlayamıyan ve gerekli tedbirleri almayan Birleşmiş Milletler'in milyonlarca kişinin katledilmesine seyirci kalması ulus-devlete dayalı uluslararası ilişkiler anlayışının sadece epistemik yetersizliğini değil, aynı zamanda etnik sorunları çözümsüzleştirici siyasal niteliğini de sergiledi. Bosna, bu anlamda, çok önemli bir örnek. Liberal demokrasi temelinde bir dünya düzeni savunan Batı ülkeleri, Yugoslavya'nın parçalanmasını ve gelişen Sırp milliyetçiliğini üç etnik grubun çatışması söylemine indirgeyerek ve "etnik savaş" merceğiyle soruna yaklaşarak, sorun-çözücü olmak yerine sonuçları açısından Sırp milliyetçiliğini destekler bir konum aldılar (Bush ve Keyman, 1996). Sırp milliyetçiliği tarafından sistematik olarak tekrarlanan etnik kıyıma karşı bir (global) sorumsuzluğu içeren Batı'nın konumunun devlet egemenliği söylemi tarafından belirlenmiş olması ciddi olarak düşünülmesi gereken bir nokta.

Uluslararası ilişkileri devletler-arası ilişkiler olarak tanımlayan dış politika yaklaşımı, Yugoslavya'nın trajik parçalanmasını etnik çatışmayla özdeşleştirerek sorunu Birleşmiş Milletlerin müdahale etmemesi gereken bir "iç soruna" indirgedi. Bu aynı zamanda "Körfez Savaşını yapan Batının niye Yugoslavya örneğinde seyirci konumunda olduğu" sorusuna verilen yanıttı. Daha sonra, devlet egemenliğini kendisine veri alan bu yaklaşım bir zamanlar Yugoslavya olan bu mekânda gelişen olayları her biri kendi devletini kurmak isteyen üç etnik grup arasında yaşanan bir etnik savaş olarak tanımladı ve sözde barışı sağlamak amacıyla silah ambargosu kararını aldı. Müslüman kadınlara toplu olarak tecavüz edilmesinden, okuluna giden çocukların uzun menzilli silahlarla öldürülmesine kadar farklı boyutlarda geliştirilen etnik kıyım ve Yugoslavya'nın Sırplılaştırılması eylemi Batı tarafından etnik savaş yaklaşımı içinde ele alınarak göz ardı edildi. Sonuç, bir taraftan etnik kıyıma sahne olan bir Avrupa ve bu sistematik kıyıma seyirci kalan ve etnik çatışmaları etnik yollardan çözmeye çalışan Batı devletlerinin global sorumsuzluğu. Diğer taraftan ise, devlet egemenliği söyleminin nasıl kolay bir tarzda etnik milliyetçilikle eklemlenebileceğinin ve etnik kıyımları meşrulaştıracak etnik kimlik kurma girişimlerinde kullanılabileceğinin Bosna bağlamında örneklenmesi.

Bosna örneği sadece global toplum kavramının çelişkilerle çevrelenmiş niteliğini sergilediği için değil, daha da önemli olarak siyasal globalleşmenin yarattığı global siyasal mekânın milliyetçilikle doldurabileceğini açık bir şekilde yansıttığı için de üzerinde durulması gereken bir olay. Siyasal globalleşme liberal demokrasinin zaferini simgelemekle birlikte, Tanıl Bora'nın deyimiyle (1995) "milliyetçiliğin kara baharını"da yarattı. Bu anlamda, siyasal globalleşme bir belirsizlik durumu, dünyanın küçülürken parçalandığının bir simgesi: libera-

lizmle milliyetçiliği, aynı anda, kimlik konumlarını eklemleyici prensipler olarak içinde barındıran bir siyasal mekânı, bir mücadele alanını simgeliyor (Keyman, 1995a). Soğuk Savaşın bitimi ve iki-kutuplu sistemin sona ermesi bir barış ortamından daha çok ontolojik bir güvensizlik durumunu gündeme getiriyor. Globalleşmenin siyasal düzeye etkisi, "tarihin bitimi"nden daha çok etnik milliyetçiliğin canlanması ve global siyasal mekânı tanımlayıcı ögelerden biri olmasıyla tarihin yeniden karmaşık bir tarzda başlamasına yol açmasıdır. Diğer bir deyişle, globalleşme iki-kutuplu sistemin belirlilik ölçütlerini yıkarak farklı siyasal söylemlerin mücadelesini içeren bir belirsizlik durumu yaratır.

(iii) Kültürel düzey: İletişim ve telekominikasyon alanlarında ortaya çıkan teknolojik gelişmeler, CNN'in haberlerini global haberler olarak tanımlaması, internet olgusu, Kevin Robins'in (1991) önerdiği gibi, "yeni bir elektronik kültürel mekânın" varlığına işaret eden gelişmeler. Robins'e göre belli bir yeri olmayan bu "imge ve simülasyon coğrafyası" global mekânı kültürün yeni yerleşim mekânı yaparken, bilgi ve haberin anında istenilen yere gidebileceği bir iletişim dünyası yaratıyor. Bu global mekânın tanımlayıcı ögesi olan "zamansal-mekânsal sıkışma" ve global-yerel kesişimini yaratan kültürel ürünlerin dünya düzeyinde standartlaşması, bu bağlamda, önemli bir stratejik rol oynuyor. Global bir kültürün varlığını savunanlar yerel olanın globalleşmesiyle ve özgün yerel kültürel ürünlerin kozmopolitleşmesiyle artık global bir kültür pazarının oluştuğunu söylüyorlar (Friedman, 1994). Featherstone'a (1990) göre, bu gelişim modernitenin ulusal kültür söylemine denk düşen bir global kültürün varlığı savı olarak düşünülmemeli, global kültürden, daha çok, kültürün globalleşmesi anlaşılmalı. Kültürel globalleşme modernite içinde yer aldığı ölçüde, kültürel ürünlerin standartlaşması olgusu ve ortaya çıkan elektronik kültürel mekân gerçekte kültürel bir modernizasyon süreci ve modernitenin global hegemonyasını yeniden üreten bir etkisi var. Fakat bu yeniden üretimin özgün bir yapısı var: Ürünlerin standartlaşması hem global ile yerel arasında sümürgeleştirmeyle çizilen zamansal ve mekânsal ayrımların yıkılmasına, hem de globalleşmenin "gündelik yaşam" alanı üzerindeki derin etkileri sonucunda ulus-devletle ulusal kültür arasındaki var sayılan beraberliğin parçalanmasına yol açıyor. Bugün yaşanan kültürel globalleşme, Giddens'ın da (1995) işaret ettiği gibi, gündelik yaşamımızı etkileyen bir süreç.

Örneğin, Bryan Turner (1994) İslâm ve globalleşme arasındaki ilişkiyi incelerken bu konuda yapılan çalışmaların "gündelik yaşam" alanını ele almadığını ve bu nedenle de devlet ve rasyonalist aydınlar tarafından kullanılan İslâmî söylemi veri aldıklarını söylüyor.[7] Turner, bu çalışmalarda var sayılan İslâmî ülkelerde Batı tarafından tanımlanan global medeniyete karşı geliştirilen bir kültürel

7 Turner'ın bu bağlamda eleştirdiği çalışmalar Ahmed (1992) ve Gellner (1992). Bu iki çalışmada İslâm-postmodernite ilişkisine bakarken günlük yaşam alanını çözümlemelerine sokmayarak toplum ile rasyonalist söylemi özdeşleştirme yanılgısına düşüyorlar.

mücadele olması ve Batı-karşıtı söylemin toplumsal davranış biçimlerini belirlemesi savlarının ve bu savlar etrafında oluşturulan modernite-İslâm karşıtlığının ciddi sorunlar taşıdığını vurgular. Bu bağlamda gözden kaçan nokta, cinsel ve kültürel farklılaşmayı temsil eden ve globalleşmiş kültürel ürünlerin (örneğin pop müzik alanında Michael Jackson, Madonna ve Freddie Mercury) gündelik yaşam üzerinde etkileridir (Turner, 1994: 14). Moderniteyi araçsal ussallıkla özdeşleştirerek, ki bu özdeşleştirme genelde doğrudur, İslâmî liderleri Batı materyalizmine karşı uyarırken, bu çalışmalar örneğin Madonna'nın gündelik yaşam alanında ne anlama geldiği sorusunu sormamaktadırlar. Akbar Ahmed (1992) "bugün İslâm'ı tehdit eden olgunun İsa'dan daha çok Madonna olduğunu" söylerken doğru bir noktayı işaret etmekle birlikte, hem Madonna olgusunu vulgarize ederek hem de bu olgunun bireylerin günlük yaşamı üzerindeki etkilerini incelemiyerek modernite/globalleşme/İslâm ilişkisini sadece devlet ve İslâmî aydınlar düzeyinde çözümleme yanılgısına düşer.

Burada Turner'in dikkat çekmek istediği noktalar: (a) globalleşmenin bugünkü biçiminin ve özgünlüğünün iyi anlaşılması gerekliliği, (b) ve bunu yaparken de globalleşmenin hem Batı modernitesine hem de Batı-dışı alanlara etkilerinin ele alınması, ve (c) gündelik yaşam alanının bir çözümleme birimi olarak kullanılmasıdır. Bu üç nokta kültürel globalleşmeyle ilgili önemli saptamaları da içerir. Appadurai'nin belirttiği gibi, globalleşme geleneksel Kuzey/Güney ve Doğu/Batı gibi tali karşıtlıkları yıkarak global kültürel akışları yaratan bir süreçtir. Bu akışlar belli bir homojenlik özelliği taşımazlar: aksine kültürel homojenleşmeyle kültürel heterojenleşme mücadelesi içinde gündeme gelen ayrışmalar ve kopukluklar tarafından belirlenirler. Madonna ve Michael Jakson Batı materyalizmini temsil ederken Batılı kimliğin cinsel ve ırksal boyutlarda parçalanmasının da simgeleridir. Bu anlamda globalleşme Batı modernitesinin hegemonyasıyla bağlantılı bir süreçken, aynı zamanda oryantalizmin temeli olan Batı-Doğu karşıtlığını Batılı kimliği parçalayarak yeniden kuran bir süreci de niteler. Aynı şekilde, Mahmut Mutman'ın (1993) saptadığı gibi, Batı-İslâm karşıtlığı söylemi ve İslâmî köktencilik olgusu globalleşmeye endeksli gelişmeler olarak ele alınmalıdır: çünkü, birincisi globalleşmenin yarattığı mekânı doldurmaya ve böylece modernitenin global hegemonyasını pekiştirmeyi amaçlayan bir söylemken, ikincisi de yine aynı mekânı doldurmaya çalışan modern bir olgudur. Globalleşme, bu anlamda, modern-geleneksel, yeni-otantik, rasyonel-fanatik gibi oryantalist karşıtlıkların varlık koşullarının parçalanması anlamına gelir.

Bu parçalanmanın en önemli boyutu, globalleşmenin kültürel düzeyde de modernite projesinin yarattığı ulus-devlet, ulusal kültür ve ulusal kimlik arasındaki birlikteliği yıkması, ve böylece devlet egemenliği söyleminin dışında yeni bir kültürel mekânın ortaya çıkmasına zemin hazırlamasıdır. Kimliğin tekliğine karşı geliştirilen cinsiyet, ırk, etnik ve sınıfsal farklılıkların tanınmasına dönük kimlik politikaları, diğer bir deyişle çok-kültürlü toplum anlayışının "vatandaş-

lığın nasıl tanımlanması gerekir" sorusunu siyasal söyleme sokması, ortaya çıkan global kültürel mekânın bir mücadele alanı olduğunu gösteriyor. Bu mekân (a) global/ulusal/yerelin kesişme alanı, (b) modernitenin sınıf mücadelesinin kültürel mücadeleye dönüştüğü bir alan (Sarıbay, 1994), ve (c) ulusal kimlik gibi belirlilik ölçütlerinin parçalandığı fakat yeni bir "eklemleyici ilkenin"de olmadığı bir belirsizlik alanı. Sonuçta, Batı modernitesinin egemen söylemi liberalizme karşı geliştirilen farklı toplulukçu kimlik söylemlerinin mücadelesine sahne olan bir mekân. Bu nedenle, kültürel globalleşme -global bir kültürün varlığından daha çok kültürün globalleşmesi süreci- bir taraftan zamansal ve mekânsal sıkışmayı niteleyen yeni bir elektronik kültürel mekânın ortaya çıkması anlamına gelirken, aynı zamanda kimlik üzerine yapılan mücadeleleri içeren bir belirsizlik durumunu da gündeme getiren bir süreç olarak düşünülmeli. Kültürel globalleşme global ve yerel arasındaki bağlantıları sıkılaştırarak ve yoğunlaştırarak "merkezi çevreye çevreyi de merkeze" getiriyor (Hall, 1992). Fakat, bu akış homojenleşmeyi ima etmiyor: aksine evrenselliğe talip aynılık ile özgünlüğü ifade eden farklılığın "siyasal topluluk" nosyonunun kurucu ögesi olmak için birbirleriyle girdiği çatışmayı sergiliyor.

Sonuç

Globalleşme üzerine yazılan kaynakları tarayarak "globalleşme nasıl anlaşılmalı" sorusu üzerine yaptığımız saptamaların yeni bir siyaset anlayışının gerekliliğini de işaret ettiğini önermek istiyorum. Globalleşmenin ekonomik, siyasal ve kültürel etkilerinin iki temel sonucu olduğunu söyleyebiliriz:

(i) Globalleşme modernite projesinin ulus devlet-ulusal toplum ekseninde kurduğu ve devlet egemenliği söylemiyle sınırlandırılmış siyaset anlayışını bir meşruiyet krizine sokuyor. Bu krizin göstergesi de, vatandaş ve sınıf gibi bütünsel ve aynılığa dayalı kimlik politikalarıyla hareket eden siyasal söylemlerin toplumsal ilişkilerin değişen ve karmaşıklaşan yapısına yanıt veremeyecek bir konuma dönüşmeleri.

(ii) Globalleşme, bu anlamda, bir belirsizlik durumunu gündeme getiriyor. Bu belirsizlik durumu bir yönüyle olumlu, çünkü (a) kimlik-fark ilişkisine dayalı (b) devlet egemenliği söylemini sorunsallaştıran (c) siyasal alanı global/ulusal/yerel etkileşim eksenine doğru genişleten ve (d) bu anlamda da siyasal özne olma konumunu devlet/parti dışına taşırarak yaygınlaştıran yeni bir siyaset anlayışının ortaya çıkması için uygun bir zemin hazırlıyor.

Fakat, hemen belirtmeliyiz ki, globalleşme çelişkileri ve dengesizlikleri de içeren bir mekân. Globalleşmenin siyasal ve kültürel düzeylerdeki etkilerini tartışırken vurguladığımız gibi, globalleşme liberalizmle eklemlenebildiği gibi, toplulukçu söylemler tarafından da kullanılabiliyor, ve etnik milliyetçilik ve dinsel köktenciliğin canlanmasına yol açabiliyor. Kimlik temelli bu söylemler, glo-

balleşmenin yarattığı belirsizlik ve ontolojik güvensizlik durumunda bireylere "bir topluluğa ait olma duygusunu" vererek güçleniyorlar. Bu anlamda, globalleşme bir taraftan tarihin sonu tezine zemin hazırlarken, diğer taraftan toplulukçu siyasal söylemlerin güçlenmesini de olası kılıyor. Globalleşme bugün üzerinde ciddi olarak durulması gereken bir nokta, çünkü toplumsal ilişkilerde bir belirsizlik durumu yaratarak bizi bir tercih yapmaya zorluyor: ya kimliğe dayalı ve "topluluk" ekseninde gelişen milliyetçi siyaset anlayışını tercih edeceğiz ya da kimlik ile fark arasındaki ilişkiyi tanıyan ve ötekine karşı sorumluluğa dayalı yeni bir siyaset anlayışı geliştireceğiz. Bu bağlamda, Antonio Gramsci'nin 20. yüzyılın başlarında yaptığı "siyaset'in bir pozisyonlar savaşı olduğu" saptaması, 21. yüzyıla girerken de geçerliliğini ve önemini korumaktadır...

KAYNAKÇA

Ahmed, A. (1992) *Postmodernism and Islam*, Routledge, Londra.

Allen, J. (1992) "Post-industrialism and Post-Fordism", S. Hall vd. (der.) *Modernity and Its Futures*, Polity, Londra.

Alvarez, A. ve Escobar, A. (1992) *New Social Movements in Latin America*, Princeton University Press, New Jersey.

Appadurai, A. (1990) "Disjuncture and Difference in the Global Cultural Economy", M. Featherstone, (der.) *Global Culture*, Sage, Londra.

Asad, T. (1993) *The Geneologies of Religon*, Oxford, Cambridge.

Beck, U. (1992) *The Risk Society*, Sage, Londra.

Bell, D. (1987) "The World and the U. S. in 2013", *Daedlus*, 116.

Berman, M. (1982) *All That Is Solid Melts In The Air*, Vintage, New York. (Türkçesi: *Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor*, çev. Ümit Altuğ-Bülent Peker, İletişim, İstanbul 1994.)

Bora, T. (1995) *Milliyetçiliğin Kara Baharı*, Birikim, İstanbul.

Bush, K. and Keyman, E. F. (1996) "Rethinking Security", *Global Governance*.

Connolly, W. (1992) *Identity/Difference*, Cornell University Press, Ithaca.

Connolly, W. (1994) *The Augustinian Imperative*, Sage, Londra.

Derrida, J. (1994) *Spectres of Marx*, Routledge, Londra.

Escobar, A. (1995) *Encountering Development*, Princeton Univerity Press, New Jersey.

Featherstone, A. (1990) (der.) *Global Culture*, Sage, Londra.

Friedman, J. (1995) *Cultural Identity and Global Process*, Sage: Londra.

Fukuyama, F. (1992) "The End of History", *National Interest*, 3.

Giddens, A. (1992) "A. Giddens ile Küreselleşme Üzerine Söyleşi" *Mürekkep*, 3-4, hazırlayanlar: S. Çam ve N. Sungur.

Giddens, A. (1994) *Beyond Left and Right*, Polity, Londra.

Giddens, A. (1992) *The Consequences of Modernity*, Polity, Londra.

Hall, S. (1992) "The West and the Rest", *Formations of Modernity* içinde (der. S. Hall vd.), Polity Press, Cambridge.

Harvey, D. (1989) *The Condition of Postmodernity*, Blackwell, Londra.

Held, D. (1995) *Cosmopolitan Democracy*, Polity, Londra.

Held, D. (1989) *Political Theory and the Modern State*, Stanford University Press, Stanford.

Keyman, E. F. (1996a) *Globalization: State, Identity/Difference*, Humanities Press, New Jersey.

Keyman, E. F. (1996b) "Farklılığa Direnmek: Uluslararası İlişkiler Kuramında Öteki Sorunu", E. F. Keyman, M. Mutman ve M. Yeğenoğlu (der.) *Oryantalizm, Hegemonya, Kültürel Fark*, İletişim Yayınları'nca 1996'da basılacak.

Keyman, E. F. (1995a) "Demokrasi, Topluluk, Fark", *Toplum ve Bilim*, 66.

Keyman, E. F. (1995b) "On the Relation Between Global Modernity and Nationalism: The Crisis of Hegemony and the Rise of Identity in Turkey", *New Perspectives on Turkey*.

Lash, S. and Urry, J. (1994) *Economies of Sign and Space*, Sage, Londra.

Mani, L. (1994) "Crosscultures, Crosstalks", *Cultural Studies*, 2.

Massey, D. (1991) "A global Sense of Place", *Marxism Today*, 7.

Mouffe, C. (1994) *The Return of the Political*, Verso, Londra.

Murphy, C. (1994) *International Organization*, Polity, Londra.

Mutman, M. (1994) "Kriz ve Değer", *Toplum Bilim*, 63.

Mutman, M. (1992-93) "Under the Sign of Orientaism", *Cultural Critique*, 1.

Rieu, A. and Duprat, G. (1995) *European Democratik Culture*, Routledge, Londra.

Robertson, R. (1992) *Globalization*, Sage, Londra.

Robins, K. (1991) "Tradition and Translation", J. Corner ve S. Harvey (der.), *Enterprise and Heritage*, Routledge, Londra.

Said, E. (1978) *Orientalism*, Vintage, New York. (Türkçesi: *Oryantalizm*, çev. Nezih Uzel, Pınar, Ankara 1982.)

Said, E. (1993) *Culture and Imperialism*, Vintage, New York. (Türkçesi: *Kültür ve Emperyalizm*, Pınar, Ankara 1994.)

Sarıbay, A. Y. (1995) "Türkiye de Kimlik, Küreselleşme ve İslâm", *Türkiye Günlüğü*, 33.

Sarıbay, A. Y. (1994) *Postmodernite, Sivil Toplum ve İslâm*, İletişim, İstanbul.

Shaw, M. (1994) *Global Society and International Relations*, Polity, Londra.

Taylor, C. (1994) *Multiculturalism and the Politics of Recognition*, Harvard University Press, Cambridge.

Todorov, T. (1987) *The Conquest of Americas*, Blackwell, Londra.

Turner, B. (1995) *Orientalism, Postmodernism and Globalism*, Routledge, Londra.

Vattimo, G. (1991) *The End of Modernity*, Polity, Londra.

Vattimo, G. (1992) *The Transparent Society*, Polity, Londra.

Walker, R. B. J. (1993) *Inside/Outside*, Cambridge University Press, Cambridge.

Waters, M. (1995) *Globalization*, Routledge, Londra.

Yeğenoğlu, M. (1995) "Sömürge Sonrası Dünyada Göçmen Kimliği", *Mürekkep*, 3-4.

Globalization: Understanding politics in a shrinking and pragmenting world

This article is an attempt to map the theories and the processes of globalization in a way to discover its economic, political and cultural impacts on the way in which state and society interact with one another. In doing so, the article explores the changing parameters of politics as the process of globalization creates a sense of "ambiguity" almost in every sphere of society. By focusing on the uneven and ambigious development created by the processes of economic, political and cultural globalization, the article demonstrates that globalization delimits the discourse of state sovereignty and makes it necessary to locate the analysis of social change in the interactions between the global, the national and the local. This global-local nexus is crucial to understand politics in a shrinking and fragmenting world. The article concludes by suggesting that coming to terms with globalization and its impacts on state-society interactions requires a new approach to politics: one that enables us to render ambiguity in a possibility of democratizing intra-state and inter-state relations.

Türkiye'de Yeni Sağ, siyasallaşma, meşruiyet ve sivil toplum ilişkisi: Hayaller ve gerçekler

*Ümit Cizre Sakallıoğlu**

Bu yazının amacı, Türk siyasal yaşamına ilişkin bazı kafa karıştırıcı genellemeleri sorgulamak ve globalleşme ivmeli "değişim"in ve onun sonucu olarak siyasal sistemde oluşan "bunalım/tıkanma"nın ardında gizlenen temel eğilimi belirlemektir. Hızla siyasallaştığını düşündüğümüz kimlik ve taleplerin gürültücü görüntüsü, bugün hemen hepimizi siyasal "alan"ın genişlediği ve sivil toplumun son 15 yılda önemli bir hayatiyet kazandığı sonucuna götürmektedir. Bir diğer deyişle, Türkiye'yi bu tür bir "kopuş" perspektifi ile izlediğimizde, temel sorun, resmî ideolojinin, siyasal seçkinlerin ve kurumların toplum merkezli bir metamorfoza ayak uyduramayıp, direnme ve dolayısıyla bunalım üretme yolunu seçmiş olmaları biçiminde algılanmaktadır. Bu yazı, görünürün ötesine geçerek, Türk siyasetinin dinamiklerini, global düzeyde etkisini hissettiren Yeni Sağ paradigmanın temel siyaset anlayışı ile bağlantılandırmak amacını taşımaktadır. Asıl önemlisi, temel sorunu siyasal alanın ve sivil toplumun parametrelerinin daralması biçiminde tanımlayacaktır. Böylece, değişmediği varsayılan siyasal yapının ve zihniyetin, Batılı olmayan ülkelerin pek çoğu ile ortak bir biçimde, siyasal bir açılım yerine siyasallaşmaya set çeken yeni kontrol mekanizmalarını devreye soktuğunu belirlemeye çalışacaktır. Bunu yaparken, ortaya çıkan yeni demokratik fırsatların varlığı da gözardı edilmeyecektir.

Daralan siyasal alan, siyasallaşma ve meşruiyet bağlantısı

Bugün, çağdaş siyaset felsefesinin başlıca tartışma konusu, siyasal olanın niteliğidir. Siyasal olan gibi, siyasal alan ve sivil toplum kavramları da, siyaset felse-

(*) Dr. Ümit Cizre Sakallıoğlu, Bilkent Üniversitesi Siyaset Bilimi Bölümünde öğretim üyesidir.

fesi ile uğraşanların temel ilgi odağını oluşturmaktadır. Liberalizm ve onun klasik temsilî demokrasi biçimlenmesinin, globalleşme eğiliminin açığa çıkardığı "farklılık"lara gereken duyarlılığı gösterme yeteneğinin olmadığı anlaşılınca, bu tartışma başlamıştır. Liberalizmin, siyaseti Aydınlanma rasyonelinin buyruğuna sokulmuş bir uyum tekniği biçiminde algıladığı tartışılmaktadır. Liberal siyasetin uygulandığı bağlamlarda, siyasal alanın, evrensel haklarla, eşitlik ve özgürlük temelinde donatılan tek tip bir vatandaşlık anlayışı ile sınırlandığı, dolayısıyla daraldığı görüşü yaygınlaşmaktadır. Tek çatışma ekseni olan sol-sağ mücadelesi sönümlenince siyasal düzlemin belirsizleştiği ve bu boşluğu kültürel kimlik mücadelelerinin doldurduğu gözlemlenmektedir (Mouffe, 1993: 1-3).

Özetlemek gerekirse, içinde hem devleti, hem siyasal iktidarı, hem de ondan özerk sivil toplumu barındıran siyasal alanın temel bir problematik olarak belirmesinin gerisinde, bireyci geleneğin tek tipçi kimlik yapılanmasının, toplumsal kontrol süreçlerini ön plana alan "siyasallaşma" anlayışı yatmaktadır. Halbuki, bugünün globalleşen dünyasında, yalnızca düşünce düzeyinde değil, kimlik düzeyinde de farklı olmanın sorun yaratmaması gereği öncelik kazanmaktadır. Bunu sağlamanın yolu ve bir özgürleştirme aracı olarak, farklılıkların siyasallaşmasına olanak tanıyan bir siyaset anlayışına geçiş yapma gereği açığa çıkmaktadır: "siyaset, özgür davranan bireylere ihtiyaç duyar, ancak bireyler siyaset olmadan özgür olamazlar" (Crick, 1966: 33). Siyasal alanın geniş tutulması, günümüz yeni demokrasileri açısından temel öneme sahip görünmektedir: bu durum yalnızca siyasal karar alma süreçlerinin belirli bir siyaset seçkinleri katmanının tekelinde olmadığını göstermekle kalmamakta, siyasetin ekonomik, ahlâkî, ulusal çıkarlar temeline indirgenerek toplumdan geri çekilmediğinin de göstergesi olmaktadır.

Daha da önemlisi, siyasallaşan farklılıklar, siyasal alanda zor/şiddet/çatışma boyutuyla gerilim içinde bir arada yaşayan "meşruiyet" öğesini güçlendirir. Özgür, eşit, ancak farklı düşünce ve kimliklerin bir soruna dönüştürülmediği toplumlarda, siyasal karar alıcıların yalnızca otoriteye değil, meşru otoriteye dayandıklarının da kabul edildiğini düşünmek gerekir. Ters yönden bakıldığında, otoriteryanizm olgusunun gerisinde bir meşruiyet zaafının yattığını düşünmek gerekecektir.

Kimliklerin, ideolojilerin sönümlenmesi ile birlikte tüm dünyada bir sorun oluşturmaya başladığı ve Türkiye'nin bir istisna olmadığı düşünülebilir. Ancak, kimlik tartışmaları merkez ülkelerde yalnızca liberalizmin bir sorunu olarak algılanabilirken, Türkiye gibi çevre ülkelerde bunun katmerli bir siyasal bunalıma dönüşmesine şaşmamak gerekir. Çünkü çevre ülkelerde en tayin edici sorun, iktidarların içine çekildiği meşruiyet zaafı ve bu zaafiyetin otoriter karar alma yöntemleri ile kapatılabilmesidir. Türk siyasetinin gerisinde bir üst belirleyici olarak işleyen bu olgu, Yeni Sağ ideolojinin de yardımıyla, bugün siyaseti yeni-

den tanımlayıp sınırlarını daraltmaktadır. Bu bunalımın en anlamlı ifadesi ise siyasal istikrarsızlık, farklılıklara tahammülsüzlük ve şiddet sarmalıdır.

"Siyasal olan"ın ne olduğuna dair tartışmaların bir realite sorunundan kaynaklandığı açıktır. Bu bağlamda en çarpıcı gelişmelerden biri, son 15 yılın en gözde siyasal eğilimi olarak ortaya çıkan Yeni Sağın yeni-liberal versiyonunun, klasik Marksizmle ortak paydasını oluşturan, siyaseti ekonomiye tabi kılan yaklaşımlarıdır. Türkiye siyaseti, Soğuk Savaş sonrası dönemde tüm dünyayı saran bu dar ufuklu sağ siyaset yapma anlayışının bilinen bir örneğini oluşturduğundan, ekonomizm hastalığının (Whitehead, 1992: 152) altında yatan gerçekleri ve su üstüne çıkan yanıltıcı görünümleri çözmek gerekir.

Türkiye Yeni Sağ'ının taşıyıcı ve uygulayıcı aktörlerini belirlemek gerekirse, asıl sahiplenicinin, sağ eksen üzerinde dinci sağ ve radikal milliyetçi sağ arasında yer alan merkez sağ odağı olduğu kaydedilmelidir. Bu misyonu, Doğru Yol Partisi'nin (DYP) 1989 yerel seçimlerinden başlayan yükselişinin ardından 1991 yılında iktidara gelişine kadar, 1983'te iktidara gelen Anavatan Partisi (ANAP) üstlenmiştir. ANAP'ın önemi, 1970'li yılların dört siyasal eğilimini yeni liberalizmin ortodoksisine uyarlanmış bir biçimde bünyesinde birleştirmesidir: parti, ideolojik görünmemeye özen gösteren, pagmatik, modernleşmeden yana ancak geleneksel değerlere saygılı, Kemalist umdelere değil, serbest piyasaya bağlı bir bürokrasiye yaslanarak muhafazakâr kitleleri merkezci bir anlayış etrafında sistemle bütünleştirmiştir. Ancak, gerek ANAP, gerekse DYP, yeni liberal söylem ile uyum sağlayan çağdaş birer merkez partisine dönüşmeye çalışırken ortak bir sorunla karşı karşıya kalmışlardır: her iki siyasal oluşum, Türkiye merkez sağını niteleyen temel bir özellik olan devletçi muhafazakâr gelenekten sıyrılamayarak, adı var kendi yok bir siyasal liberalizmi yasakçı ve otoriter bir siyaset yapma anlayışı ile birlikte yürütmüşlerdir. Bu ortak sorun, ANAP'ı liberal-muhafazakâr, laik-anti laik çekişmesi ile adeta çökertirken, DYP'de partinin dayandığı toplumsal tabanın ve ideolojik misyonun farklılığı nedeniyle katmerli bir kimlik bunalımına dönüşmüştür.

DYP, içine düştüğü bu kimlik bunalımı nedeniyle, son 15 yılın Türkiye'sini cazibe alanı içine alan yeni liberal değerlerin taşıyıcılığını yerine getirmede güçlüklerle karşılaşmaktadır. Sahip olduğu gelenek, çıkarları hiçbir zaman iktisadî ve siyasal liberalizmle tam tamına örtüşmeyen, devletçi müdahaleler yoluyla zenginleşip güçlenmeyi uman köylü, çiftçi, esnaf ve orta ölçekli ticaret ve sanayi erbabına dayanmıştır. Bu nedenledir ki, bu çizgi (selefleri olan Demokrat Parti ve Adalet Partisi ile birlikte düşünüldüğünde), temsil ettiği çevre ile merkezî bürokrasi arasında varolan gerilimi, çelişkili bir diğer boyut olan devletle barışık muhafazakâr miliyetçi bir popülizm ile eklemleyegelmiştir. DYP'nin temsil ettiği liberalizm o denli tortusal bir düzeydedir ki, bir açıdan ona, devletçi seçkinlerin iktidar kültürü ve pratiğinin hem yanında, hem de uzağında görünme esnekliğini sağlayabilmiştir. 24 Aralık 1995'te yapılmasına karar verilen seçimle-

rinden önce partiye katılan asker ve sivil güvenlik görevlilerinin uyandırdığı tepki, bu siyasal pratiğin içerdiği temel çelişkinin iyi anlaşılmamış olmasının doğurduğu yanılsamadan kaynaklanmaktadır.

Siyaset karşıtı siyaset: 'Gönül'den mi, devlet katından mı?

Yeni liberalizm, siyasetin ve siyasallaşmanın niteliğine ilişkin olarak oluşturduğu değişimlerle siyasal alanı daraltmıştır. Yükselttiği temel değerlerden olan pragmatizm, ılımlılık, merkezcilik, uzlaşma ve oydaşma, siyasalı usul boyutuna indirgemektedir. Temel hedef olarak sunulan evrenselleşme ve demokratikleşme, kavramların ötesine taşamayarak, siyasetin özünü oluşturan iktidar ilişkileri ve meşruiyet konularında korkutucu bir belirsizliğe yol açmaktadır. Türkiye'de olduğu gibi piyasa fetişizmini ve yeni liberal değerleri koşulsuz benimsemiş görünen Batılı olmayan ülkelerin hemen hemen hepsinde (Filipinler, Şili, G. Kore, Tayland, Arjantin, Brezilya, Endonezya, Pakistan, Nijerya, Peru) demokratik meşruiyet yolları tıkalı olduğundan "gizli bir otoriteryanizm" (Falk, 1995: 18-19) yükseltilmektedir. Demokratikleşme, kozmetik bir "halkla ve Batı ile ilişkiler ekzersizi" olarak *(a.g.m.)* mütevazi bir ölçekte ve mevcut iktidar ilişkilerini sarsmayacak bir biçimde sürdürülürken, temel siyasal kararlar dar bir iktidar tekelinin etki alanına hapsedilmekte, siyaset toplumdan kaçırılmaktadır.

Cumhuriyetin, başından bu yana, Batı liberal geleneğinin en önemli demokratik meşruiyet kaynağı olan "sınırlı devlet" kavramına yabancı olduğu, bunu sağlayacak üç temel araç olan sivil topluma, hukuk devletine ve siyasal aktörlerin anayasal çerçeve içinde kalma taahhüdüne (1982 Anayasası anlamında değil) (O'Sullivan, 1993: 21-42) bağlı kalmama sürekliliğini gösterdiği söylenebilir. Bu noktada durup bir saptama yapmak gerekmekte: Yeni Sağ'ın iktisadî liberalizmle siyasal otoriteryenliği birleştirme operasyonu "siyaset karşıtı siyaset" olarak "yeni" bir siyasal geleneği başlatmıştır. Tüm yeni demokrasiler temelinde işleyen globalleşmenin dürtüsüyle başlayan bu anlayış ve yapılanmanın gerisinde bir zaaf yatmaktadır: "liberal" reformcu ve yenileşmeci söylemin tekelciliğini eline geçiren sağ iktidarlar, sivil toplumla arasında bağ oluşturabilecek tüm aracı örgütleri devreden çıkarmaktadırlar. Bu nedenle, toplumsal katmanların maddî ve manevî çıkarlarını temsil ve ifade etme yeteneğine sahip bir iktidar stratejisi üretememektedirler. Türk sağının tarihsel toplumsal bütünleşme modeli, örgütsüz toplumsal kesimlerle kurulan popülist ilişkiler ve örgütlü kesimleri bürokratikleştirerek siyasal sistemle bütünleştiren korporatizm olmuştu. 1980 sonrasının ekonomi politiği toplumsal aktörlerin "ayıklanması" gereğini dayatınca ve bu işlev serbest piyasa ekonomisinin dinamiklerine devredilince, popülizm ve korporatizme duyulan ihtiyaç ortadan kalkmış görünmüştü. Ancak, serbest piyasa ekonomisinin yerleştirilmesi gerçekleştirilemeyince, retorik

düzeyinde karşı çıkılan popülizm, hâlâ başvurulan bir araç niteliğini korumayı sürdürmektedir. Bir yandan serbest piyasa, bir yandan popülizm pratiklerinin hüküm sürmesinin yarattığı toplumsal adaletsizlik tablosu içinde, ikame unsuru olarak güçlenmesi gereken siyasal partiler ve parlamento, iktisadî liberalleşme siyasetinin icracı ve pragmatik bir üslûbu benimsemesi dolayısıyla, global düzeyde etkinsizleşmektedir. Sonuçta, ortaya, devlet-halk ikileminin doğurduğu artan bir devlet otonomisi ve otoriteryanizm çıkmaktadır (Hagopian, 1993). Yeni Sağ siyasetin yeni retoriği olarak benimsenen "devletin parası-halkın parası" halkçılığı, aslında siyasal alanı ve siyasallaşmayı inkâr eden, kişisel olmayan her türlü siyasete düşman, siyaseti aşarak kişisel bazda yıldızlaşmayı ve kudretlenmeyi amaçlayan Yeni Sağ siyasilerin başvurduğu "gönül"den siyaset yapıyor görünme çabasının bir aracıdır.

Solun çöküşünün büyük katkısıyla oluşan bu yeni yapılanmada, düşünsel kaynağını tutarlı bir ideolojik çerçevelenmeden çok, uzlaşma ve içi boş bir demokratikleşme kavramından alan "özgüvensiz bir yeni siyasî elit" (Ken Jowitt, 1995), siyasal statükoya ve geleneksel politikacı tiplemesine savaş açma adı altında partiler ötesi, siyaset dışı bir kimlik ve platformla lanse edilmektedir (Przewoski, 1994: 70-73). Türkiye siyaseti son 15 yıldır, aynı ekonomi politiğe geçiş yapmış Latin Amerikalı ve daha az ölçüde de olsa Doğu Avrupalı hemcinsleriyle müthiş bir kader birliği içindedir. Bu da, bu bağlamlardaki değişimin dış ivmeli yanını açıklamakta. Siyasiler, medya ve hatta siyaset bilimcileri farkında olsalar da olmasalar da, Batı ile bütünleşmenin yaşanan yeni evresinin belirgin bazı özellikleri ortak bir biçimde yürürlüktedir. Latin Amerika'da 1989 Şili Başkanlık Seçimlerine katılan adaylardan Hernan Büchi'nin ait olduğu hareketin bir siyasal parti değil, bir toplumsal hareket olduğunu ısrarla vurgulaması (Chalmers, 1992: 36) ile Türkiye'de Yeni Demokrasi Hareketi'nin bir partiye dönüşmesi sonunda parti sıfatını reddetmesi arasındaki paralellik çarpıcıdır. Peru'da Mario Vargas Llosa, "Libertad"ın iktidar peşinde koşan geleneksel bir siyasal parti olmadığını vurgularken *(a.g.m.)*, başkan seçilen Alberto Fujimari'nin sırf seçimlere katılması için yapay bir araç olarak kurulan "Cambio 90" (Değişim 90) partisi (McClintock, 1993), bize benzer bir süreci, Turgut Özal'ın, dört eğilimi içinde barındıran Anavatan'ını hatta Tansu Çiller'in Doğru Yol Partisi'ne yeni bir imaj kazandırmak amacıyla zorlama bir süreçle partiye lider seçilmesini hatırlatmakta.

Sınırsız devlet nasıl meşru olur? Yeni Sağın cevabı

"Siyaset karşıtı siyaset" anlayışının siyasal alanı kavrayış biçimi, gizli otoriteryanizm olgusuna üç yeni biçimde katkıda bulunmaktadır. Birincisi, siyasal statükoya karşı "anti"ci ve reformcu-yenileşmeci siyasal söylem, sağın öteden beri malûl olduğu parçalanmış ve kişiliksiz retoriğin spektrumunu genişletmiş ve

ideolojik söylemini büsbütün içinden çıkılmaz bir belirsizliğe itmiştir. Latin Amerika'da da yaşanan benzer durumu Atilio Boron veciz bir biçimde şöyle özetlemekte: "Latin Amerika'da bir liberal kötü gizlenmiş bir muhafazakâr; bir muhafazakâr ise rahatlıkla bir reaksiyoner ve faşist olabildiği gibi... Latin yuppie'si olarak gizlenmiş postmodern liberaller İngiltere'nin Kraliçe Viktorya döneminin muhafazakârlarına benzerler" (Boron, 1993: 73). Türkiye'nin liberalleri de, cumhuriyet tarihine damgasını vuran kontrollü modernleşme sürecinin yarattığı kimlik parçalanmasının ve devlet müptelâlığının ürünleridirler. Bu kesim, giyim, kuşam ve davranış biçimi ile Batılı, kültürel açıdan muhafazakâr, siyasal olarak otoriter/faşist, iktisadî açıdan yarı devletçi yarı liberal, teknoloji ve bilgi tüketimi açısından global görünmenin ideolojik tutarsızlığını ve kafa karışıklığını yaşamaktadır. Bunun yanısıra, Türkiye'nin yeni liberalizmi, iktisadî liberalizmin global düzeyde gözlemlenen "muhafazakârlaştırıcı" etkisi ile de ilişkilendirilmelidir. Monetarist politikalar sonucunda yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalan orta sınıflar, kendilerini bu altüst olmadan koruyacak bir ideoloji olarak otoriter söylemlere açık bir konuma geldikçe, Türk liberallerinin aşina oldukları bir alana girmektedirler.

İkinci olarak, devlet-toplum ilişkilerini örgütlü sivil toplum kesimlerinden koparak toplumun üstünde yüzmeye başlayan Yeni Sağ iktidarlar, siyasal örgütlenmenin anlamını ve etkisini yitirdiği bu ortamda, farklı düşünce ve kimliklerin siyasal alan içinde gerçek anlamda siyasallaşmasını bir yandan anlamsız kılmakta, bir yandan da yasal ve anayasal düzenlemelerle güçleştirmektedir. Meşruiyet eksikliğini kapatma yolu olarak, devlet gücünün sivil toplum ve hukuk devleti nosyonlarının güçlendirilmesi yoluyla sınırlandırılması formülü dışlandığında, bu iktidarlar açısından, siyasal alanda "farklılıklar"ın varlığı en temel problematik olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durumda günü kurtarmaya çalışan iktidarsız iktidarlar, meşruiyet açıklarını gidermenin bir yolu olarak, millî iradeye, seçimlere, yani iktidarın sınırlandırılmasını değil, onun 'kaynağına inme'yi ileri süren bir söyleme bel bağlamaktalar. Ancak, bu yöntemin tek başına yeterli olmaması gerçeği karşısında meşruluk sağlayıcı en esaslı formül, benimsenen reform ve değişim söyleminin gerektirdiği "performans" olmaktadır (Hagopian, 1993: 499; McClintock, 1993: 119).

Gerçek metamorfoz devlet katında yaşanmaktadır: Batı liberal geleneğinin demokratik meşruiyet kavrayışının yasal ve anayasal kaynakları, mevcut düzeni korumaya yönelik, bitmez tükenmez bir "yasalara bağlılık" söyleminin gerisine gizlenerek yokedilmektedir. Tüm toplum kesimlerinin, kitlesel bir "çözüm" arayışı isterisine itilmiş olması ve siyasetin "bir kurtuluş arayışı boyutlarına şişirilmesi" (Przeworski, 1994: 72), bu yöntemi adeta zorunlu kılmaktadır. Ancak yeni demokrasilerin yeni iktidar seçkinleri, iktisadî liberalizmin acı reçetelerini mutlak anlamda yürürlüğe koyacak bir meşruiyet ve özgüvene de sahip olmadıklarından, bu alanda mesafe katedememektedirler. Çünkü, demokratik meşruiyet,

etkin performansın gerektirdiği rahat ve cesur kararların alınabilmesinin ön koşulunu oluşturmaktadır. Türkiye'nin Kürt sorununda yürüttüğü askerî mücadele, "terörle savaş", ülkenin birlik ve bütünlüğünü, huzur ve güvenliğini sağlama adları altında, çözüm bekleyen kitlelere etkin ve vahşi bir icraat becerikliğini göstermekte, böylelikle meşruiyet zaafını örtbaş edebilmektedir. İktisadî liberalizmi yerleştirme konusunda sicili bozuk olan siyasal liderler, hemen hemen hiçbir temel konuya, birlik ve bütünlüğü sağlama konusunda elde ettikleri askerî başarıya gönderme yapmadan girmeyerek, temel problematiği unutturmaya çalışmaktadırlar.

Üçüncü olarak, Yeni Sağ'ın siyaset karşıtı siyaseti, otoriter süreçlerle daralttığı siyasal alanı genişlettiği ve özgürleştirdiği yanılsamasını yaratacak yeni bir olanağa da kavuşmuştur. Bu izlenimi doğuran en etkin araç medyadır. Siyaset dışında kalan özel yaşam ve güncellik, siyasal anlam ve önemi varmışcasına tartışmaya açılmakta ve bu durum Türk demokrasisinin tabuları yıkma alanındaki zaferi olarak gösterilmektedir. Temelsiz bir özgüvenle, ideolojik bir koşullandırmadan "uzak" bir biçimde toplumda "sevgi, barış, dostluk" kurma adına kamusal konuları sorguladıklarını sanan medyacılar ordusu, aslında Ahmet İnsel'in terimiyle "saydamlık totalitarizmi ya da faşizmi"ne ya da "zahirî" ve "gayriciddi demokrasi" (Whitehead, 1992: 150-51) oyununa alet olduklarının pek de farkında görünmemekteler. Medyatikleşen bir bilim adamları kadrosunun da hemen her medya kuruluşunda ve her konuda hizmet sunmasının katkısıyla oluşan, siyasetin toplumun her kesiminde ve düzeyinde sansürsüz bir biçimde tartışıldığı sanısı; gerçeği, yani siyasal kararların ve gündemin örgütlü siyasal güçlerin katılımı olmaksızın teknobürokrasi, ordu ve başbakana yakın özel çıkar gruplarınca belirleniş biçimini gizleme işlevini görmekte. Daha da önemlisi, medya, düşünce düzeyinde siyasetten ve siyasilerden nefret eden, ancak siyasetin pratik sonuçlarını kullanmaya hevesli, fırsatçı/çıkarcı bir kültürü yeniden üretmektedir.

Yeni muhafazakârlık ve gizli otoriteryanizm

Gelinen bu noktada, otoriteryanizm-Yeni Sağ ilişkisini belirleyen bir başka değişken olarak yeni muhafazakâr spektrumun siyaset anlayışından da söz etmek gerekir. Global düzeyde tırmanışa geçtiği gözlemlenen yeni muhafazakârlık Türkiye'de de siyasal demokrasi ve çoğulculuk bağlamında açılımı engelleyen, üç düzlemde otoriter bir iktidar yapılanmasına hizmet etmektedir. Bunlardan birincisi, sivil toplum anlayışıdır. Cemaatçilik nosyonu ile yoğrulmuş bir gelenekçiliği, dinsel ahlâkı ve aile değerlerini yükseltme stratejisi, kaçınılmaz bir kültürel türdeşliğin ifadesi olarak, farklı toplumsal katmanların farklı çıkar ve taleplerini yansıtma yeteneğinden yoksundur:

> "muhafazakâr ahlâkî karşı-devrim... kendi toplumunun doğasını kabul etmemesi dolayısıyla tehlikelidir... modern sivil toplum muhafazakârların tasavvur ettiği ahlâkî cemaat olamaz... bireyleri, şiddet ve keyfiliğe karşı koruyacak hak ve usul setleri 'iyi'nin yumuşak bir tanımını barındırsa bile, sivil toplumu Allah'tan korkan, aile sevgisi ile dolu, tümüyle heteroseksüel bir cemaatin totalci fantezisi ile kavramak, onun tanımlayıcı niteliği olan özgürlük düşüncesini yok etmektedir." (Ignatieff, 1995: 133)

Bir diğer deyişle, sorun yeni muhafazakârların cemaatten mi yoksa cemaatlerden mi yana olduğu noktasında düğümlenmektedir (Willetts, 1992: 70-74).

İkinci olarak, bu siyasal akım, iktidar ilişkilerini ve siyasal "olan"ı, tarih dışı bir devlet tapınmacılığı anlayışından hareketle, dış merkezli karanlık güçlerin komplolarının belirleyiciliği ile açıkladığı ölçüde, militarizme ve devlet şiddetine cevaz vermektedir. Bu durumda siyasal alan, oligarşik bir karar verme sürecine açılarak, sivil toplumun "gürültücü" örgütlerine kapanmaktadır.

Ancak, iktisadî liberalizmin kitleleri altüst edip parçalayan hatta ahlâkî zaaflara yol açan toplumsal maliyeti düşünüldüğünde, bu pratiğin muhafazakâr cephe açısından tutarlı bir açıklamasının yapılması gerekir. Bir açıklama, liberal ortodoksinin kitleleri güçsüzlüğe, başı boşluğa ve yoksulluğa itmesinin başta milliyetçilik olmak üzere devletçe yürürlüğe sokulacak yeni kontrol ve manipülasyon mekanizmalarına zemin hazırladığıdır. Bu anlamda, aynı mecradan geçen birçok Batılı olmayan ülkede olduğu gibi, Türkiye'de de kitlelerin demokratik siyasal açılımı ve katılımı engellenmektedir. Devletin toplumla kurduğu tarihsel ilişkinin dönüşüme uğramasının bir diğer sonucu, kitlelerin adil bir düzen retoriğine, İslâmcı akımlara kaymasıdır (Birtek ve Toprak, 1993).

Bu konu ile bağlantılı olarak, devlet-İslâm ilişkisinin incelikli bir yanını hatırlatmakta yarar var. O da, bu ilişkinin tarihsel olarak çift söylemli, yani bir taraftan İslâmı tartışmalı da olsa resmî söylem düzeyinde kamudan dışlayan, bir taraftan çeşitli siyasal ilişki modelleri ile yedeğine alarak devlet politikalarını meşrulaştırıcı yönde içeren bir pratiğe dayanmış olmasıdır (Sakallıoğlu, 1996). Nitekim, 1980'li yıllarda milliyetçi-İslâmî temelde örgütlenen muhafazakâr Türk-İslâm sentezcileri serbest piyasa yönelimli yeni bir devlet yapılanmasının meşruluğuna hizmet etmişlerdi. 1990'lı yıllara gelindiğinde aynı meşrulaştırıcı işlevi, bu kez Kürt milliyetçiliğe karşı yükselen resmî milliyetçiliğe de destek vererek ve İslâmî kesimin parçalanmışlığından yararlanarak, sivil toplumcu, uygar, devlet geleneğine saygılı bir görünümle Fethullah Hoca Cemaati üstlenmiştir.

Sivil toplum: "Kurtarıcı" mı, "koruyucu" mu?

Yeni liberal politikaların 1980'li yıllarda yürürlüğe konmasının ardından, Brezilya'nın 100 milyonunun yoksulluğa, 50 milyonunun da yoksulluk standartları-

nın altında bir yaşama itildiği ve modern dünya ekonomisi ile bütünleşmiş sektörünün ancak 30 milyon civarında olduğunu hatırlatan Brezilyalı sosyoloji profesörü Fransisco Weffort, bir Amerikan üniversitesinde yaptığı konuşmasında, bu korkunç toplumsal durumun paradoksal bir sonucu olarak sivil toplumun örgütlü bir güç merkezi haline geldiğini belirtmektedir (Weffort, 1991). Weffort, bir nedensellik ilişkisi kurarak, toplumsal bunalımın korkunçluğu oranında, sivil toplumda savunmacı bir refleksin geliştiği ve sivil toplumun demokratik bir doğrultuda canlandığı saptamasını yapmakta. Benzer bir çözümlemeyi Brezilya'da değişen devlet-işçi ilişkileri bağlamında yapan Hagopian, işçi sendikalarını devletle bütünleştiren devlet korporatizmi uygulamalarının sona ermesiyle, gücünü devletten ya da siyasal partilerden almayı bir tarafa bırakarak kendi tabanına dönen yeni bir sendikacılık hareketinin doğuşunu saptamaktadır (Hagopian, 1993: 494). Sonuçta, Latin Amerika'da, askerî diktatörlüklerin devrilmesinde de aktif rol oynayan bir sivil toplumculuk hareketinin, uğranılan mağduriyetle doğru orantılı bir biçimde canlılığını arttırdığı gerçeği ile karşı karşıyayız (Oxhorn, 1995).

18. ve 19. yüzyılın liberal fikirlerinin, farklılığı vurgulayarak bir bireycilik, serbest piyasayı merkez alan kapitalizm ve insan haklarını vurgulayan bir siyasal demokrasi yoluyla global zamana uyarlanma sürecinde, kilit kavram sivil toplum oldu (Keane, 1988). Gerek Doğu Avrupa ve Latin Amerika'da, gerekse Türkiye'de demokrasiye ve yeni liberal döneme geçişin ardından, sivil toplumun devletin boyunduruğu altına giymeyi "red" ve içinde barındırdığı çıkar, düşünce ve kimliklerin siyasal sisteme dahil edilmesini "talep" (Oxhorn, 1995: 252) anlamında, saygınlık ve güç kazandığını gözlemlemek mümkün. Ancak, bu saptamaya eşlik ettiği görülen iki temel yanılgıdan da kaçma gereği var. Birincisi, toplumdaki bu olumlu metamorfozun mevcut egemenlik ilişkilerini dönüştürme yeteneğini sorgusuz bir biçimde kabullenmektir. İkincisi, sivil toplumun modern piyasa ilişkileri ve kapitalizmin ürünü olduğu düşüncesinden hareketle, birinci iyimser görüşe determinist bir biçimde karşı çıkmaktır. Bu ikinci görüş, kapitalizm ve siyasal demokrasi arasında birebir bir ilişki öngörmektedir. Özellikle yeni demokrasiler bağlamında, yanlış bir nedensellik kurulmakta, serbest piyasaya geçmenin, ekonomik büyümeye, siyasal demokrasiye ve bir "kurtuluş" aracı olarak (Ignatieff, 1995: 131) sivil toplumun gelişmesine yol açacağı düşünülmektedir. Bu temel koşullanma, ne tarihsel gerçekliğe, ne de sağın "sivil felsefe ve modeli"nin temel parametrelerine uygun düşmektedir. Tarihsel olarak, sivil toplum Batı'da kapitalizm ve demokrasiden önce oluşmuştur. "Önce serbest piyasa, sonra sivil toplum" anlayışı temelinde yükselen bir sivil toplum kavramsallaştırması, sivil toplumun serbest piyasanın serbestlik, verimlilik, açıklık boyutlarının kültürel ve kuramsal altyapısını belirleyen niteliğini tarihsel olarak gözardı etmektedir (Ignatieff, 1995: 130; Di Palma, 1993: 265). Bu tarihsel saptamaya ek olarak, sivil toplum, otoriter siya-

sal ve iktisadî yapılanma da dahil olmak üzere bir dizi toplumsal mühendislik projesinin aracı olarak, hiç vücut bulmadığı ya da bastırılmış olduğu Batı dışı bağlamlarda belirebilmektedir.[1]

Yeni Sağ'ın, çoğul çıkarlı, ideolojili ve kimlikli bir sivil toplum dışında "halk ve devlet" ikilemini tercih ederek siyasallaşmayı daraltan siyaset anlayışı hem kapitalizm-sivil toplum, hem de demokrasi-sivil toplum eşitliğine dayanan denklemi yıkmaktadır. Yeni Sağ, sivil toplumun, devlet iktidarını sınırlayan ve denetleyen, yani bireyleri keyfî iktidar uygulamalarından "korumayı" amaçlayan direnişçi gücü yerine, devleti tehdit etmeyen işbirlikçi ve türdeş bir biçimde kurumsallaşmasından yana çıkmaktadır. Weffort'un ve Hagopian'ın saptamalarına bu perspektiften bakıldığında, sivil toplum örgütlerinin Latin Amerika'daki yükselişlerini Türkiye örneğinden ayırdeden bir önemli boyut açıklık kazanmaktadır: bu örgütlerin varlık nedeni, kıtada 1970'li yılların askerî yöntemlerinin benzeri görülmemiş bir şiddete başvurmasına tepki olarak tabandan oluşan başkaldırının bu toplumlara dalga dalga yaydığı muhalefet kültürünün kök salma başarısıdır. Demokrasiye geçiş, bu anlamda, Türkiye'de olduğu gibi tavandan değil, tabanın da katkısıyla oluşmuş bir süreçtir. Buna ek olarak Latin Amerika iktisadî liberalizminin, şiddetli bir açlığa, işsizliğe, evsizliğe ve yoksulluğa yol açan radikal niteliğinden söz etmek gerekir. Bu nedenledir ki kollektif mutfaklar, işsizlere beceri öğreten atölye grupları, gönüllü sağlık hizmeti veren tıp doktorları, eski rejimde yok edilenlerin ailelerine yargı yolunu açmaya çalışan insan hakları gruplarından, yani aktif toplumsal hizmete yönelmiş gruplardan yepyeni oluşumlar doğmaktadır. Bu gruplar, hizmet sunma anlamında küçülen devleti yine hizmet sağlayarak ikame etme amacını güttükleri ölçüde "devrimden değil, yapısal reformdan" yana olmakta (Oxhorn, 1995: 262), egemen ilişkileri ve yapıyı, bireysel hak ve özgürlükleri kalıcı bir güvenceye alacak ölçüde sarsacak bir siyasallaşmadan yana görünmemektedirler.

Türkiye örneğine döndüğümüzde, son 15 yılın en önemli açılımlarından birisi, farklı kimliklerin, İslâm ve Kürt etnisitesi etrafında örgütlenerek, egemen laik kimliğe, devletin bu kimliği belirleyen Kemalist ideoloji ve yapılanmasına dire-

1 Sivil toplum kavramını Batı dışı bağlamlarda demokratikleşmenin sembolü ve belirleyicisi olarak ele alan yaklaşımlardan birisi oryantalizmdir. Bu yaklaşım, bu bağlamlarda din ağırlıklı kültürü sivil toplumun belirmesini engelleyici bir unsur saymıştır. Bu kavramsallaştırma, Batı ve Batı-dışı kozmolojilerin kalın hatlarla ayırımını pekiştiren bir işlev görmüştür. Neo-oryantalistler, bu önermeyi tersyüz ederek aynı sonuca varmıştır: din ağırlıklı kültür, sivil toplumu devlet karşısında aşırı güçlü ve itaatsiz kılan bir etmen olarak kapitalizmin ve demokrasinin belirmesine set çekmektedir (bkz. Sadowski, 1993). Konumuz açısından şu saptamayı yapmakta yarar var: Batı ve Batı-dışı bağlamlar ayırımı, bu yaklaşımların dayandığı Batı merkezli kültürel çerçevelendirme ile bağlantılı değildir. Sosyo-politik olmaktan çok, tarihsel bir gerçekliğe parmak basmaktadır. Sivil toplumun bazı ülkelerde vücut bulmaması, dış etkenlere bağışıklık kazanmış bir kültürel direnişin sonucu olarak değil, global değişkenlerle etkileşim içinde şekillenen bir iktidar yapılanması ve kültürünün eseri olarak algılanmalıdır.

nerek ortaya çıkmasıdır. Bunun yanısıra, Türkiye medyası hemen her önemli konuda panel, açıkoturum, program yaparken; toplum, kadın, tüketim, hayvan hakları, çevre bilinci, aile içi şiddet, eşcinsellik, askerlik karşıtlığı, ölüm hakkı gibi "yepyeni" kavramsallaşmalar etrafında oluşan yeni hak taleplerinin örgütlenme çeşitliliği ile karşı karşıya kalmanın şaşkınlığını yaşamaktadır. Bu gelişme, içinde barındırdığı demokratik potansiyel açısından bir yenilik olarak gelecek açısından olumlu bir sürecin başlangıcıdır. Ancak, modern dünyada sivil toplumun temel işlevi, global bir yarışmanın gerektirdiği, farklılıkların siyasal alanda bir "sorun" olmaktan çıkmasına olanak veren bir siyasallaşmaya kapı açmak ise, Türkiye'de hüküm süren Yeni Sağ siyaset anlayışının gerek yasalar, gerekse yeni hedef ve stratejiler yoluyla, sivil toplumun bu potansiyelini daralttığı saptamasını yapmak gerekmektedir.

Siyaseti sivil toplumdan kaçırma süreci, temel bir yanılgıdan yararlanmaktadır: sivil toplumun uyanışına demokratikleşme açısından belirleyici önem atfedenler, Latin Amerika'daki, yanlış nedensellik ilişkisi üzerine kurulan "kapitalizm eşittir demokrasi eşittir sivil toplum" denklemini mutlak bir doğru imişçesine paylaşmaktadır. Bu nedenledir ki sivil toplum söylemiyle birlikte özelleştirme ve serbest piyasaya iman derecesinde bir bağlılık oluşmakta ve bu durumu sorgulayarak "çözüm" olmadığını ifade eden siyasal tavırlar (ve özellikle işçi sendikaları) çağdışılık ve fcsillikte itham edilmektedirler. Serbest piyasa müminlerinin yanısıra, cemaat, tarikat, siyasal parti, aydın kümeleri düzeylerinde faaliyet gösteren İslâmî yapılanmalar, sivil toplumun bireyi sınırsız iktidarların keyfîliğinden "kollayan" ve dolayısıyla siyasal iktidarların demokratik meşruiyetine hizmet eden işlevini bir tarafa bırakarak, İslâm'ın, şeriat hukukunun meşruluğuna dayanan dünyevî "kurtarıcı"lığına yönelik politikalar üretmektedirler. Bu nedenledir ki, her iki tür iman, temel aktör olarak sivil toplumun koruyucu gücünün ve yeteneğinin dışına taşarak ona kurtarıcı bir işlev yüklemektedir. Bu ise sivil toplumun doğasına aykırıdır (Ignatieff, 1995: 131).

Soğuk Savaşın sona ermesi ile tüm dünyayı etkisi altına alan yeni bileşenli bir demokratikleşme formülü ve eşzamanlı olarak oluşan piyasa ekonomisine geçiş yönelimi tüm Batılı olmayan bağlamlarda olduğu gibi, Türkiye'de de eski toplum-devlet ilişkileri modelini geçersiz kılarak bunalıma itmiştir. Ortaya çıkan yeni meşruiyet arayışlarında, hiç kuşkusuz, İslâmcı siyaset, Kürt kimliğinden daha etkileyici bir kimlik kurmakta, toplumla ve devletle hiçbir dönemde görülmedik bir biçimde yakınlaşmaktadır. İslâmî hareketlenmenin çeşitli düzlemlerdeki örgütlenme ve işleyişinin sivil toplumun özerk niteliğine uygun düşüp düşmediği, yalnızca kurtarıcı bir işlev üstlenmesi açısından değil, tarihsel olarak devletin bekası sorunsalını en üst kaygı olarak kabul etmesi bakımından da tartışmalıdır. Ancak bu bölümde İslâmî hareketin dışına çıkarak, Türkiye'de tüm diğer sivil toplum yapılanmaları için geçerli olan ve Yeni Sağ ideolojiden kaynak bulan üç sınırlayıcı değişkene değineceğiz. Bunlar milliyetçilik, düşünce

ve ideoloji düzeyinde içi boşalan bir etnik kimliğin tanınması mücadelesi ve sivil toplumun en güçlü kuruluşları olarak siyasal partilerin bunalımıdır.

Millî bir cemaatten evrensel bir sivil modele mi, 'Globalleşme' mi?

Bugün, sivil toplum-devlet ilişkilerinin çerçevesini daraltan temel dinamik, yalnızca radikal sağdan merkez sağa ve oradan da merkez sola kadar uzanan bir siyasal spektrum içinde kalmayarak günlük yaşam mekânlarına artan bir biçimde egemen olan milliyetçi söylemdir. Siyasetin sınırlarının "ulusal çıkar" indirgemeciliğine çekilmesi, Yeni Sağ'ın dar ufuklu, dar siyasallaşmacı anlayışına hizmet etmektedir. Yeni milliyetçi şahlanış, Türkiye'de Kürt milliyetçiliğine ve onun kışkırtıcı etkisiyle Türk milliyetçiliğine yol açmaktadır. Türkî Cumhuriyetlerin haritada belirivermesiyle oluşan ivmeyi de hesaba kattığımızda, aslında, Yeni Sağ iktidar mevzilenmesinin, Türk milliyetçiliği aracılığıyla, geçmiş ile süreklilik taşıyan eski bir stratejiyi bir meşruiyet boşluğunu kapatmak amacı ile manipüle ettiği düşünülebilir.

Ancak, bu stratejinin asıl korkutucu yanı, onun gücünü ve kapsayıcılığını arttıran "yeni" niteliğidir: Türk milliyetçiliği, milliyetçiliğin "felsefî sefalet ve tutarsızlığı"nın (Anderson, 1983: 5) kaynağını oluşturan ikili/çelişkili kurucu unsurların, yani millî bir "cemaat"e sadakat ile evrensel bir "sivil model"e bağlılık arasındaki gerilimi aşma amacı doğrultusunda harekete geçmiştir. Bu kurucu unsurlardan ilki, kültür başlığı altında yer alan ve bir ulusun özgünlüğünü sağlayan (dil, din, etnisite gibi) değerler arasında en nötr olması nedeniyle en temeliymiş gibi görünen etnisitedir. İkincisi ise, Cumhuriyetin başlangıcından bu yana yürürlülükte olan çağdaş medeniyet, ya da bugünkü biçimiyle evrensel değerlerle bütünleşme ülküsüdür. Günümüz Türk milliyetçiliği, bireyciliğe, AT ile tam bütünleşmeye, serbest piyasanın ve rekabetin tüm kurallarıyla işletilmesine ve piyasada devletçi koruma ve kollamalara son verilmesine, en son bilgi teknolojisine, futbolumuzun ve pop müziğimizin Batı ile benzeşen bir kalite patlaması yaptığı inancına yüzde yüz angaje bir toplumsal tabanın etnik-ırkçı temelde örgütlenmesine dayanmaktadır (Bora, 1993).

Üstelik bu durum, makro bir süreçle, globalleşme kavramından daha açıklayıcı bir kavram olan "glokalleşme" *(glocalization)* (Robertson, 1992: 173) süreci ile ilişkilendirilebilir: glokalleşme, çağdaş yaşamın makro boyutları ile yerelliğin mikro yönlerini buluşturan bir süreç olarak tanımlanmaktadır. Milliyetçiliğin, yerel anlamlar vasıtasıyla modern biçimlerle buluşmasını açıklayan bu süreç, tüm dünyayı etkisi altına alan kültür kozmopolitanizmi ile eşzamanlı olarak uyanan kültür (kimlik) bilinçlenmesinden, yani yerelliğin daha derinlikli bir kavranışından söz etmektedir. Nitekim, bizim örneğimizde, yaşamları boyunca devlete tapınmacı bir siyasal iklim ve milliyetçi kültürle yoğrulmuş, globalizmin açığa vurduğu demokratik değerlerin en yenisi olan insan haklarına özünde ya-

bancı birkaç nesil, eşzamanlı olarak hem Batı modernitesini, hem de Türkçüleşmeyi yaşamanın çelişkisini nihayet yenme mutluluğunu tatmaktadır. Bu nesillerin siyasal duyarlılıkları ve siyasallaşmaları "millî birlik ve bütünlük" söylemi ile tıkanmakta, bu durum da sivil toplumun iktidarın güdümü doğrultusunda bir toplumsal kontrol ve meşruiyet aracı olmasını kolaylaştırmaktadır. Avrupalılaşma ve serbest piyasaya bağlılık taahhütlerinin cilâsı kazındığında, altından Türk-Kürt kutuplaşmasını ve düşmanlığını yaratan etnik ve şoven bir milliyetçilik anlayışı çıkmaktadır.

Bu bağlamda unutulmaması gereken bir gerçek, milliyetçilik kuramının bizzat kendisinin etnisite ve vatandaşlık temeline dayalı iki bağdaşmaz kurucu unsurunu yanyana ve birbirini tamamlayan bir birliktelik içinde barındırıyor olmasıdır. İster Batı'da, ister Doğu'da olsun, milliyetçilik, siyasal bir modernleşme projesi ile etnik ve kültürel alan arasında kurulan özel bir bağdır. Resmî Türk milliyetçiliği de başından bu yana etnik olmayan medeniyetçi-ilerlemeci-vatandaşlık öğesini abartılı bir biçimde vurgulayagelmesine rağmen, Türk etnik kimliğini yok sayan bir anlayışla bu kümeyi Türk hissetmeye zorlayarak etnisiteye bağımlılığını kanıtlamıştır (Kymlicka, 1995). Batı'daki milliyetçi dinamiklerin daha demokratik ve çoğulcu görünümleri tarihsel bir evrimin sonucudur. Ancak, bugün orada da, evrenselleştirilmiş ve tektipleştirilmiş bir vatandaşlık anlayışının, kimliklerin oluşumunda var olan kadın olmak, bir mezhebe, sosyal sınıfa ya da etnisiteye ait olmak gibi çoğul aidiyet katmanlarını gözardı ettiğine ilişkin kıyasıya eleştiriler gündeme gelmektedir.

Bugünkü durumu açıklayan bir başka tarihsel gerçek, Türk milliyetçiliğinin başlangıcından itibaren diğer Üçüncü Dünya milliyetçiliklerinin uğradığı şizofrenik parçalanmaya çok daha az yoğunlukta maruz kalmış olmasıdır. Üçüncü Dünya milliyetçilikleri, hem Batı modernitesini kopyalayan, hem de sömürgeci geçmişleri nedeniyle bir meşruiyet motifi olarak, milliyetçiliğin "psişik özü... proteini" (Norbu, 1992: 33) olan yerel kültürel değerlere yer vermek zorunda kalan, Batı'ya hem dost, hem de düşman (Chatterjee: 1988: 2) milliyetçilik türleridir. Resmî Türk milliyetçiliği ise militan laiklik anlayışı ve mutlak Avrupalılaşma saplantısı ile, etnisite dışındaki yerellikleri dışlamış ve siyasallaşmalarına izin vermemiştir. Tekçi devlet, türdeş ulus, tek kimlik tasavvuru, "modern" olan ile "geleneksel" olan arasında var olan gerilimin, etkin bir biçimde denetim altında tutulması ile gerçekleştirilmiştir. Bu tarihsel arka plandan evrildiğini düşünebileceğimiz bugünkü milliyetçilik, yoğun tepkici karakteri, hızlı bulaşma gücü ve yayıldığı katmanların hemen hemen tüm toplumsal gelir, statü ve sınıfları kapsaması açısından geçmiştekinden büyük farklılıklar göstermektedir. Yeni Sağ ideoloji, demokrasiyi bir usul tartışmasına, siyaseti pragmatik bir tekniğe ve ulusal çıkarlara indirgemesinin taşıyıcı ajanı olarak, globalleşmeye hem yatkın, hem de kültürel ve siyasal muhayyilesi sınırlı bir birey tipinin sırtında yükselmektedir.

Kimliklerin "siyasallaşması" sorunu

Tek tip vatandaşlık esasına dayanan liberal ulus-devlet modelinin en önemli zaafı baskın olmayan kültürel kimliklere kör kalmasıdır. Bu modeli kopyalayan Batılı olmayan bağlamların hemen hepsinde, siyasal kültür ve yapılanma bu zaafı ağırlaştıran bir meşruiyet anlayışına dayanmaktadır: demokrasi minimal bir tanımla, çoğunluğun iktidarı formülü ile özdeşleştirilmekte; mevcut farklı kimliklerin siyasal iktidarları meşru saymasına yol açacak, çoğulculuğun siyasallaşmasına olanak veren bir sivil topluma ve hukuk devletine açılım yapılması olasılığı ortadan kaldırılmaktadır. Buna ek olarak, uygulanan eşitsiz sosyo-ekonomik politikalar da baskın olmayan toplulukların ortak bir üst kimliğe geçiş yapmalarını zorlaştırınca, ortaya, vatandaşlık, meşruiyet ve temsil boyutlarının tümünü içeren bir bunalım çıkmaktadır.

Artık tek başına bir bağımsız değişken konumuna gelen "Kürt kimliğinin tanınması" problematiği, ilk bakışta, yukarıda sözü edilen üç boyutlu bunalımın ifadesidir. Üstelik, bu bunalımdan bir çıkış yolunu da işaret etmesi bakımından Türkiye'de demokrasinin derinleşmesine olanak sağlayacak bir açılımı da içinde barındırmaktadır: kimlikler İslâm ve etnisite temelinde siyasallaşmakta, otoriter, dışlayıcı ve globalleşme olgusu ile çağdışı kalan egemen siyasete direnerek siyasal alanda hesaba katılma savaşı vermektedirler.

Gerek Kürt gerekse Türk kaynaklı tartışma platformlarının paylaştığı bu çok yaygın çözümlemenin ana sorunu kimlik ve siyasallaşma arasında kurulan ilişkinin, etnisite ve unsurları çok da belli olmayan kültür üzerine temellendirilmesidir. Böylesine bir çerçevelendirme, etnik ve kültürel farklılık üzerine inşa edilen bir kimliğin tanınma, resmen tescil edilme ve korunma talebinin içerdiği siyasallaşma boyutunun ne anlam ifade ettiğini tam olarak açıklayamamaktadır. Devlet politikaları açısından bakıldığında sorun, çok kültürlülük üzerine inşa edilecek bir yeni ulusal bütünleşme projesinin siyasal ucunun adeta siyasal olmaktan çıkarılması, kültürün siyasetten arındırılması noktasına getirilip dayandırılmasıdır. Oysa, asıl sorun, kültürel kimliklerin tanınması ile çözüleceği sanılan varoluş sorununun/politikalarının, düşünce/fikir/ideoloji düzeyindeki politikalarla bütünleştirilmesi ve siyasal alanda birlik, kültürel alanda çoğulculuk önermesinin otomatik olarak etnik aidiyetin siyasal alan dışına taşınmasından ibaret olmadığını kabul etmektir.

Kültürel kimliğin temsili, korunması ve tanınması talebinde bulunan kümenin siyasallaşması iki tür belirsizlik içermektedir. Bunlardan birincisi, bu taleplerin birbirine aykırı farklı siyasal düzenlemelerle karşılanmasının mümkün olmasıdır: kültürel kimliklerin resmen tescili mevcut statüko korunarak bazı yasal iyileştirmelerle de karşılanabilir, egemenliğin paylaşımına dek uzanan daha radikal yapılanmalarla da. Bu nedenledir ki, kimliklerin varoluşunu ve gelecekleri güvence altına alacak kilit boyut, bu çeşitli düzenlemelerin içinde örtük bir

biçimde varolan "siyasal olan"ın tartışılmasıdır. Kimlikler, kendilerine bir anlam çerçevesi sağlayacak siyasal ve toplumsal bir tercihle bütünleşmedikçe, her türlü düzenlemeye açık, içi boş bırakılmış talepler olarak kalmaya mahkûmdur.

İkinci olarak, bu sorun, özünde, bugün bilim dünyasında yoğun bir biçimde tartışılmakta olan, etnisite ve kültür eksenine oturtulan bir kimliğin hangi düzeyde ve ne ölçüde anlamlı ve önemli olduğu sorunsalı ile bağlantılıdır. Richard Thompson'un "etnik mücadeleler, etnik bağlılıklar üzerine inşa edilmekle birlikte bu bağlılıkları konu almazlar... sözkonusu olan etnik veya başka temelde yükselen bir kimlikten çok daha fazla bir şeydir" (Thompson, 1989: 62) saptaması, milliyetçiliğin önde gelen başka bir araştırmacısınınki ile birebir çakışmaktadır: "etnisite bir kimliği temsil etmez, hatta etnik bir kimliği bile; millî bir kimliğe hiç götürmez, tersine millî kimlik etnik bilince götürür" (Greenfeld, 1992: 12). Burada uzlaşmaya varılan nokta, etnik kategorinin ancak yapay bir biçimde örgütlenerek anlamlı kılınmaya uygun bir hammadde yığınından oluştuğudur. Etnik bilinç, birey düzeyinde bir anlam ifade ederken, toplumsal düzeyde anlamlı bir kavrama dönüşebilmesi için, siyasal bir ideolojiye ihtiyaç duymaktadır. Bir diğer ifadeyle, etnik kimlik mücadelesi, siyasal olanın kültürel süreçlerle ifade edilmesidir. Kültür ve siyaset arasında varolan bir ilişkinin, belirli bir siyasal konjonktürde patlak vermesidir. Fitili ateşleyen etmen, hem "eksik" modernleşme, hem de "hızlı" bir modernleşme (Newman, 1991) olabildiği gibi, dünya halklarına, aynı değerler etrafında birleşirken kendi değerlerini de tanımak ve ifade etme olanağını sağlayan "globalleşme" olgusudur.

Kültürel hakların tanınması, korunması ve geliştirilmesi temelinde örgütlenen etnik milliyetçilik, bu sınırın dışına taşarak düşünce düzeyinde bir çeşitliliğin ifadesi olmadığı sürece, siyasallaşmaya dar bir anlam atfediyor demektir. Kimliklerin salt etnisite ve kültür temelinde ifade edilmesi, doğal bir süreç olması gerektiği kadar, etnik kategoriye haketmediği bir türdeşlik atfetmekte, başka kültür kümelerinden farklılığının kaynağını ait olduğu etnisitede görmeyen bireylerin getireceği düşünce çoğulculuğunu boğmaktadır. Buna ek olarak, asıl sorun, gerek Kürt, gerekse Türk kimliklerinin ortak ve herkese anlamlı gelebilecek bir yaşam projesinin şemsiyesi altında buluşturulabilmesidir. Bu projenin parametreleri sivilleşme, serbest piyasa ekonomisi, global değerler, bireysel özgürlükler ve paylaşım gibi siyasal alana ilişkin konuları da kapsadığına göre, bugün en önemli eksiklik, ortak bir bütünleşme projesi adına birbiriyle yarışan, alternatif düşünceler üreten bir Kürt platformunun olmayışıdır. Bu siyasal felsefe yoksulluğunun temel nedeni düşünce özgürlüğüne set çeken bir devlet yapılanması olduğu kadar, Kürt seçkinlerinin muhayyilesini sınırlayan, global-yerel sentezini sağlıklı bir biçimde yapmalarını engelleyen etnik kimlik saplantısıdır.

Siyasal partilerin bunalımı

Etnik çoğulculuğu siyasal çoğulculuğa dönüştürmenin en önemli aracı siyasal partilerdir. Tek bir çatı altında toplanan bir Kürt partisi, doğası gereği, yazıda sözü edilen ve siyaseti daraltan bir etnisite bağımlılığına kapılarak, kimliğin karmaşık düşünce düzlemlerine karşı takınılması gereken çoğulcu duyarlılığı yitirme riski ile karşı karşıyadır. Nitekim, geçmişteki deneyim, bir ölçüde bu zaafa işaret etmektedir. Ancak, Kürt platformları için getirilen bu eleştiri Kürt sorununa ilişkin düşünce üretmesi gereken Türk siyasal alanındaki aktörlerden en önemlisi olan siyasal partiler için de getirilmelidir: bugün, siyasal partiler, etnik, mezhep ve kültür farklılıklarının ulusal düzeydeki bütünleşme sorununu birbiriyle yarışan ve çelişen düşünce/ideoloji çeşitliliği ile çözememekte ve topluma farklı tercihler ve seçenekler sunamamaktadırlar. Etnik mensubiyetin bir sorun olmaktan çıkarılarak siyasal alana dahil edilmesinin en etkin yolu siyasal partiler olması gerekirken, hiçbir siyasal parti farklı kimlikleri bastırıp kişiliksizleştirmeden bünyesine katıp kendi siyasal ideolojisi ile eklemleyerek temsil etme niyet ve gücüne sahip değildir. Bunu gerçekleştirmek için ne parti içi demokrasi, ne de makro düzeydeki siyasal demokrasi anlayışları yeterli olmaktadır. Bunun yerine, tüm siyasal partiler, düşünsel içeriği bulanık bir sivil çözüm retoriğini yedeklerine alarak, bir yandan vesayetsiz bir demokrasiye ve parlamentonun üstünlüğüne tutkularını vurgularken, bir yandan da askerî bürokrasinin mutlak belirleyiciliği altında bir askerî çözüm formülüne şaşmaz bir biçimde angajedirler.

Bu durumun belirleyicilerinden birisi Yeni Sağ ideolojinin siyaseti bir usul tartışmasına indirgeyen ve topluma maletmekten kaçınan siyaset karşıtı siyaset üslûbu ve siyasal merkezciliğidir. Gerek sağ, gerekse merkez sol partiler, kalabalıklaşan bir merkezde kendilerine yer açarken, bir ideolojik seçenek sunamama, yani kimlik bunalımına sürüklenmişlerdir. Benimsenen yeni ortodoksinin, sosyalizmin yanısıra refah devleti nosyonunu da devreden çıkarmış olması nedeniyle, sol siyaset sönümlenmiştir. Yeni Sağ'ın kişiliksizleştiren merkezci yaklaşımı, siyasal partilerin geçmişten devraldıkları tarihsel bir mirası da ağırlaştırmaktadır. Doğuş ve gelişme koşulları itibariyle, Türk siyasal partileri "çevre"yi bile temsil etseler, Doğu Avrupa'nın yeni demokrasilerinin devlete kuşkuyla bakan tarihsel mirasının tersine, devletle çatışma boyutunu devletle barışık muhafazakâr bir popülizm ile eklemlemişlerdir. Bu çelişkili sentez, Cumhuriyet tarihi boyunca, siyasal partilerin ideolojik konumlarını kristalize etmelerine engel olmuştur. Meşruiyetlerini bulanık içerikli, ilkesiz bir popülizm yoluyla, iktidarın sınırlanmasına güvenerek değil, kaynağına umut bağlayarak sağlamışlardır. Soğuk Savaş döneminin hem üreten, hem düzenleyen, hem de paylaştıran devletçilik anlayışı, temsilî demokrasiyi ve siyasal partileri de bu anlayış etrafında oluşan taleplere cevap vermeye koşullamıştır.

Bugün bu anlayışın bir ölçüde sona ermesi ve kimliklerin kendilerini yeniden tanımlayarak evleri dışına taşmaları, birçok yeni demokrasiye bakılarak karşılaştırıldığında önemli bir parti ve seçim geleneğine sahip olan bu ülkede, kimlik sorununun dar bir çerçeveden çıkarılarak daha geniş bir siyasallaşmaya maruz bırakılması konusunda gözleri siyasal partilere çevirmekte. Ancak, bu kez de yukarıda sözü edilen tarihsel ve mevcut koşulların sınırlayıcı etkisi gündeme gelmektedir.

Bu açmazdan en başarılı bir biçimde sıyrılan parti Refah Partisi'dir. Bu partinin ideolojik söylemi, merkezden kaçamayan, devlete bağımlı bir gizli söylemin yanısıra radikal ve merkezden kaçan bir niteliğe de sahiptir. Refah Partisi, Türkiye'yi etkisi altına alan iki olumsuz gelişmenin gerekli kıldığı radikal ve sert bir platformla İslâmî bir kimlik etrafında örgütlenen katmanların yanısıra, yüzergezer, arayan kesimleri de kendisine çekebilmektedir. Birincisi laik-anti-laik ekseninde oluşan kültürel yaşam tarzı saflaşması, ikincisi de Yeni Sağ ortodoksinin serbest piyasacılığının neden olduğu sosyo-ekonomik eşitsizliklerdir. Geleneksel politikaların takatinin kesildiği, muhafazakârlaştığı, toplumdan kopup nepotizme kaydığı bir ortam da bu radikal, "anti"ci ve sosyal adaletçi söylemin bir cazibe odağı haline gelmesine katkıda bulunmaktadır. Parti, kritik sorunların varlığı nedeniyle siyasal tavır almak zorunda kalan protestocu-tepkici bir seçmen yapısına dayanmaktadır.

Sonuç

Demokratik süreçlere bağlılık, siyasal otoritenin meşruluğunun bizzat kendisi, kurucu unsuru ve varolma koşuludur. Bu süreçler, üç araçla devlet gücünü sınırlar ve meşrulaştırır: devletten özerk, klientelist ilişkilerle satın alınamayan, üyelerini sınırsız devlet pratiğinden "koruyan" sivil toplum; siyasal otoritenin denetlenebilmesi ve hesap vermesi amacı doğrultusunda her türlü ideolojiden arındırılmış bir hukuk devleti ve anayasaların çizdiği sınırlar içinde kalma taahhüdü. Türk siyasal geleneğinin bu ilkeleri içerme açısından zayıf bir zemine sahip olmasının gerisinde, tarihsel olarak, Türk modernleşme hareketinin Cumhuriyetin ilanını izleyen Osmanlı'dan kopma sürecinde aşmaya çalıştığı güçlüklerin yattığı öne sürülebilir. Ancak şu gerçeğin de saptanması gerekir: bu zayıf demokratik zeminde yükselmiş olan Cumhuriyet geleneği, sözü edilen demokratik süreçleri, siyaseti istikrarlı, etkin ve meşru kılacak bir "ön koşul" olarak algılamaktan ziyade, ancak belirli bir demokratik erginlik aşamasına varıldığında düşünülmesi gereken şık bir ambalaj ve Avrupa ile bütünleşmeyi kolaylaştırıcı bir etmen olarak düşünegelmiştir.

Son 12 yılın Yeni Sağ siyaseti, özellikle yıldız ismi Turgut Özal döneminde, Türkiye'nin muhafazakârlarını demokratik bir söylemle ve serbest piyasa ve dünyaya açılmanın getirdiği "yükselen değerlerle" birleştirebilmiştir. Gerek bu,

gerekse DYP'nin egemenliğinde girilen daha sonraki evrede, demokratik meşruiyet kanallarının göreceli olarak açıldığını kabul etsek bile, siyasetin parametrelerinin yeni bir devlet yapılanması ile daraltıldığını da saptamamız gerekir. Siyaset bir ekonomi, yasa ve düzen ve savaş yönetimi tekniğine indirgenerek yeniden tanımlanmakta ve sözü edilen bu alanların dışındaki siyasal alanlar da toplumdan geri çekilerek dar bir kadronun karar alma tekeline geçilmektedir. Bu durumun en temel nedeni, bugün en global gerçek olan Yeni Sağ ideolojinin yarattığı ivme ile toplumun giderek karmaşıklaşması ve yeni çelişkilerin belirmesidir. Türk siyasetinin bir üst belirleyicisi olarak işleyen, eksik demokrasi anlayışına monte edilen yeni liberal yaşam biçimi, doğurduğu çelişkilerle siyaset elitinin ayaklarının altındaki zeminin kaymasına neden olmaktadır. Özgüvensiz bu yeni elit, iktidarın sınırlandırılması meselesine, rejime ve kendilerine güven, istikrar ve itibar sağlayacak bir araç olarak değil, zemini büsbütün kayganlaştırıcı bir unsur olarak bakmaktadır. Siyaset, toplumdaki çıkar çatışmalarının belirli bir anlam çerçevesi içinde demokratik kanal ve kurumlarla çözülebilmesinin içerdiği faaliyetler bütünü olmaktan çıkarılarak, farklı dar çıkarlar adına "günün kurtarılması" usulüne indirgenmektedir. Demokratik meşruiyetin kaynağını millî iradenin tecelli ettiği seçimlerin ötesinde göremeyen muhafazakâr muhayyile de, devlet dostu geleneğini Yeni Sağ'ı meşrulaştırıcı doğrultuda harekete geçirmektedir.

Yeni Sağ siyaset, pragmatizmi temel meşruluk aracı yaparak, birleştirmek isterken bölmektedir. İkna ve etkileme gücünü sistemli ve tutarlı bir siyaset felsefesinden değil, reform, yenileşme ve değişim kavramlarını kullanarak, toplumun üstünde yüzen, yani toplumla ciddi bir ilişkisi olmayan yıldız isimlerden almaktadır. Pragmatizm, "tanınma" talebiyle ortaya çıkan farklı kimliklerin siyasal otoriteyi meşru olarak tanımalarını sağlayacak bir ortak mutluluk/anlam/proje sunamamaktadır.

Çok çelişkili, çok kültürlü, çok kimlikli, çok merkezli bir sivil toplum gerçeği ile karşı karşıyayız. Ancak örgüt ve oluşumların pek çoğu, devletin bekası anlayışı ya da devletten sağlanan özel çıkarların hesapları etrafında odaklaşmayı sürdürmektedirler. Devletçi siyasal kültürü ve onun pratiğini reddedenler ise hak taleplerinde bulunurken, üç ana tezi ya eşzamanlı, ya da birbirinden bağımsız olarak savunmaktadırlar. Bu tezler, sırasıyla kültürel kimliklerin tanınması ve korunması, ne olduğu pek de anlaşılamayan bir siyasal demokratikleşme ve serbest piyasa fetişizmidir. Bu tezlerden ilki, kimlik tartışmalarını, tüm farklılıkları ortak bir şemsiye altında buluşturacak sistemli ve bütünsel bir düşünce dizini üzerine kurgulayamamaktadır. İslâmî kimlik tartışmalarını diğerlerinden ayıran yan, bir makro anlama sahip olmasıdır. Ancak, İslâmî kimliğin siyasallaşmasının önündeki en büyük iki engelden biri, bu kimliğin muhafaza edeceği aslî boyutlarla, eklemlenebileceği düşünce/kavram/tezlerin halen belirsizliğini korumasıdır. Dolayısıyla, ikinci belirsizlik, İslâmcı siyasetin İslâmî in-

dirgemecilikten ve rakibi siyasal oluşumların da paylaştığı sınırsız ve güçlü devlet anlayışından vazgeçerek, sınırlı devlete geçiş yapıp yapmayacağıdır. İslâmcı siyaset, aslında Batılı değerlerle çok da fazla sorunu olmadığını düşünürken, Yeni Sağ ortodoksinin Balkanlaştırıcı etkisine maruz kalmış bir toplumda, merkezden kaçan desteği büyük bir olasılıkla geçici olarak yakalayabilmektedir. Sonuçta, yaşadığımız süreç, düşünsel/ideolojik kaynakların kurutulması nedeniyle, kültürlerin siyasallaşmasından çok kamplaşmasına sahne olmaktadır.

KAYNAKÇA

Anderson, Benedict (1983). *Imagined Communities-Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, Verso, London, New York. (Türkçesi: *Hayalî Cemaatler*, çev. İskender Savaşır, Metis, İstanbul 1993)

Bora, Tanıl (1993). "Yeni Türk Milliyetçiliğinin İki Yüzü", *Milliyetçiliğin Kara Baharı* içinde, Birikim, İstanbul 1995, s. 71-93.

Chalmers, Douglas (1992). "Introduction: The Right And Latin American Democracies", D. Chalmers, der., *The Right and Democracy in Latin America*, Praeger, Londra, New York.

Chattarjee, Partha (1986). *Nationalist Thought and the Colonial World*, Zed Books, Mineapolis, London. (Bu kitabın Türkçesi 1996 yılında İletişim Yayınları'nca basılacaktır. -en.)

Crick, Bernard (1966). *In Defence of Politics*, Penguin Books, Middlessex.

Di Palma, Guisseppe (1993). "Why Democracy Can Work in Eastern Europe", Larry Diamond and Marc F. Plattner, der., *The Global Resurgence of Democracy* içinde, The Johns Hopkins University Press, Baltimore, Londra.

Falk, Richard (1993). "Democratic Disguise: Post-Cold War Authoritarianism", Phyllis Bennis, Micheal Moushabeck, der., *Altered States* içinde, Olive Branch Press, New York.

Greenfeld, Liah (1992). *Nationalism-Five Roads of Modernity*, Harvard Univ. Press, Cambridge.

Hagopian, Frances (1993). "After Regime Change, Authoritarian Legacies, Political Representation and the Democratic Failure of South America", *Word Politics*, cilt 45, Nisan 1993.

Ignatieff, Michael (1995). "On Civil Society", *Foreign Affairs*, No. 2, Mart/Nisan 1995.

Jowitt, Ken (1995). "Our Republic of Fear", *Times Literary Supplement*, 10 Şubat 1995.

Keane, John (1988). *Civil Society and The State*, Verso, Londra. (Türkçesi: *Sivil Toplum ve Devlet*, çev. Erkan Akın vd., Ayrıntı, İstanbul 1993)

Keane, John (1988). *Democracy and Civil Society*, Verso, Londra. (Türkçesi: *Demokrasi ve Sivil Toplum*, çev. Necmi Erdoğan, Ayrıntı, İstanbul 1994)

Kymlicka, Will (1995). "Misunderstanding Nationalism", *Dissent*, Kış 1995.

McClintock, Cynthia (1993). "Peru's Fujimori: A Caudillo Derails Democracy", *Current History*, Mart 1993.

Mouffe, Chanthal (1994). *The Return of the Political*, Verso, Londra, New York.

Newman, Saul (1991). "Does Modernization Breed Ethnic Political Conflict?", *World Politics*, No. 3, Nisan 1991.

Norbu, Dawa (1992). *Culture and Politics of Third World Nationalism*, Routledge, Londra, New York.

O'Sullivan, Noel (1993). "Political Integration, the Limited State and the Philosophy of Post-Moder-

nism", *Political Studies* (Special Issue: The End of 'Isms') XLI, 1993.

Oxhorn, Philip (1995). "From Controlled Inclusion to Coerced Marginalization: The Struggle for Civil Society in Latin America", John Hall, der., *Civil Society* içinde, Polity Press, Cambridge.

Przeworski, Adam (1994). "Neoliberal Yanılgı", Larry Diamond ve Marc F. Platter. der., *Kapitalizm, Sosyalizm ve Demokrasi: Yeni Değerlendirmeler* (çev. Ergun Özbudun ve Levent Köker) Türk Demokrasi Vakfı, Ankara.

Robertson, R. (1992). *Globalization*, Sage, Londra, Raymond L.M. Lee "Modernization, Postmodernism and the Third World", *Current Sociology*, No. 2, Yaz 1994, s. 26'den nakledilmektedir.

Sadowski, Yahya (1993). "The New Orientalism and the Democracy Debate", *MERIP*, No. 183, Temmuz - Ağustos 1993.

Sakallıoğlu, Ümit Cizre (1996). "Parameters and Strategies of Islam-State Interaction in Republican Turkey", (*International Journal of Middle Eastern Studies*'de Mayıs 1996'da çıkacak).

Thompson, Richard (1989). *Theories of Ethnicity, A Critical Appraisal*, Greenwood Press, New York.

Toprak, Binnaz ve Birtek, Faruk (1993). "The Conflictual Agendas of Neo-Liberal Reconstruction and the Rise of Islamic Politics in Turkey", *Praxis International*, No. 3, 1993.

Weffort, Fransisco (1991). "The Hope is Democracy", *Kellogg Institute for Latin American Studies*, Haziran 1991, No. 17.

Whitehead, Lawrance (1992). "The Alternatives To 'Liberal Democracy': A Latin American Perspective", David Held, der., *Political Studies* içinde, Cilt XL, (Özel sayı).

Willett, David (1992). *Modern Conservatism*, Penguin Books, Londra.

Turkish New Right, politicization, legitimacy and civil society: The dreams and realities

The increased integration of the international system accounts for the high degree of correspondence between political and social processes across the globe. In line with this reality, Turkish New Right (which includes four major sets of collective actors and ideological systems within its discourse: conservatives, liberals, fascists and Islamists) has also been sharing a new common agenda with its Western and Eastern brethern, based on popular capitalism, the minimal state, law and order as the basis of the new international consensus. One new element of the New Right is articulation of its ideological commitment to the free market economy with a democratic sounding discourse.

It is the contention of this article that the most striking feature of Turkish New Right is its tendency to transform the nature of the political to a technique, to narrow the scope and limits of the political space to bureaucratic decision-making and to the constaints of nationalist priorities and to reduce the sources of democratic legitimacy to performance. Despite the emergence of a clamorous civil society which creates, by the help of the media, the illusion of a widespread and diffuse politicization, "different" ideas and identities constitute a problematic for the public space, indicating the strategy of the New Right to withdraw politics from the civil society to a narrowly based state arena.

The authoritarian power strategy of the new rights is implemented through conservatism and the political reductionism of "politics of anti politics". This style, by launching an attack on the inefficiency of the former populist state, and by creating a state-people dichotomy, eliminates a multi-dimensional and complex civil society where different interests, identities and ideas complete freely and on an effective basis. Dynamics undermining the civil society as an arena where politics of difference takes shape is reinforced by three instruments. The first is the unifying pressure of new nationalism which sets the agenda for "national interest", the second is the crisis-ridden state of political parties as ineffective and inefficient channels for the articulation of competing ideologies and identities. The third is the present tendency of Kurdish nationalism to base Kurdish identity on indeterminate ethnic attributes devoid of sensitivity to political pluralism.

Demokrasi, politik toplum, parti

*Ferdan Ergut**

Demokratikleşme literatürünün, çok kabaca, üç aşama geçirdiğini söylemek sanırım mümkün. 1960'ların sonundan 1970'lerin sonuna kadar olan dönemde vurgu yapısal koşullardaydı. "Bürokratik-otoriteryen" rejimlerin aşılamamasının nedeni olarak demokratikleşmenin önündeki yapısal engeller öne çıkarıldı. Özellikle iktisadî yapı (sanayileşmenin birbirini izlemesi beklenen aşamaları) irdelendi;[1] ekonomik indirgemecilik, literatürün bu ilk döneminin belirleyicisi oldu.

1980'lerde, özellikle Latin Amerika'da, "demokratikleşmenin" gözle görülür ilk adımlarıyla birlikte ikinci dönem başladı. Dönemin temel problematiği "bürokratik otoriteryanizmden demokrasiye geçiş"ti. Bir önceki dönemin kavramları ve metoduyla kavranamayacak bir gelişmeydi bu. Artık iyimserlik hakimdi ve konu üzerinde yazanlar bu kez tam öteki uca savruldular. Demokratikleşmeyi bütünüyle engellediği düşünülen yapısal koşullar bir şekilde aşılmıştı. Bu nedenle iktisadî yapıya dayanan açıklamalar yerlerini siyasal olanlara; özellikle de devlet merkezli açıklamalara bıraktılar. Devlet merkezli açıklamaların, göstermeyi umduğum gibi, mutlaka elitist olacağı ya da öznelerin rasyonel seçimlerini vurgulayacağı gibi bir şey yok. Fakat ne yazık ki ortaya çıkan tablo bu oldu. Yapısal koşullar tümüyle bir yana bırakıldı ve elitlerin stratejik hesaplamalarına, aralarındaki pazarlıklara belirleyicilik atfedildi.

Son olarak 1980'lerin sonuna geldiğimizde öyle görünüyor ki, araştırmacılar ikinci dönemdeki coşkularını ilk dönemlerindeki kötümserlikleriyle ehlileştirmeye başladılar. "Demokratikleşme" adımları beklenenin çok daha gerisinde

(*) Ferdan Ergut, Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Araştırma Görevlisi. New School for Social Research'te Siyaset Bilimi ve Tarih Çalışmaları bölümlerinde doktora öğrencisidir.

1 O'Donnell'in öncülük ettiği bu paradigmanın eleştirel bir özeti için bkz. Collier 1979: 25-28.

kalınca yapısal sınırlamalar tekrar analizlere dahil edildi. Alt sınıfların tarihsel mücadeleleri sahnedeki yerlerini tekrar aldı. Ülkelerin, 1980'lerin başında içinde bulundukları iktisadî ve malî koşullar tekrar değerlendirilmeye başlandı.[2] Artık temel kaygı ikinci bir "geçiş"in olabilirliğini araştırmaktı: demokratik hükümetten demokratik rejime geçiş (O'Donnell, 1992: 18). Sonuçta ortaya çıkmaya başlayan, yapısal koşullara, öznelerin stratejik seçimlerini yediren dengeli bir yaklaşım oldu.

Gelinen noktada farklı ülkelerin farklı tarihselliklerini, teorik bir arkaplanın varlığında tartışmamızın yolunun açıldığını düşünüyorum. Ne var ki buna geçmeden önce buraya kadar söylediklerime bir parantez açmak isterim. Hiç kuşkusuz yukardaki dönemlendirme kaba ve çeşitli itirazlara açık. Bu itirazların, en azından küçük bir kısmını göğüsleyebilmek için gerekli düzeltmelerin yapılması gerekli: Prezeworski gibi araştırmacılar bütün dönemlerinde ısrarla öznelerin rasyonel seçimlerini vurguladılar; Rueschemeyer, Stephenslar, Collier, Tilly gibi araştırmacılar yapı analizlerinden taviz vermediler; O'Donnell gibi öncü figürler ise tam da yukarda söylenen evrime uygun hareket ettiler. Yaptığım dönemlendirme, literatürün topyekûn, bir dönemden diğerine evrildiği izlenimi verebilir. Hâlâ egemen olan anlayışın elitlerin evrildiği izlenimini verebilir. Hâlâ egemen olan anlayışın elitlerin seçimlerini vurguladığı düşünüldüğünde bunun böyle olmadığı açık. Ne var ki bu makale açısından önemli olan artık üzerinde konuşabileceğimiz ortak bir zemin oluşmaya başladığını göstermek. Bu zeminin egemen paradigma olmaması şu an için önemli değil. Aşağıda söylenenlere bir çerçeve oluşturması yeter.

Makalenin temel problematiği demokratikleşme süreçlerini açıklama yolunda uzun dönemli (yapısal) analizle kısa dönemli (öznelerin seçimi) analizi bir araya getirmeye çalışmaktır. Bu çalışmanın bir iddiası odur ki böylesi bir çaba ancak kurumsal düzeydeki bir analizle mümkündür. Aşağıdaki sayfaların öznesi olan siyasî parti ve politik toplum bu bağlamda vurgulanmıştır. Siyasî partinin önemi, demokratikleşmenin sadece öznel ve nesnel koşullarını birlikte algılamaya olanak veren bir yöntem sunmasında değil. Yöntem meselesi çok önemli olmakla birlikte makalenin başka bir amacı daha var. Politik toplumun bu derece vurgulanması, kaçınılmaz bir soruyu beraberinde getiriyor: Peki ya sivil toplum? Kavramın analitik olarak problemli doğası bir tarafa, sivil toplum olarak gözlemlenen "şeyin" demokratikleşmeyi açıklamada, daha da önemlisi gerçekleştirmede sınırlı bir payının olduğunu düşünüyorum. Bu da makalenin ikinci iddiası. "Sivil toplumun" bu kadar abartıldığı bir dönemde aşağıdaki çalışma "çubuğu diğer tarafa bükme" çabası olarak algılanabilir.

2 İktisadî koşulların demokratikleşmeyle ilişkisinin çeşitli ülkeler temelinde tekrar gündeme getirildiği bir çalışma için bkz. Diamond ve Linz (1989) özellikle ss. 46-7.

Tarihsel arkaplan

Demokrasi, son tahlilde iktidara, iktidarın yapısına ilişkin bir olgudur. Bu nedenle kitlelerin yönetime katılıp katılmaması, katılma kanallarının niteliği belirleyici önemdedir. Böylesi bir tanımın en önemli katkısı, demokrasiyi devlete, daha doğrusu devlet inşasına sıkı sıkıya bağlamasıdır. Eğer demokrasi "evrensel"[3] haklar bütünü ise ve eğer tarihin dinamiğini kitle mücadeleleri oluşturuyorsa, bu haklar mücadelesinin temel muhatabının kim olduğu önemlidir. Tarihsel gelişim içinde kitleler, haklarını devlete karşı öne sürmüşlerdir. Mutlak monarşilerden ulus devlete geçişin belirleyicisi olan vergi ve askere alma pratikleri devletin halk üzerindeki taleplerini arttırdı. Vatandaşlığın somutlaşması hak ve devlet arasındaki bu pazarlığın sonucudur. Emekçiler medenî, siyasî ve sosyal haklarını devletle girdikleri bu "ilişki" sayesinde kazanmışlardır. Bu bağlamda paralı ya da aristokrat ordulardan vatandaş ordusuna geçiş demokratikleşmenin temel taşını oluşturur.[4] Demokrasinin mücadeleli tarihi devletten bağımsız düşünülemez. Eğer bütün bunlar doğruysa madalyonun öteki yanında –küreselleşmecilere inat– şu yazacaktır: Devletin olmadığı yerde haklar, yani demokrasi de yoktur.

Bu konuda Alfred Stepan'ın yararlı olduğunu düşündüğüm bir saptaması var. Stepan, liberalleşme ve demokratikleşme arasındaki farka işaret ediyor. Liberalleşme, iletişim araçları üzerindeki sansürün azalması, bireylerin yasal güvencelerinin artırılması, işçi sınıfının örgütlenebilmesi önündeki engellerin azaltılması gibi gelişmeleri tanımlarken; demokratikleşme bunları kapsamakla birlikte liberalleşmeden daha geniştir; ve daha da önemlisi siyasal bir kavramdır. Demokratikleşme, hükümet etmek hakkına dönük olarak açık mücadele ve bunun doğal koşulu olarak da serbest seçimlerdir. "Liberalleşme, temel olarak sivil topluma dairdir. Demokratikleşme, sivil topluma dairdir. Demokratikleşme, sivil toplumu içerir, fakat esas itibariyle politik topluma dairdir" (Stepan 1988: 6).

Demokrasinin kuruluş dönemi, demokrasi problemini devlet inşasına bağlayan en önemli dönemdir. Devlet iktidarının konsolide edilmesinin geciktiği ülkelerde katılımın ve mücadelenin de kurumsallaşması gecikir ve demokratik-

3 Burada evrensel, sadece yerel-ötesi olarak kullanılmıştır.

4 Paradoksal olarak, bu geçiş, savaşın askerlerle sınırlı kalmaktan çıkarak sivillere taşınması sonucunu doğurdu. Savaşın "demokratikleşmesinin" en açık ve en trajik şekilde görüldüğü I. Dünya Savaşı buna örnektir. Hobsbawm'ın sözleriyle, askerlerin aynı sosyal temelden geldikleri profesyonel ya da uzman ordusu döneminde "şiddetin kendi kuralları vardı." Bu dönemde oy korkusu olmayan, gazeteler tarafından gözaltında tutulmayan siyasetçiler diğer ülkelerdeki kendi sınıfdaşlarıyla, onlara karşı kötü hisler beslemeden, savaş ya da barış kararları verebilirlerdi. Hobsbawm, bu durumu boksörlerin kavgadan önce el sıkışmasına ve kavgadan sonra içmeye gitmelerine benzetiyor. Öte yandan, "kitesel ulusal duyguların harekete geçirildiği hiçbir savaş" diyor Hobsbawm, "aristokratik savaşlar kadar sınırlı olamaz" (1994: 50).

leşme daha en başından büyük güçlükle karşılaşır. Diamond ve Linz'in bulguları bunu örnekler: Latin Amerika'da, idarî yapıların İspanya tarafından yok edilişi, her yeni cumhuriyetteki merkez ve çevre arasındaki müzmin mücadeleyle birleşince devlet inşasını oldukça problemli hale getirmiştir. Bu nedenle demokratikleşmede en başarısız ülkelerin "19. yüzyılda kısmî, oligarşik demokrasiyi kurumsallaştıramamış ülkeler" olması şaşırtıcı değildir (6-8).

Devlet kuruluşunun demokrasinin tanımına içsel hale getirilmesi, yapısal ve durumsal *(situationalist)* yaklaşımların arasındaki farkı anlamak açısından da önemlidir. Durumsal yaklaşıma göre "demokrasinin yaratılması kollektif pazarlıkların bilinçli düzenleyicilerinin eseridir; toplumsal sınıfların veya birbirleriyle ölümüne savaşan orduların değil" (Tilly, 1994: 3). Bu yaklaşımda demokrasi az sayıdaki elit kurumların varlığıyla eşitlenir ve bunun doğal çıkarımıyla demokratik değişim bu elitlerin bilinçli, planlı, stratejik hesaplarının sonucu olarak sunulur.

Tilly'nin tanımı ise bu biçimsel ve özsel tanımların bir sentezidir. Bu tanımda, demokrasi, geniş ve eşit vatandaşlığın, a) hükümet politikaları ve personeli konularında vatandaşlara bağlayıcı danışma ve b) vatandaşların devletin keyfî hareketlerine karşı korunması unsurlarıyla kesişmesi olarak sunulur (Tilly, 1994: 10). Yaygın iç vergilendirme (devlet gelirlerinin ağırlıklı olarak ihracattan karşılanmasının tersine); ordunun yerel nüfusun doğrudan askere alınmasıyla oluşturulması (aristokrat ya da paralı askerliğin tersine); ve tüm bunların yarattığı gerilimlerin doğurduğu, eski düzenin egemen sınıflarının bir kısmıyla nüfusun göreli olarak güçsüz fakat kitlesel unsurlarının girdiği toplumsal ittifaklar demokrasinin açıklanmasında önemli rol oynarlar.[5] İşçiler, burjuvazi, devlet kadroları gibi kollektif özneler bu tanıma göre, demokrasi tarihinin temel unsurarını oluşturur.

Bu yaklaşım, aynı zamanda, modernizasyon okulunun ekonomik indirgemeciliğine de güçlü bir eleştiri getirir. Kapitalizm ile demokrasi arasındaki ilişki, bir gerçeklik olmasına rağmen, modernizasyon paradigmasının iddia ettiği gibi doğrudan değildir. Kapitalizmin temel işleyişi kentli bir işçi sınıfı yaratması ve işçi sınıfı arasındaki iletişimi/etkileşimi kolaylaştırmasıdır. Kapitalizm, böylece kollektif eylemin üzerinde yükselebileceği zemini hazırlar.

Kapitalizm ve demokrasi arasındaki bu ilişki ise, tahmin edilebileceği gibi, bağrında önemli çelişkileri taşır. Halk sınıflarının yönetime dahil edilmeleri bir yanda; bu katılımın kontrol altında tutulması çabaları öte yanda doğal olarak ilişkiye gerilim katar. Tam da bu durum yapıyı analiz ederken kurumlara baş-

5 Vergilendirmeye dair bir parantez açmama izin verilsin: Orta Doğu devletlerinin temel gelirlerinin yerel nüfustan alınan vergilere değil, petrole dayanması, devlet toplum arasındaki etkileşimi asgariye indirmesi açısından önemlidir. Bu, tipik rantiye devlet modeliyle Türkiye Devletinin vergi pratiklerinin karşılaştırılması, demokratikleşme konusunda iki farklı devlet tipinin oynadığı rolün önemine açıklayıcılık getirebilir.

vurmamızı zorunlu kılar. Cavarozzi, bu iki yönlü gelişimin ortaya çıkardığı farklı sonuçların şu dört unsurla belirlendiğini yazıyor: "1) siyasî partilerin karakteri ve göreli önemleri, (2) parti sisteminin doğası (ya da yokluğu), (3) anayasal ve kurumsal normların istikrarı ve kapsayıcılığı ve (4) ordunun siyasî rolü" (1994: 673).

Bu tarz bir analiz toplumsal sınıflara, onların çıkarlarına ve siyasî örgütlerine büyük önem verir. Barrington Moore'un demokrasi tarihinde burjuvazi ve toprak ağalarına verdiği önemi hatırlamak gerekli. İlkine demokratik bir misyon yükleyen Moore, ikinci sınıfın ise tarih boyunca değişmeyen bir anti-demokratik rol oynadığını yazar. Burjuvaziye atfedilen rol daha sonra birçok araştırmacı tarafından reddedildiyse de, Moore'un toprak ağaları için söyledikleri daha sonraki araştırmalarla da doğrulanmıştır. Kapitalizmin yukarda söylenen demokrasiyle olan ilişkisi burada önem kazanır. "Kapitalizm, köylüleri ağalarının baskılarından kurtararak, işçi ve orta sınıf yaratarak ve topraklı sınıfın gücünü azaltarak demokrasinin önkoşullarını yaratır" (Perreira, 1994: 8).

Öte yandan burjuvazinin demokrasiye karşı tutumu daima ikircikli dir. Eğer demokrasi, alt sınıfların iktidara katılma oranlarıyla ölçülürse, birçok liberal rejimin demokrasiyle bir ilgisi olmadığı görülür. Siyasal özgürlüklerin az çok sağlandığı fakat siyasal katılımın asgarîde olduğu rejimlerin demokrasiyle ilgileri yoktur. Rueschemeyer ve arkadaşlarına göre "ancak ve ancak demokrasiyle bu tarz liberal yönetim biçimleri arasındaki fark görmezlikten gelinirse, burjuvaziye demokrasinin tarihsel savunucusu pâyesi verilebilir" (Rueschemeyer, Stephens, Stephens, 1992: 58). Yazarlara göre demokrasinin temel savunucusu ona ihtiyacı olanlar yani emekçi sınıflardır.[6]

Alt sınıflara tayin edici bir önem atfeden böylesi bir yaklaşımla durumsalcı/elitist yaklaşımların farkına bir bakın. İkincilerin en önemli temsilcilerinden Prezeworski şöyle yazıyor: "demokrasiye geçişin en önemli koşulu örgütlü işçi sınıfının tümüyle uysallığı ve sabrıdır" (63). Elitist yaklaşımın mükemmel bir örneği... Tilly haklı: kollektif öznelere hiçbir yer yok.

Şimdi demokratikleşmenin üç farklı ve rakip açıklamasına sırasıyla göz atabiliriz: Rasyonel seçim, sivil toplum ve politik toplum merkezli yaklaşımlar.

Özneler ve seçimleri

Yapısal unsurlar birincil önemdeyseler de, elitlerin rolünü azımsamak tabloyu eksik bırakacaktır. Önemli olan iki yaklaşımın eklektisizme düşmeden nasıl biraraya getirileceğini düşünmek. Ruth ve David Collier (1991), 20. yüzyıl başında kapitalist modernizasyon sürecindeki Latin Amerikan ulus devletlerinin radika-

6 Rueschemeyer ve arkadaşlarının işçi sınıfının rolünü Şili ve Venezuela bağlamında nasıl temellendirdiğini görmek için bkz. Rueschemeyer v.d., 1992, 191-193.

lize olmuş işçi sınıfının taleplerini nasıl karşıladıklarını inceledikleri kitaplarında sanırım konunun özüne dokunuyorlar. Öznelerin yaptığı seçimlerin önemli olup olmadığı, açıklanmaya çalışılan değişkenin niteliğine göre değişir. Örneğin emekçi sınıfların yönetime eklemlenme dönemi *(incorporation)* doğal olarak işçi sınıfının oluşum dinamiklerine, sınıfın devlete karşı bir hareket olarak "kurulmasına" bakılmadan anlaşılamaz. Öte yandan çeşitli ülkelerin eklemlenme dönemlerinin aldığı farklı biçimlerin özgüllüklerini bulma yolundaki bir çalışmada ise "çeşitli anlarda emekçi hareketinin seçimleri önemlerini korusa da, yanıt, ağırlıklı olarak elitler arası siyasete ve öznelerin devlet içindeki seçimlerine dayanacaktır" (*age.*: 50).

Lenin'den Tilly'e kadar birçok yazarın önemle üzerinde durdukları gibi egemen sınıfın arasındaki bölünmeler, devrimci durumun ya da devrimci olmayan diğer türdeki rejim değişikliklerinin siyasal sistemde sağlayacağı açılımların önemli bir koşuludur (Tilly, 1978: 213). Devlet içindeki böylesi kriz anlarında devlet güçlerinden bazıları kendi ellerini güçlendirmek için toplumsal güçlerin bazılarıyla ittifak arayışına girerler. Toplumsal güçlerle devlet arasında haklara dayanan "pazarlık" başlamıştır. Pazarlığın sonucuna dair kesin bir genelleme yapılamazsa da "sivil toplumun" gücünün böyle anlarda artacağı kesindir. İttifaklar meselesi, sadece toplumsal güçler arasında değil, daha da önemlisi devletin içindeki bazı unsurlarla toplumun bazı kesimleri arasındaki ittifaklar nedeniyledir ki "sivil toplum" demokratikleşme sürecinde belirleyicilik kazanır. Devleti ve politik toplumu atlayarak sadece "sivil toplum"a dayanan analizlerin gözden kaçırdığı nokta da burasıdır. Uzun yıllarca sonuçsuz kalan toplum merkezli mücadelenin birdenbire, hiç beklenmedik bir anda sonuç vermesinin altında bu yatar. İleriki sayafalarda göreceğimiz Brezilya örneğinin bu söylenenleri somutlamak açısından önemli olduğunu düşünüyorum.

Bir kez demokrasinin ilksel koşulları oluştuğunda elitlerin rolü önem kazanır. Rustow'un yazdığı gibi "demokrasinin hazırlık dönemini sonuçlandıran, siyasal liderlerin, birlik içinde farklılığı ve demokratik sürecin bu yöndeki yaşamsal unsurlarını kurumsallaştırma yolundaki bilinçli kararlarıdır (1970: 355). Her şeyden önce "karar, seçim demektir. Her ne kadar demokrasi seçimi, arkaplan ve hazırlık koşulları oluşmadan gerçekleşmezse de, yine de gerçek bir seçimdir ve salt bu iki koşulun varlığı otomatik olarak seçimin yapılacağını göstermez. Bu süreç, en azından üst düzeydeki siyasal liderliğin bilinçli seçimlerini gerektirir".

Devlet içindeki öznelerin seçimlerinin önemi onların egemen sınıfın temsilcileri olmalarından kaynaklanmaz. Böylesi bir mütekabiliyetin olmadığını düşünüyorum. Devletin özerkliği gibi çetrefil bir konuya girmenin yeri burası değil. Fakat şu kadarı söylenmeli ki devlet, çeşitli kurumların bileşkesi olarak düşünüldüğünde ve öznelerin seçimlerinin bağımsız değil fakat ağırlıklı olarak içinde bulundukları kurumlar tarafından –farkında olsun ya da olmasınlar– dayatıldığını kabul ettiğimizde devlete ayrılan ayrıcalıklı alan meşru görülebi-

lir.[7] Theda Skocpol'un söylediği gibi, "göreli ya da mutlak anlamda özerk devlet, problem alanlarını ortaya çıkartmaya hatta toplumsal güçlerin ve bunlarla sınırlanan hükümet bölümlerinin ulaşamayacağı çözümlere ulaşmaya muktedir *olabilir*" (1985: 15).

Kurumsal perspektifle bütünleştirilmiş rasyonel seçim metodunun önemli kör noktaları vardır. Bunların en önemlisi, ilk planda nasıl olup da farklı çıkarların ortaya çıktığını açıklayamamasıdır. Prezeworski'nin metodolojisi, ancak bir şekilde farklı çıkarlar netleştikten *sonraki* gelişmeler üzerine spekülasyon yapılmasına izin verir. Oysa çıkarlar veri olarak alınamaz; analizin içsel değişkeni olmalıdırlar. Dahası, Evans ve Stephens'in öne sürdükleri gibi "rasyonel seçim metodunun kavramlarını toplumsal değişmeye uygulayabilmek için değişim yönündeki temel kararları ve bu kararları etkileyecek temel toplumsal özneleri önceden belirlemek zorunludur". Karmaşık, modern toplumlarda ise bu son derece güç bir iştir (1988: 832).

"Sivil toplum"

Yapısal analizin önemini sürekli vurguladık. Öte yandan kendini yapısalcı olarak sunan fakat münhasıran toplum-merkezli açıklamalara şüpheyle yaklaşmak gerekiyor. Siyasal bilimin iki rakip yöntemi olan toplum merkezli ve devlet merkezli araştırmalara dair önemli bir literatür mevcut. Bunları tartışmaya yerimiz yok; bu satırların yazarının ise ikincisine eğilimli olduğu sanırım anlaşılmıştır. Bu çok önemli metodolojik tartışmayı bir yana bıraksak bile konumuz açısından önemli bir yönünden bahsetmemiz zorunlu.

Son on yılın moda kavramı sivil toplum demokratikleşme sürecini açıklamada çok sık kullanıldı. Türkiye özelinde ise, kavram, sadece demokratikleşme probleminin değil, hemen her tartışmanın süsü olmaya devam ediyor. Acaba sivil toplum gerçekten bu kadar önemli mi? Daha ılımlı bir soru gerekiyorsa, demokratikleşmenin temel belirleyicisi gerçekten sivil toplum mudur?

Alfred Stepan'ın ampirik çalışmalarının sonucunda vardığı yargı şu ki otoriter rejimler sadece toplumsal güçlerin baskısıyla krize girerse sonuç demokratikleşme değil, hükümet değişikliği olacaktır. (Büyük bir olasılıkla başka bir otoriter rejim ya da geçici bir askerî darbe...). "Teorik olarak" diyor Stepan, "toplumsal başkaldırı, çoğu zaman önemli veya bazı zamanlarda vazgeçilmez olsa da, *kendi başına,* demokratikleşmeye yol açamaz" (1986: 78-9).

Stepan da sivil toplum merkezli analizlerin demokratikleşme sürecinin önemli basamaklarını atladığını düşünüyor. Ağırlıklı olarak Brezilya'yı incelediği *Rethinking Military Politics (1988)* adlı kitabındaki temel problematiklerin-

7 Bu çalışmada imlenen, fakat yer kısıtı nedeniyle ayrıntılandırılamayan "yeni kurumsalcılık" için bkz. Thelen ve Steinmo (1992).

den biri, 1982 seçiminden sonra herkesin daha uzun yıllar askerî rejimin süreceğini sandığı bir dönemde nasıl olup da üç yıl içinde, 1985'te, muhalefetin *ortak* adayının başkanlığı kazandığı sorusudur.

1982 seçimlerine gelinceye kadarki dönemin temel problemini politik toplum ile sivil toplum arasındaki uçurumun varlığı olarak görüyor Stepan. Sivil toplumun en güçlü iki unsuru, kilise ve işçi hareketi, politik toplumu daima küçümsemiş, her türlü "aracı"ya ve "pazarlığa" karşı çıkmış ve siyasal partileri ılımlılıkla suçlamışlar. Bu iki düzey arasındaki kopukluğu iyi değerlendiren askerî rejim 1970-1982 arasında politik topluma oyunun kurallarını kendisi dayatmıştır. 1982 yılında yapılan seçimlerinde ise muhalefet adayları önemli illerde seçimi kazanırlar. Artık iki farklı meşruluk tabanına dayalı iki iktidar odağının varlığından bahsedilebilir. Bütün bunlara rağmen siyasal güçler dengesinde büyük bir değişiklikten bahsedilemeyeceğini söylüyor Stepan. Zaten askerlerin seçime izin vermelerinin altında da bu güven yatar (1988: 60).

1985'te muhalefetin başkanlığı kazanması işte bu nedenlerle hiç beklenmiyordu. Rejim değişikliğinin kaynağı neresiydi? Stepan'a göre kaynağı sivil toplumda arayanlar yanılıyorlar. 1982-84 arasındaki kitlesel "doğrudan başkanlık seçimi. Hemen şimdi" kampanyası, gösterileri, genellikle Brezilya sivil toplumunun canlanışının bir örneği olarak gösterilir. "Öyleydi de" diyor Stepan: "Fakat büyük gösterilerin çoğunluğunda, gösterinin düzenlenmesi, konuşmacıların saptanması, kitlenin kontrolü tamamen yeni seçilen siyasal toplumun liderleri tarafından başarıldı" (1988: 63).

Yukarda söylenen, politik toplumun sivil toplumla ittifak arayışının tipik bir örneği bu. Bu gösteriler sayesinde yeni seçilmiş olan liderler çok güçlü politik simsarlar/aracılar olarak sivrildiler. Ve bu güçleri sayesinde saygınlıklarını yitirmeden gerekli uzlaşmaları yapabildiler. Dahası, aralarında ılımlı bir aday üzerine anlaşabilmeleri de, daha önce konuştuğumuz, rasyonel ve stratejik bir seçimin ürünüydü.

Şanssızlık şurda ki, Stepan'ın kitabını tamamladığı sıralarda yeni rejimin de beklenen demokratikleşmeyi gerçekleştirmediği anlaşılmıştı. Fakat bizim açımızdan önemli olan nokta, her hal ve kârda demokratik bir açılım olan ve Brezilya'nın günümüze kadar geçirdiği evrimin köşe taşını oluşturan bu gelişimin kaynağının neresi olduğudur. Dahası 1985'te kurulan yeni rejimin başarısızlığı da daha sonra göstereceğimiz gibi yine siyasî partinin niteliğinde aranmalıdır. Yeni rejimdeki gelişmeler, siyasî partinin yönlendirmesi olmadan toplumsal hareketlerin başarabileceklerinin sınırını da gösteriyor. Stepan'ın bahsettiği, 1982-84'deki toplumsal hareketlerdeki canlanmayı abartanlar yeni rejimin bütün hepsini kolayca nasıl de-mobilize etmeyi başardığını açıklamada zoruk çekeceklerdir. Hagopian'ın aktardığı kadarıyla De Souza, bir makalesinde, toplumsal hareketlerin Brezilya siyasal kültürüne nüfuz ettiği mitinin hayat tarafından nasıl yanlışlandığını gösteriyor. Emekçi hareketi ve onun örgütleri dışındakiler si-

yasal hayattan silinmişlerdi (Hagopian: 473).

Makalenin en başında da söylediğim gibi çubuğu politik toplumdan yana bükme çabası, toplumsal dinamiklerin ikinci plana itilmesine neden oldu. Oysa toplumsal hareketlerin demokratikleşme sürecindeki rolleri ayrı bir makalenin konusu olacak derecede yadsınmaz bir gerçek. Önemli olan nokta şurası ki, toplumsal hareketleri maddî temellerine oturtan bir çalışma, sivil toplum merkezli yaklaşımlardan çok daha farklı olacaktır. Ve farkın temelinde bu hareketlerin genel politik süreçle olan kopmaz bağlarını görmek yatıyor. Siyasal Fırsat Yapısı *(political opportunity structure)* bu bağın en belirgin olduu alan; ve şimdi, kabaca da olsa, buna göz atacağız.

Siyasal fırsat yapısı (SFY), toplumsal hareketlerin tüm sistemi etkileyecek çapta güç kazandıkları bir kırılma/yeniden yapılanma anıdır. Bu çok önemli kavramı biraz açmak gerekiyor. Sidney Tarrow, SFY'nin toplumsal hareketlerin niteliğini ve niceliğini derinden etkileyen dört temel unsurundan sözeder: *Siyasal sistemde oluşan açıklık* (Fransız Devriminin temelinde, 1789'da devletin Genel Meclisi toplama kararı sonucunda "üçüncü sınıfın" –halkın– bu seçim nedeniyle harekete geçmesinin yatması bu durumun belirgin bir örneğidir); *siyasal ittifaklardaki istikrarsızlık* (hükümetlerin ve muhalefet partilerinin kaderlerindeki, özellikle yeni koalisyon dönemlerinde belirginleşen istikrarsızlık, rejimi destekleyenler safında belirsizlikler yaratırken, rejimin derece derece karşıtları için bir fırsat doğurur ve dahası elitlerin bir kısmının sistem dışından destek arayışına girmesine yol açar); *güçlü müttefikler* (müttefiklerin, kaynak yoksulu toplumsal hareketler için toplumsal eylemin "maliyetini" düşürücü bir etkisi vardır); ve son olarak *bölünmüş elitler* (Tarrow: 85-89).

SFY'nin bütün unsurlarının aynı anda gündeme gelmesi gerekmez. Herhangi bir dönemde bu dört unsurdan herhangi biri başat rol oynayabilir. Örneğin yukarda değindiğimiz Brezilya'daki gelşimeleri siyasal fırsat yapısı bağlamında tekrar hatırlayalım. Gözlemcileri, 1982'den itibaren sivil toplumun Brezilya politik kültürüne egemen olduğu yolundaki iddialara iten şey aslında 1982 seçimleri vasıtasıyla siyasal sistemde meydana gelen ani açılmanın bir etkisiydi. Devlet güçlerinin kendi iktidarlarından çok emin oldukları bir sırada düzenledikleri seçim hiç öngörmedikleri gelişmelerin başlangıcıydı. Aynen, Fransa devletinin sadece malî problemlerini çözmek amacıyla toplamaya karar verdiği Genel Meclisin devrime yol açması gibi...

1982'den sonra, toplumsal hareketlerin gözlemcileri hayal kırıklığına uğratarak sönümlenmesi ise SFY'nin başka bir özelliğine işaret ediyor. Fırsat yapısı oldukça değişkendir. Bu nedenle bu yapıya bağlı olarak güçlenen hareketler yapıdaki aleyhlerine bir değişmeyle birlikte sönümlenirler.

SFY'nin bu yazı bağlamında daha önemli olan özelliği, toplumsal hareketlere dışsal olmasıdır. Toplumsal hareketler literatürünün önemli ismi Hanspeter Kriesi şöyle yazıyor: "Önemli olan nokta şudur ki, özneler toplumsal eyleme gi-

riştikleri anda, [SFY'deki] böylesi bir değişimin farkında olamazlar. Bu nedenle, kısa dönemli stratejik hesaplarını yaparken siyasal fırsat yapısını veri olarak almak zorundadırlar" (1995: 168).

Toplumsal hareketleri SFY bağlamında düşünmek onları doğru yererine oturtmamızı kolaylaştıracaktır. Kriesi'nin iddiası şöyle: "Varolan otoriteye örgütlü, sistemli ve bilinçli bir şekilde karşı çıkan toplumsal hareketler, eğer biçimsel siyasal kurumlara, sistem dışı siyasal pratikler ve geleneksel parti ve baskı grubu siyasetleri alanında olup bitenlerle ilişkilendirilirlerse doğru olarak anlaşılabilirler" (1995: 195).

Politik toplum

"Sivil toplum" merkezli modellerin, devlete gerekli önemi vermediklerini, devleti yekpâre, iç çelişkileri olmayan bir düzey olarak varsaydıklarını söylemiştim. Böyle bir modelde, özellikle kriz anlarında, ittifaklar bağlamında önem kazanan devlet-toplum geçişliliği kavranamaz. Salt teorik olarak görülebilecek böylesi bir problemin siyasal sonuçlarını da ihmal etmemek lâzım (Devletin içindeki unsurların ittifak taleplerini reddetmek gibi).[8] Ne var ki siyasal açıdan daha vahim (en azından boşa harcanan emek anlamında vahim) sonuçlar doğuracak olan problem başka bir yerde. "Sivil toplum" merkezli analizler "sivil toplumun" kendisini de yekpâre bir bütün olarak algılamak eğilimindeler.

Bu analizleri "yoksulları örgütlemek" projesi olarak adlandıran Atul Kohli'nin söyledikleri oldukça öğretici: "Güç eşitsizlikleri, sadece örgütlülük derecelerinden kaynaklanmaz. Bu eşitsizlikler siyasete öngelir –yani toplumsal örgütlenmenin kökeninde yatarlar". Kapitalist toplumun sınıfsal yapısı toplumsal eşitsizlikleri her alanda, özellikle siyasal kurumlar düzeyinde yeniden üretir. Sorun, toplumsal güçsüzlüğe rağmen nasıl siyasal güç elde edileceğidir. Kapitalizmin sınırları içinde kalındıkça sınıfsal farklılıklar tersine döndürülemez. Bu nedenledir ki, Kohli'nin dediği gibi yoksulları güçlendirmek merkezin solundaki partilerin yönetimindeki sıra dışı siyasal koşulları gerektirir. "Bu tür partiler, sadece yoksulların örgütü değillerdir; aynı zamanda toplumsal ve politik güçlerin farklılaştırılmasına yararlar" (1987: 42-43). Kohli'nin söyledikleri, eşitsiz gelişim "yasa"sının başka bir tezahürünü imliyor.

Kohli sadece merkezin solundaki siyasal partiden bahsetmiyor; esas vurgusu

8 Fazla sinir bozucu bir gerçek olduğunun farkındayım, ama yine de gerçek: Bu durumu, devrimler bağlamında, çeşitli tarihsel örneklerle de kanıtlayabileceğimi düşünüyorum. Fakat bu makalenin amaçları çerçevesinde Tilly'nin tanıklığına başvurmak yeterli olabilir: "Devrimci bir durumun gerçek bir devrime dönüşmesi olasılığı, rejim karşıtlarıyla varolan sistemin üyeleri arasında güçlü bir ittifak kurulabildiği oranda (yani, bazı üyelerin hatta bazı yöneticilerin varolan hükümetten desteklerini çekmeleri) ve devrim ittifakının silahlı güçleri kontrol altına alınabildiği oranda yükselir" (1993: 14). Tilly'nin başka bir yerde söylediği gibi "ittifakın yokluğu=başarısız devrim" (1978: 126).

disiplinli bir sol parti. Disiplini sağlayamayan bir parti kurumsallaşmış bile olsa demokrasinin çöküşünü engelleyemeyecektir. Hobsbawm'ın deyimiyle "Latin Amerika'nın İsviçre'si Uruguay" bu söylenenlere iyi bir örnektir (1994: 111). 19. Yüzyıl boyunca bütün Amerika kıtasının, istikrarlı bir şekilde anayasal ve otoriter olmayan ender ülkelerinden olan Uruguay (ki en önemli özelliği olan kökleşmiş iki geleneksel siyasî partinin varlığı bu başarıda temel rol oynar), önemli bir kriz döneminin ardından gelen 1973 yılındaki darbeyi engelleyemedi. Diamond ve Linz'e göre siyasî partilerin gösterdiği performans bunun temel sorumlusudur: "partilerde hüküm süren yanaşma ilişkilerinin *(clientelism)* ve tutarsızlıkların birleşik etkisi, 1973'ün yirmi yıl öncesinden itibaren derinleşen krizi göğüsleyecek tutarlı politikalarının ne formüle edilebilmesi, ne de uygulanabilmesidir" (1989: 22-3).

Geleneksel korporatist ve yanaşma ilişkilerinin yerini disiplinli ve temsilî siyasî partilerin almasının demokratikleşmede ve onun sürdürülmesinde kilit önemi var. Hagopian'ın söylediği gibi içinde bulunduğumuz dönemde demokrasiye geçişi tamamlamış ülkelerde gerçek tehdit darbecilerden gelmiyor. "Daha ziyade, geçmişte kendi siyasal temsiliyetini korporatist ve parti ağlarıyla payandalayan fakat otoriter rejim sonucunda bu ilişkileri kırılıp zarar gören ve bu nedenle örgütlü çıkarların önünde sürüklenen zayıf hükümetler demokrasiye gerçek tehditi oluşturuyorlar." Bu nedenlerle diyor Hagopian, "demokratikleşmede öncelik, çökmüş korporatist ve yanaşmacı çıkar dolayımlarının yerine sorumlu ve temsilî partilerin inşa edilmesine verilmelidir" (1993: 499-500).

Siyasî parti-demokratikleşme ilişkisinin incelenmesine geçmeden, otoriter rejimlerin bu dönüşümle ilgili paradoksal miraslarına dair bir parantez açmak aydınlatıcı olabilir: Otoriter rejim dönemlerinde geleneksel anlamda örgütlenen siyasal partilerin yasaklanması tam da bu partilerin özdeşleştiği yanaşma ilişkilerini de öldürür. O'Donnell (1992) Brezilya'daki askerî rejimi, Uruguay ve Arjantin'dekilerle kıyaslarken bu noktaya değinir. Brezilya'nın tersine bu ülkelerde geleneksel partiler yasaklanır. O'Donnell'a göre bu durum, ironik bir şekilde, bu iki ülkenin şansı olur. Siyasetçiler eskisi gibi politika yapamaz olunca kendilerini en baştan kurarlar (*age.*: 37). Hagopian'ın söylediği gibi on üç yıllık bir aradan sonra yapılan 1984 seçimlerinde meclise giren mebusların yüzde 70'inin parlamento tecrübesi yoktu. "Yüz yıllık geçmişe sahip iki parti tekelinin kırılması, birkaç yıl zarfında, sol partilerin de yarışın eşit rakipleri olarak doğmalarına yol açtı" (Hagopian, 1993: 493). Bu nedenlerle, diyor Hagopian, otoriter rejimlerin her zaman parti sistemlerini döndürdüğünü düşünmek yanlıştır. Bazı zamanlar toplumsal yapıya yeni bölünmeler sokarak ittifakların yeniden ve başka bir zeminde kurulmasını hızlandırabilir" (*age.*: 485).

Makale boyunca vurgunun *tek* bir siyasî parti üzerinde olduğuna dikkat edilsin. Birden çok partinin demokratikleşme yolunda girdiği ittifak, istikrarlı demokrasi getirmez. İttifakın yaratılması, bir kez iktidar alındığında onun sürdü-

rülebileceğini göstermez de ondan... İttifaka dahil olan partilerin birbirlerine karşı sahip oldukları "veto" yetkisi yeni rejimin önemli bir istikrarsızlık kaynağı olacaktır. (Stepan, 1986: 80). Stepan'ın bu yerinde uyarılarını Kohli'nin disiplinli parti üzerindeki vurgularıyla birlikte değerlendirmek gerekir.

Partiler arası ittifakın gerçekleşip gerçekleşmeyeceği, değişik bürokratik otoriter rejimlerin tarihsel deneyimlerine göre değişir. O'Donnell'in bu farklılığı anlamak için kurduğu model, ülkelerin iktisadî başarı ve baskıcılık derecesine dayanıyor. Her iki alanda da kötü performans gösteren ülkelerde (Arjantin, Bolivya, Yunanistan), demokrasiye geçiş çöküşün ardından gelir; ordu meşruiyetini büyük oranda kaybederken iktisadî başarısızlık nedeniyle burjuvazi rejime yabancılaşır ve demokratikleşmeye daha açık duruma gelir. Öte yandan iktisadî başarının "mutedil" baskıyla elele gittiği ülkelerde (Brezilya, İspanya, Ekvator), geçiş, bir dizi ittifak ile olur. İttifakla gerçekleşen geçişin daha kolay olacağı yolundaki genel geçer kanının tersine, O'Donnell bu tip geçişleri "yavaşça ölüm"ün beklediğini söylüyor. Daha önce gördüğümüz nedenle: bu ülkelerde siyasal kadro aynı kalır ve eskiden beri uygulayageldiği yanaşmacı, korporatist politikaları uygulamaya devam eder.

Yukarıdaki paragrafta söylenenler, dikkatli okura tanıdık gelecektir. Rasyonel seçim teorisinin öncüsü Mancur Olson, 1982'de yazdığı *Ulusların Yükselişi ve Düşüşü* adlı kitabında kökleşmiş kurumların iktisadî gelişmeyi engelleyeceğini öne sürmüştü. Birbirleriyle bir alan dışında tümüyle benzer iki toplumdan, istikrarlı kurumlara sahip olan, iktissadî büyümede problemlerle karşılaşacaktır. Çünkü kökleşmiş kurum, çıkarlarına ters düştüğü için diğer güçlerin pazara girişini engelleyecektir. Öte yandan bu yerleşik çıkarların, devrim, işgal, savaş ya da bir "Napolyon" tarafından yerle bir edildiği ülkeler bir kez "özgür ve istikrarlı ortam kurulduğunda çok daha kolay büyüyecektir" (Olson, 1982: 87 ve 75).

Olson'un söylediğini –diğer söylediği her şey gibi– yabana atmamak lâzım. Örneğin Hobsbawm, Almanya'da faşizmin bütün eski imparatorluk elitlerini, kurumsal yapılarını ve eski aristokratik Prusya ordusunu bertaraf ettiğini; ve bizatihi bu gelişmelerin Federal Cumhuriyeti, Weimar Cumhuriyeti'nden çok daha işlevsel hale getirdiğini yazıyor (1982: 128).

Nazi faşizminin Almanya'da aristokratik siyasete yaptığını, Latin Amerika'nın askerî rejimleri yanaşmacı siyasete yaptılar. Geleneksel siyasetin yıkılmasına dair Olsonvâri "çözüm" bu; ve çok da sempatik değil. Bir de bu çalışmada sözü edilen çözüm var. Şimdi, buraya kadar söylenenler ışığında, buna son bir kez daha dönelim.

Demokratik konsolidasyonun koşulu olarak güçlü sol parti

Bildiğimiz gibi devletin egemen sınıflardan özerkleşmesi demokratikleşmenin temel koşulunu oluşturur. Bu özerklik nasıl gerçekleşir? Rueschemeyer ve arka-

daşları şöyle yazıyorlar: "Ekonomi ve toplumdaki iktidar ilişkileri bazen öyle değişebilir ki, devleti egemen sınıflara daha az bağımlı, alt sınıflara ise daha duyarlı hale getirebilir. Bu durum neticesinde işçi örgütlerinin ve sosyalist partilerin kazandığı güç oranında devlet-toplum ilişkileri dönüşür ve alt sınıfların çıkarları devlet tarafından daha fazla gözetilmeye başlanır" (1992: 33). Daha önce bahsettiğimiz devlet güçlerinin ittifak arayışı bu dönemde ortaya çıkar. Bir örnek vermek gerekirse, Brezilya ve İspanya'nın demokratikleşmesinde O'Donnell ve Schmitter'in yazdığı gibi elitler arasındaki şahinler ve güvercinler bölünmesi kilit önemdedir (1986: 19). Literatürde bu tip durumları tanımlamak için kullanılan siyasal fırsat yapısı oluşmuştur. Sol partilerin bu yapıyı değerlendirip değerlendiremeyecekleri ise verili zamandaki sınıfsal güç dengeleriyle ve partinin kendini böyle bir yapıya göre tahkim edip etmemesiyle belirlenir.

Daha önce çeşitli vesilelerle gördüğümüz gibi siyasal fırsat yapısı Latin Amerika'da 1980'lerde ortaya çıktı. Makalenin en başında değindiğim, literatüre egemen olan iyimserliğin nedeni de buydu. Oysa demokrasiye geçiş, rejimin konsolidasyonundan oldukça farklı bir problematik. Böyle olduğu çok geçmeden anlaşıldı.

Planlanan politikaların uygulanması, Üçüncü Dünya ülkelerinin toplumsal yapılarının özelliği nedeniyle son derece zordur. Joel Migdal bu problemi *Güçlü Toplumlar Zayıf Devletler (1988)* adlı kitabında mükemmel bir şekilde gösterir. Üçüncü Dünya toplumlarında heterojen ve çok sayıdaki toplumsal "örgütlülükler" toplumsal kontrolü kendi ellerine almak için rekabet halindedirler. Ağa-yanaşma çerçevesinde sağlanan bir sürü toplumsal kontrol mekanizmaları devletin topluma nüfuzunu engeller. Devlet bu yarışta sadece başka bir örgüttür (*age.*: 28-9). İşte bu anlamda Üçüncü Dünyada, Avrupa'nın tersine, devletler zayıf, toplumlar ise güçlüdür. Bu ülkelerde uygulamaya konulan reformların istenen sonuca ulaşamamasının altında aracı sınıfların güçleri yatar. Migdal'ın dediği gibi böylesi bir toplumsal yapıyla karşı karşıya kalan devletin çıkmazı şudur: bir yanda kaynakları harekete geçirmekteki sınırlılık; öte yanda bunun başarılması halinde zaten güçlü olan merkezkaç güçlerin daha da güçleneceği korkusu (*age.*: 232-4). Bu çıkmazla karşılaşan devlet yöneticileri, kaçınılmaz olarak "hayatta kalma siyaseti" uygulayacaklardır. Bu siyaset ise aracı sınıflara dayanmak zorunda kalacak ve ağa-yanaşma ilişkileri yeniden üretilecektir.

Bu çıkmazı aşma Üçüncü Dünyanın temel problemidir. Kohli'nin söylediği gibi, saptanan politikaları, güçlü yerel aracı sınıfların araya girmesine izin vermeden yoksullara ulaştıracak bir örgüt gereklidir. Bürokrasinin kendi mantığı ve çıkarları olduğundan bu örgüt bürokrasi olamaz. Disiplinli ve birleşik bir parti bunun olmazsa olmazıdır: "Disiplinli bir partinin, sosyal olarak güçlü sınıflar tarafından ele geçirilmeden topluma nüfuz edebilmesi, rejimin amaçlarının toplumun dışlanan kesimlerine ulaştırılabilmesindeki en önemli değişkendir. Parti örgütlenmesi devletin toplumdan özerkleşmesini daha da derinleştirir.

Ve böylece toplumsal ve siyasî iktidarları birbirinden farklılaştırır" (1987: 50). Ancak bu şekilde toplumsal olarak güçsüzlerin siyasal olarak güçlenmesi sağlanabilir.

Disiplinli bir partinin yokluğunda olacaklar için Şili güzel bir örnektir. Allende rejiminin yıkılışı, Kohli'ye göre, koalisyonun parçalı niteliğindendir. "İşçiler parti disiplini altında olmayınca, reformların adım adım uygulanması yerine, desteklerini sürdürmeleri için ani ücret artışına gidildi. Bunun enflasyona ve ekonomik problemlere yol açtığı şüphesizdir. Tutarlı bir devrimci ideoloji olmadığından, devrimci söylemler, içtenliklerinden bağımsız olarak, ekonomik belirsizlik doğurdu. Bu koşullarda yatırım ve üretimin düşmesi hiç şaşırtıcı değildir. Ekonommik problemler kötüleştikçe, yine örgütlü, ideolojik temelli bir destekten yoksunluk, kısa dönemli problemleri içinden çıkılmaz hale getirdi. Ekonomik problemlere bir tepki olarak siyasal destek azaldı. Ve son olarak, örgütlü partinin yokluğunda karşı-devrimci güçlerin saldırılarını göğüslemek zorlaştı" (*age.*: 233).

Şili örneği sanırım demokrasinin en önemli toplumsal öznesi olan işçi sınıfıyla, en önemli siyasal öznesi parti arasındaki ilişkinin nasıl olması gerektiğine de ışık tutuyor. Sürekli disiplinli partinin gerekliliğini vurguladık. Murad edilen, "çelik" disiplin değildi. Tam tersine, iktidarın dönüşümünden hemen sonra karşılaşılması kesin olan iktisadî krizin aşılmasında işçi sınıfının tam desteğini alan, tam da bu nedenle onun özellikle ücret artışı taleplerini kontrol altına alabilecek güçte olan bir parti, çelik disiplinli olamaz. Emekçilerin, ücret artışlarından özveride bulunabilmeleri ancak partinin inşasına ve idamesine her alanda katkıda bulunabilme ve dahası bu süreçleri bir biçimde kontrol etme kanallarının açık olmasıyla mümkündür. İçsel demokrasisi olmayan bir partinin demokratikleşmeyi başarabilmesi, teorik olarak mümkün olsa bile yukarda söylenen nedenle pratik olarak mümkün olamaz.

Sonuç

Bu çalışmada yapısal ve durumsal analizleri birleştirmeye çalıştım. Yapısal koşullar önemli olmasına rağmen bu çalışmada öne çıkmadılar. Her iki düzeyin de hakkını vererek tek bir makale kapsamı içinde incelenmesi zorluğunun takdir edileceğini sanıyorum.[9] Bu çalışmada öne sürüldüğü gibi, demokrasinin ya-

9 Meraklısına Not: Bu makalenin, kendi içinde bütünlüğüne inanmakla birlikte, daha önce yayımlanan başka bir çalışmamla birlikte değerlendirilebileceğini düşünüyorum: "Demokrasi Tarihinin Öznesi?", *Toplum ve Ekonomi*, no. 6, Mayıs 1994. Orada demokrasinin uzun vadeli –iktisadî ve sınıfsal– koşulları, politik toplum analizlerine daha baskınken, bu çalışmada tersi bir strateji izlendi. Yapılmaya çalışılan, aynı konuya farklı ve eşit derecede önemli bir düzlemden yaklaşmaktır. O nedenle politik toplum vurgusu öne çıkarken, sınıfsal ve iktisadî analiz ikinci plana itildi. Bu iki farklı düzlemin, farklı iç mantıkları nedeniyle, analitik olarak ayrıştırılabileceğini düşünüyorum.

pısal koşullarının olgunlaşması, hayata geçirileceğinin garantisi değildir. Demokrasinin, son tahlilde "seçilmesi" gereklidir. Bu iki farklı düzeyi siyasal parti vurgusuyla birbirine eklemlemeye çalıştım. Makale, bu vurguyla, aynı zamanda "sivil toplum" merkezli çalışmalardan da kendini ayırmaya çalıştı. Toplumda kökleri olan siyasî partilerin liderlerinin kriz dönemlerinde yaptığı seçimler demokratikleşme sürecinin ilk adımını oluşturur.

Öte yandan demokrasinin sağlamlaştırılma koşulları, ilk adımların atıldığı koşullardan farklılaşır. Bu dönemde demokrasi ideallerinin yaşama geçirilmesi gereklidir. Makale içinde, siyasî parti vurgusunun demokratik rejimin konsolidasyonu bağlamında arttığı, dikkatli okurun gözünden kaçmamıştır. Makale, konsolidasyonun temel öznesinin ancak disiplinli, birleşik bir sol parti olabileceğini iddia ediyor.

Bu noktada, alanımızın dışına çıkıp demokrasi teorisine bir gönderme yapmama izin verilsin. Siyasal teorinin önemli kamplarından liberal çoğulculuk ekolünde 1980'lerin ortalarından itibaren yeni-Marksist bakışa doğru bir eğilim görülmeye başlandı. Bu akımın öncülerinden Dahl, 1985'te yazdığı *İktisadî Demokrasiye Giriş* adlı kitabında daha önceki pozisyonunu radikal bir şekilde değiştirdi. Tekelci kapitalizmin demokrasiye engel teşkil edeceğini artık liberaller bile görmeye başladılar. Özgürlüğe en büyük tehdidin eşitsizlikten ya da belirli bir anlamdaki özgürlükten geldiğini belirtiyor Dahl: "Sınırsız iktisadî kaynakları tek elde toplama ve iktisadî faaliyeti hiyerarşiyle yönetilen şirketler aracılığıyla örgütlemek özgürlüğü...". (Aktaran, Held, 1987: 201). "Bugün demokrasiye bağlılık", diyor Dahl, "ancak ve ancak şirketlerin iktidarlarında önemli bir azaltmaya gidilmedikçe, kendi kaderini belirlemenin başarılamayacağının anlaşılmasıyla olanaklıdır. Bu ise kendi kaderini belirleme hakkının, mülkiyet hakkına üstün tutulmasını gerektirir" (*age.*: 203).

İşlevsel bir demokrasi için tüm iktisadî alanın "sivil toplumun" özgürlük alanına bırakılamayacağını liberaller bile kabul etmeye başladılar. Held'in söylediği gibi, "sivil toplumun, liberal demokratik modeller tarafından yanlış anlaşılan ya da savunulan (özel mülkiyet hakkı, cinsel ve ırksal eşitsizlikleri de barındıran) yapısı, –liberal demokratik devlet, sivil toplum güçlerini düzenleyecek örgütsel gücü yaratmadıkça–, eşit oy, etkili katılım, siyasal kavrayış ve siyasal gündemin kontrolü gibi alanların koşullarını yaratmayacaktır" (Held, 1987: 283). Örneğin çocuk bakımı için yapılması gereken harcamayı zorunluluk haline getirmek, devletin harcama seçeneklerine önemli bir sınır getirecektir. Daha da önemlisi, Held'e göre, maddî kaynakların dağılımında radikal bir değişim yaşanmadıkça ve dahası özel mülkiyet alanına açıkça bir sınır getirilmedikçe demokrasinin gerekli bir koşulu sağlanmamış olacaktır (*age.*: 294).

Bunların hepsi güzel. Fakat Held'in başka modellerdeki kör noktayı ortaya koymak için sorduğu sorunun yanıtının kendisinde de olmadığını düşünüyorum: "Böylesi demokratik açılımlar sonucunda, statüko sayesinde çoğunluğun

kaderini belirleme hakkını ellerinde tutan grupların durumu kötüleşecektir. Bu grupların tepkisi ne olacaktır ve bu tepkisi nasıl göğüslenecektir?" (*age.*: 263).

Sorulan soru çok önemli ve Held'in sormadıklarıyla da tamamlanabilir: Durumları kötüleşecek varlıklı gruplar nasıl tecrit edilecektir? Bu tecriti sağlamak için ne tür bir siyasî irade gereklidir? Bu siyasî iradeyi nerede arayacağız? Held'in analizleri doğru yönü gösteriyor, fakat bu soruları yanıtlamıyor. Kimbilir belki de liberal akademik çevrelerin duymaya tahammül edemediği şeylerin telâffuz edilemediği bir ortam sözkonusudur!

Spekülasyon bir tarafa, bu çalışmanın da arkasında bu sorulara yanıt arama kaygısı yatıyor. Verilmeye çalışılan yanıtın şüpheci okurları bir nebze de olsa ikna edebildiğini umarak, Kohli'nin kendi kitabına yazdığı son cümleyle bitiriyorum: "Hindistan'ın ve diğer Üçüncü Dünya ülkelerinin karşı karşıya bulunduğu en önemli uzun dönemli görev, merkezin solunda güçlü siyasal partiler örgütlemek ve onları idame ettirmektir" (1987: 236).

KAYNAKÇA

Cavarozzi, Marcelo (1994). "Beyond Transitions to Democracy in Latin America", *Journal of Latin American Studies*, no. 24.

Collier, David (1979); "Overview of the Bureaucratic Authoritarian Model", *The Authoritarianism in Latin America*, D. Collier ve R. Collier (der.) (1991) içinde, Princeton University Press.

Collier, Ruth Berins ve Collier, David (1991). *Shaping the Political Arena*, Princeton University Press, Princeton.

Diamond, Larry ve Linz, Juan (1989). "Introduction: Politics, Society, and Democracy in Latin America", *Democracy in Developing Countries*, cilt 4, Diamond, Linz and Lipset, Lynne (der.) içinde, Reinner Publishers, Colorado.

Evans, Peter ve Stephens, John D. (1988). "Studying Development since the Sixties", *Theory and Society*, 17.

Hagopian, Frances (1993). "After Regime Change", *Word Politics*, no. 45.

Held, David (1987). *Models of Democracy*, Stanford University Press, Kaliforniya.

Hobsbawm, Eric (1994). *The Age of Extremes*, Pantheon, New York.

Kohli, Atul (1987). *The State and Poverty in India*, Cambridge University Press, Cambridge.

Kriesi, Hanspeter (1995). "The Political Opportunity of New Social Movements: Its Impact on Their Mobilization", *The Politics of Social Protest*, Jenkins, J. Craig ve Bert Klandermans (der.) içinde. University of Minnesota Press, Minneapolis.

Migdal, Joel (1988). *Strong Societies and Weak States*, Princeton.

O'Donnell, Guillermo (1992). "Traditions, Continuities, and Paradoxes", *Issues in Democratic Consolidation*, Mainwaring, S.; O'Donnell, G.; Valenzuela (der.) içinde. University of Notre Dame Press, Indiana.

O'Donnell, Guillermo ve C. Schmitter, Philippe (1986). *Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore ve Londra.

Olson, Mancur (1982). *The Rise and Decline of Nations,* Yale University Press, New Haven.

Pereira, Anthony W. (1994). "Democratic Change?", *The Working Paper Series,* no. 193, New School for Social Research, Center for Studies of Social Change.

Prezeworski, Adam (1986). "Some Problems in the Study of the Transition to Democracy", O'Donnel, G. and P. Schimetter (der.) *Transitions From Authoritarian Rule* içinde.

Rueschemeyer, Dietrich; Stephens, Evelyne Huber ve Stephens, John (1992). *Capitalist Development and Democracy,* Chicago.

Rustow, Danwart (1970). "Transitions to Democracy", *Comparative Politics.*

Skocpol, Theda (1985). "Bringing the State Back In: Strategies of Analysis in Current Research", *State and Social Revolutions* içinde, Cambridge University Press.

Stepan, Alfred (1986). "Paths toward Redemocratization: Theoretical and Comparative Considerations", O'Donnell, G. ve P. Schmitter (der). *Transitions From Authoritarian Rule* içinde.

Stepan, A. (1988); *Rethinking Military Politics,* Princeton University Press.

Tarrow, Sidney (1994). *Power in Movement,* Cambridge University Press.

Thelen, Kathlean and Sven, Steinmo (1992). "Historical Institutionalism in Comparative Perspective" Steinmo, Thelen ve Longstret (der.) *Structure and Politics* içinde.

Tilly, Charles (1978). *From Mobilization to Revolution,* McGraw Hill, New York.

Till, C. (1993). *European Revolutions, 1492-1992,* Blackwell, Cambridge.

Till, C. (1994). "Democracy is a Lake", *The Working Paper Series,* No. 185, New School for Social Research, Center for Studies of Social Change.

Democracy, political society, political party

The article emphasizes specifically the importance of the political society in understanding the process of democratization. In that, it tries to make an intervention to the literature which seems to be heavily influenced by civil society perspectives. The article reviews the literature according to the methodologies they employed: Short term, situational accounts of democratization emphasize the rational choice of mostly the elite actors. Long term, structurel accounts, on the other hand, emphasize collective actors, and large processes. Classes, industrialization, war and state are among the most important entities. However, the article claims that those two different accounts are by no means mutually exclusive. Although structural conditions are given a primary importance, in the last instance, democracy necessitates a real choice on the part of politically active groups.

There may be several different approaches to clarify the relevancy of a synthesis between long term and short term approaches: Here, institutions, especially the political parties are taken as the most important variable that mediate between structural and subjective levels. Giving some examples from Latin America, the article argues that a single, unitary political party is the most important factor for transforming the structural conditions into a democratic polity. With this emphasis on political party the article takes stance also against those perspectives which exclusively rely on civil society both to understand and to achieve democracy.

This objection, however, claims by no means the neglect of societal forces. As structural approaches make it clear, societal forces have great importance for achieving democracy. The problem is, however, to link these forces with the political process and especially with the state which the societal perspectives fail to understand. Furthermore, by explaining away the problem of state, of its autonomy and of different and conflicting groups within the state, societal perspectives cannot grasp the crucial element of alliances for democratization. Here the literature on social movements offers us insights, especially by the concept of "political opportunity structure" which the article proposes to use in order to understand when and how "civil society" mobilizes its resources for a cause. With this concept we can grasp the dialectic between societal forces and political process.

Armağanın günümüz ekonomisindeki yeri*

*Ahmet İnsel***

I.

Durkheim'in halefi Fransız sosyologu Marcel Mauss'un 1924 yılında yayınladığı uzun makalesi, 20. yüzyıl sosyoloji ve antropoloji yazınının en önemli eserleri arasında kabul edilir. "Armağan üzerine deneme; Arkaik toplumlarda mübadelenin biçimi ve nedeni [aklı, mantığı]" başlıklı bu yazı, armağan değişimini "bütünsel bir toplumsal olgu" olarak tanımlayıp, bu armağan değişiminin birbirinden ayrılamaz üç aşamasını inceler.[1] Bunlar, sırasıyla vermek *(donner)*, almak *(recevoir)* ve geri vermektir *(rendre)*. Vermek bir zorunluluktur, ama verilenin karşılığını kabul etmek yani almak ve alınanı geri vermek de birer zorunluluktur. Marcel Mauss, *Armağan Üzerine Deneme*'nin ilk bölümünde, "birçok ilkel medeniyette, mübadele ve kontrat kuramsal olarak gönüllü, fakat gerçekte zorunlu olarak yapılan ve verilen armağan biçimi altında gerçekleşir" diyerek, üzerine eğildiği sorunun basit bir gönüllülük ilişkisi olmadığını belirtir (Mauss, 1950: 147).

İlkel toplumlarda toplumsal yaşamın en önemli ânını oluşturan armağan değişimi ilişkisini incelerken Mauss'un iki amacı vardır. Birincisi, "günümüz toplumlarını çevreleyen veya onların önceli olan toplumlarda insanlararası mübadelenin doğası üzerine bir tür arkeolojik sonuca ulaşmak" (a.g.y., s. 148), tüccar, para ve diğer pazar ekonomisi kurumlarının ortaya çıkmasından önceki

(*) Bu makalenin Fransızca yazılmış bölümü (II. Kısım) Ayda Erbal tarafından Türkçeleştirilmiştir.

(**) Dr. Ahmet İnsel, Paris I Üniversitesi öğretim üyesidir.

1 Marcel Mauss, "Essai sur le don. Forme et raison de l'échange dans les sociétés archaiques", *Année sociologixue*, 1923-1924, cilt 1. Marcel Mauss'un bazı yazılarını *Sociologie et Anthropologie* başlığıyla 1950 yılında kitap haline getiren Claude Levi-Strauss, kitaba bu yazıyı da alır.

toplumlardaki "iktisadî ilişkiler" ve ahlâkı incelemektir. İkinci amaç, "günümüz toplumlarının üzerine inşa edildiği insanî temel taşlarından birisi olup", perde arkasında kalmaya mahkûm olan bu ahlâk ve iktisattan hareket ederek, günümüz toplumlarının içinde bulunduğu iktisadî ve hukukî bunalım konusunda değerlendirmeler yapmaktır.

Boas ve Swanton'un "potlaş" konusundaki çalışmalarını sözleşme kavramı çerçevesinde sistemleştiren M. Davy'nin uzun makalesi (Davy, 1922), B. Malinowski'nin temel kitabı (Malinowski, 1922), Kuzey Amerika ve Pasifik yerlilerinde değişim sistemi üzerine çok zengin bir monografik malzemeye dayanan Mauss'un çalışması, modern karşılıklılık kuramının tarihî ve etnografik temellerini atar.

1950 yılında Marcel Mauss'un kitabına uzun bir giriş yazan Levi-Strauss'a göre, *Armağan Üzerine Bir Deneme* etnolojide yeni bir çığır açmıştır. Bu denemeyle beraber, "etnoloji tarihinde ilk kez, ampirik gözlemi aşıp, daha derin gerçeklere ulaşmak için çaba gösterilir. İlk kez toplumsal olgu, anekdot, merak, ahlâkçı bir betimleme için malzeme veya bilgiç karşılaştırmalara konu olan saf bir nitelik olmayı bırakıp, öğeleri arasında ilişkiler, eşdeğerlikler ve dayanışmalar keşfedilebilecek bir sistem olur" (Levi-Strauss, 1950: XXXIII). Ama Levi-Strauss Mauss'un armağanı algılama biçimine karşıdır. Yapısalcılığın kuruluş yıllarına denk düşen giriş yazısında Levi-Strauss, "birbirine görünüşte benzemez olan birçok toplumsal faaliyetin ortak paydasının" değişim olduğunu kabul etmek gerektiğini iddia eder. Evrensel veya yapısal olan değişimdir. Armağan, değişimin bir özel tezahürüdür. Levi-Strauss'a göre Mauss armağan ilişkisini kapsayan evrensel değişim olgusuna ulaşamayıp, bunun tezahürleri olan üç tamamlayıcı olguya takılıp kalmıştır. "Bu ikilemden kurtulmanın tek yolu, ilk olgunun değişim olduğunu görmek", toplumsal yaşamın farklı parçalara ayırdığı armağan ilişkisinin üç cephesini, bu ilk olgunun anlamından türeyen ikincil toplumsal olgular olarak ele almaktır.[2] Levi-Strauss bu yapısalcı eleştirisine ilave olarak, Mauss'un bir Maori hukukçusunun sözlerini eleştiri süzgecinden geçirmeden kabul ettiği için yanıldığını ve maddenin ruhu gibi metafizik inançlar taşıyan ilkel toplumların armağan ilişkisine getirdikleri animist yorumu olduğu gibi kabul ettiğini iddia eder.[3]

Mauss'un yaklaşımının ekonomist bir yorumu da gelişmiştir. Kültüralist antropolojinin kurucusu olan F. Boas'ın izinde gelişen Amerikan kültüralist okulu, hem insanî kültürlerin bitmez tükenmez farklılıklarının altını çizip, bu kültürle-

2 *a.g.e.*, s. XXXVIII. Bilindiği gibi Levi-Strauss, *Les structures élementaires de la Parenté* adlı temel eserinde, ilkel toplumlarda değişimin esas olarak kadınların değişimi olduğunu ve ensestin yasaklanmasının bu değişim ilişkisinin öbür cephesi olduğunu iddia eder.

3 Claude Levi-Strauss'un *Armağan Üzerine Bir Deneme*'ye yaptığı bu yöntemsel eleştirinin eleştirisi için bkz. Claude Lefort, (1951), Jacques Godbout (1992; 175-177) Alain Caillé (1994; 276-284).

rin dayandığı değerlerin bir nesnelliğe tekabül etmesinin gerekmediğini savunur, hem de bütün bunların arkasında katıksız iktisadî dürtülerin evrensel etkisinin yattığını iddia eder.[4] Bu okulun önde gelen isimlerinden olan Raymond Firth (1972) ve Melville Herksovits (1965) için armağan ve ona benzer tüm ilişkiler, özünde "toplumsal bir kâr elde etmek amacıyla gerçekleştirilen bir maddî yatırımdır". İlkel insan iktisadî aklının bilincinde olmasa da, evrensel bir iktisadî davranış dürtüsüyle hareket eder.

Armağan ilişkisinin bu ekonomist yorumunu, Maurice Godelier, Claude Meillassoux, Emmanuel Terray ve Pierre-Philippe Rey'in başını çektikleri Marksist iktisadî antropoloji okulu içinde de buluruz.[5] İktisadın, evrensel olarak "son tahlilde belirleyici" olduğunu iddia eden, ama bunun üretici güçler seviyesinde mi, yoksa üretim ilişkileri seviyesinde mi ele alınması gerektiği konusunda açık bir cevap veremeyen bu yaklaşım, değişim tarzını üretim tarzının bir türevi olarak ele alır. Böylece armağan ilişkisi bir üstyapı kurumu, bir ideoloji olur.

Benzer bir neo-Marksist ekonomist yaklaşımı Pierre Bourdieu geliştirmiştir. Simgesel, kültürel, toplumsal vs.. sermayelerin diyalektiği, sonuç olarak, iktisadî sermaye birikiminin ihtiyaçlarının öngördüklerine indirgenir.[6] İlkel toplumların özelliği "kendisi için işleyen bir iktisadın" olmayışı ve maddî çıkar bilincinin ya olmaması, ya da bunun gizlenmesidir. Bütün bunlar dikkate alınınca, Pierre Bourdieu armağanı bir biçimcilik, göz boyama ve aldatmaca olarak değerlendirir. Armağan adı konmamış bir üstyapı kurumudur.

İktisat kuramı içine armağan ilişkisini dahil etme çabalar ise genellikle sınırlı kalmıştır. 1960 yılında yayımlanan ve fazla bilinmeyen bir kitabında François Perroux armağanı, zor ve değişimin yanında, bir üçüncü iktisadî davranış motivasyonu olarak tanımlar. Çözümlemesini fazla derinleştirmeden, armağanı modern toplumlar için önerdiği "katılım" kavramına bağlar (Perroux, 1960).

Daha analitik biçimde, Georges A. Akerlof, armağan kavramına neo-klasik emek kuramı içinde yer vermeye çalışır (1982 ve 1984). İkili emek pazarı ve zımnî sözleşme kuramlarından hareket eden Akerlof, işveren kendisine sunulan emeğin gerçek verimlilik sınırını bilmediği için, marjinal verimlilikleri işletmenin ortalama verimliliğinden daha düşük olan ücretlilere, bunların marjinal verimliliğine denk düşenden daha yüksek bir ücret vermeyi kabul ettiğini varsayar. Böylece emek sözleşmesini ikiye ayırır. Birinci bölümde sözleşmeyi yapan tarafların yükümlülüklerini açık bir şekilde belirten bir klasik meta ilişkisi

4 Boas ve Radin'in bu konudaki tavırlarının eleştirel bir çözümlemesi için Isabelle Schulte-Tenckhoff (1986).

5 Bu okulun eleştirel bir değerlendirmesi için bkz. İnsel ve Aktar (1978).

6 Pierre Bourdieu (1972). Bu kitabı da içine alan yeni baskı, *Le sens pratique* başlığı altında Paris, Editions Minuit, 1980'de yayımlandı. Bourdieu'nun armağan kavramının kapsamlı bir eleştirisi için bkz. Alain Caillé (1994: 240-248).

sözleşmesi vardır. İkinci bölümde ise, bu açık sözleşmenin yerini alan ve tarafların "toplumsal rol beklentilerine", "toplumsal normlara" denk düşen karşılıklı mecburiyetleri vardır. Bu ikinci bölüm armağan ilişkisidir. Akerlof'un işlevci sosyolojiye dayanarak armağan ilişkisini hem araçlaştırıp, hem deforme ettiği söylenebilir (İnsel, 1991).

Daha felsefî bir perspektif içinde Jacques Derrida (1991), armağanı "toplumda mümkün olmayan" olarak tanımlar. "Tüm armağan antropolojisi, hatta metafiziği, haklı olarak ve doğru biçimde, armağan ve borcu, armağan ve iade etme sürecini, armağan ve krediyi armağan ve karşı-armağanı, birlikte bir sistem olarak incelemelerine rağmen, (kendisinin) bu gelenekten, yani geleneğin kendisinden, kesin ve mutlak biçimde uzaklaşacağını" ilân eder (*a.g.e.*, s. 25). Çünkü dekonstrüksiyon felsefesi için, Marcel Mauss'un çözümlemesinin sonuç bölümünde geliştirdiği ahlâkî ve siyasal sonuçlar kabul edilemez. Derrida, armağan ilişkisini "gerçek ve ideal arasındaki ortalamadan", "hem ölçüp, hem arabulan ortalama ve sıradan ahlâktan kurtarıp", radikal biçimde başka olarak düşünmeyi önerir. Verme, alma ve geri verme üçlü zorunluluğu, Derrida için, içinde bulunduğumuz toplumda karşılıksız hiçbir şey olamayacağının simgesidir. Halbuki "armağan olabilmesi için karşılıklılığın, değişimin, karşı-armağanın, borcun, kontratın olmaması gerekir". "Hatta, armağan ne armağanı verene, ne de armağanı alana armağan olarak gözükmelidir. Armağan olarak gözüktüğünde armağan ortadan kalkar. (...) Bu nedenle armağan mümkün olmayanın adıdır" (s. 28). Derrida'nın yaklaşımı, armağanı çözümlenebilir bir toplumsal olgu olmaktan bütünüyle çıkarır.

Luc Boltanski (1990), Derrida'nın bu dekonstrüktivist yaklaşımını kısmen tamamlayan, Yunan felsefesindeki aşk *(agapè)* kavramı çerçevesinde armağanı ele alan bir sosyolojik-felsefî yorum geliştirir. Boltanski'ye göre, "kuruluşu itibariyle hesapçı bir yaklaşımdan uzak duran ve denklik aramayan verme zorunluluğuyla, karşı-armağanın armağana denk olmasını sağlayan bir hesap/ölçüm alanı olmadan düşünülmesi mümkün olmayan geri verme zorunluluğu arasındaki gerilim" kuramsal olarak çözülmemiştir (*a.g.e.*, s. 220). Antik Yunan felsefesinin *"agapè"* ve *"filia"* (arkadaşlık) kavramları armağan kavramının üstünde yer almalıdırlar.

Daha genel bir biçimde, armağan kavramının Marcel Mauss ve onun arkasından toplumbilimlerin keşfetmesinden çok daha önce, klasik felsefenin önde gelen bir teması olduğunu, armağan ilişkisinin üçlü boyutunun çoktanrılı Yunan dininden Hristiyanlığa tematik olarak geçtiğini gösteren birçok çalışma yayımlanmıştır.[7] Bunların içinde Lewis Hyde'in armağanı dinî simgesel içinde uzun bir tarih kesitinde ele alıp bugüne getirdiği temel çalışmasını zikretmek gerekir (Hyde, 1983).

7 Bunların bir sentezi için bkz. Vidal (1993).

Antropoloji ve sosyolojideki egemen eğilim, armağan ilişkisinin modern toplumlarda bir tortu olarak kaldığını kabul eder. Meta değişiminin topluma damgasını vurduğu düzende armağan, verilip alınan küçük hediyeler, yapılan karşılıklı davetlerin ötesine gitmez. Bu nedenle antropolog ve sosyologlar armağana ayrıntı bir toplumsal olgu olarak bakarlar.

Armağanı "bedava" ile karıştıran birçok sosyolog da vardır.[8] Bedava, süreklilik içinde gerçekleşen bir toplumsal ilişki değil, bir andır. Kendini tekrardan üretme, ilişkiyi tarihe kaydetme amacı taşımaz. Toplumsal ilişkinin bitip tükenmeden yeniden üremesini esas olarak hedefleyen armağan ilişkisi bedavayı içermez. Çünkü armağanın karşılığı vardır ama alınan ve verilen aritmetik bir eşitlik içinde düşünülmez. Verilenin karşılığı alındığında, onu alanın yeniden aynı kişiyle ya da başka bir kişiyle maddî veya simgesel değişim ilişkisinde bulunacağını taraflar bilir. İade etmek veya tekrardan vermek zorunluluğu toplumsal ilişki kurma zorunluğudur (İnsel, 1993: 127-147). Meta ilişkisinde olmayan bir zorunluluktur bu. Pazar ekonomisi toplumunun kendini yeniden üretme sürecini tek başına meta değişimi modeli etrafında düşünmenin zorluğunun nedeni de budur.

Meta ilişkisi armağan ilişkisinden beslenir ama aynı zamanda armağanı reddeder. Marcel Mauss'un hissettiği ama geliştirmediği gözlemini, yani armağan ilişkisinin azımsanmayacak boyutlarda günümüzün modern toplumlarına hayat verdiği iddiasını inceleyebilmek için, armağanı bedava olandan dikkatle ayırmak gerekir.

İnsanı en kısa zamanda en fazla kişisel çıkarı elde etme arzusunun esiri olarak gören faydacı iktisadî ilişki tasarımı, iki yüzyıl içinde modern dünyanın egemen tasarımı oldu. Bu tasarımın davranışını modelleştirdiği iktisadî insan tipi, doğruluğu neredeyse tartışmadan kabul edilen, tüm davranışlarımızı açıklamaya muktedir bir izah kalıbı olarak düşünce sistemimizde yer etti.

Halbuki bireysel çıkarın en kısa zamanda ve en yüksek oranda ele geçirilmesine dayanan toplumsal ilişkilerimizi buzdağının görünen tarafına benzetmek daha doğru. Toplumun yeniden üremesini sağlayan, insanın yeniden üremesini mümkün kılan motivasyonların büyük bölümü faydacı davranış modelinin tam tersi kutupta yer alıyorlar. Meta ilişkileri alanı içinde egemen olan faydacı davranış kalıbı, meta ilişkilerini fetişleştiren ve mutlaklaştıran modern dünyanın kurucu ideolojisinin etkisi altında, egemen ve hatta sözü edilmeye değer yegâne toplumsal ilişki davranışı olarak tasarımlarımıza egemen oluyor (İnsel, 1993 ve Gorz, 1995).

8 Bu konunun tartışıldığı sentetik bir çalışma, Mary Douglas'ın "Armağan Üzerine Bir Deneme"nin İngilizce tercümesine yazdığı önsözde bulunabilir. Bu önemli önsözde Mary Douglas, "armağan ve karşı-armağan sürecinin Adam Smith'in görünmez el savına benzediğini, armağanın pazarın olmadığı her yerde var olduğunu, dolayısıyla armağanın pazar ekonomisinin tamamlayıcısı olduğunu" iddia eder.

Buzdağının görünmeyen kısmının boyutları konusunda bir ön ölçüm denemesi olan bu çalışma, sayısal verilerin daha sağlıklı ve yaygın olduğu Fransa temel alınarak yapıldı. Aynı zamanda, modern toplum içinde ağırlığını koruduğuna inandığımız armağan ilişkisinin gerçek boyutlarını da değerlendirmenin bir ilk adımı olarak düşünüldü.

II.

Refah devletine özgü bölüşüm sisteminin gözle görülür açmazından dolayı, gelişmiş ülkelerin iktisatçıları, bir süredir, 'bedava olan', 'gönüllü olan' ve 'armağan olan'a gitgide daha fazla ilgi gösteriyorlar. Gerçekten de, savaş sonrası büyüme modelinin tıkanması, toplumu, sürekli genişleyen bir pazar olarak görmeye artık izin vermiyor. Şimdiye kadar, meta ilişkilerinin gelişmesiyle derece derece kaybolacağına inanılan eski zamanların tortusu; günümüzde, toplum üyelerinin, pazardan korunaklı bir toplumsal alana sahip ve bir arada olmalarını sağlayacak bir temel toplumsal ilişkiler ağına dönüşmüş biçimde ortaya çıkıyor. İşleyiş ilkeleri pazarla çelişik olmasına rağmen, bu ilişki alanı yine de, pazarı besleyen gizli bir kaynak, hatta belki pazar ekonomisi ilişkilerine hayat veren kaynakların en önemlisi... Günümüzde iktisatçıların, bu ticarî olmayan ilişkiler alanına özgü değişim akımlarını içselleştirme çabaları da anlamlı. Bu gayrıticarî batık kıtayı değerlendirme girişimi, önümüzdeki yılların iktisadî araştırmalarının 'zorunluluğu' haline gelmeye aday.

Gerçi en ortodoks mikroiktisatçı da dahil olmak üzere herkes, 'armağan'ın günümüz toplumundaki varlığını kabul etmeye hazır. Ama sorun, tanımlama sorunu... Armağan, dar bir tanımla, bayramlarda verilen hediyeye veya herhangi bir yardım kurumuna yatırılan paraya indirgenirse, pazar tarafından belirlenen ilişkilerin dışında bir gölge-olgu gibi görünecektir. Buna karşılık 'pazar'ın, daha geniş tanımlı 'armağan'la belirlenmiş ilişkilerin sayısal büyüklüğüne oranla ikincil bir değişim alanı olduğu söylenebilir. Sonuç olarak mesele, 'armağan'ın GYSİH'nin (Gayrısafî Yurtiçi Hasılâ) yüzde kaçını oluşturduğunu tespit etmekte...

Toplumsal bir olguyu, sözkonusu olguya yabancı bir ölçüt ya da ilke doğrultusunda değerlendirmek zordur. Armağan ilişkilerinin parasal değerlendirmesi de bu tür bir zorlukla karşılaşır. Kamu sektöründe gayrıticarî hizmetleri değerlendirmede büyük sorunlar çıkmaması, hizmet üretiminin, ücretli emek dolayısıyla, ticarî ilişkilere bağlı olmasındandır. Üretim koşulları açısından, gayrıticarî kamu hizmetlerinin üretimi, ticarî üretimde olduğundan farklı değildir. Bu hizmetlerin üretimine katılanlar, ne 'gönüllü'dür, ne de 'hayırsever'... Sözkonusu etkinliklerle ilişkilerini öncelikle ücret belirler; bu cephesiyle kamu hizmetleri alanı içinde yer alır. Buna karşılık 'gönüllülük', eviçi 'bedava emek' veya 'armağan' özde farklıdır. Bir yandan, ne girdi ne de çıktı akımlarında, bunların parasal

değerlendirmesini yapmaya elverişli bir meta ilişkisinin izleri vardır. Öte yandan, bu ilişkiler, çoğu kez ticarî normlara özgü niceliksel değerlendirme mantığından kaçmak için hayat bulmuşlardır.

Daha da ötesi, modern toplumlardaki gönüllü hizmetler ya da armağan değişimlerinin her niceliksel değerlendirmesi, 'gönüllü iş'i ya da 'armağan'ı algılayışımızı değiştirebilir. Aynî nicelendirmede (çalışma zamanı, değişimlerin hacmi...) ya da parasal değerlendirmede olsun, armağan ilişkilerini, özgün bağlamlarını gözönüne almadan toparlamak zorundayız. Böylelikle 'armağan'ı, para, çalışılan miktar, nesnelerin değeri gibi seçilen bir ölçütün aracılığıyla gerçekleşen bir ilişkiye indirgiyoruz. Armağan, artık, insanlararası sonsuz bir yeniden bağ kurma süreci olmaktan çıkıp, ticarî değişime benzer bir süreç haline geliyor. Bu süreçle, verilen ya da değişilen nesne, nesneyi veren ya da değişen insandan ağır basarak; bu toplumsal alışverişte insanın da olduğunu unutturuyor. Oysa, Alain Caillé'nin de altını çizdiği gibi 'armağan'da baskın (öncelikli) öge, birincil toplumsal ilişkilerdir (Caillé, 1991). Ticarî değişimin aksine, armağanların değişimi, aile içinde, mahalle, kasaba, ya da kentte, bir arkadaş topluluğunda, hatta birbirinden uzak toplumların insanları arasında doğrudan toplumsal bağlar yaratmak için girişimde bulunmadır. Godbout ve Caillé (1992) haklı olarak, armağan değişiminde, ilişkinin kendisi için istenildiğini ve "dolaşımda olanı, ilişkiden bağımsız, kendi başınaymışcasına incelemekle yetinmemek ve ilişkiden soyutlamamak gerektiğini" düşünüyorlar.

Armağan ilişkilerinin modern toplumlardaki sayısal büyüklüğü hakkında bir gösterge istiyorsak, armağanın daha önce yapılmış tanımının ruhuna tamamıyla sadık kalmak ne yazık ki zordur. En azından tasarım seviyesinde, ticarî değişim simgesinin egemen olduğu bir çağda, armağan ilişkilerinin nicelendirilmesi zorunluluğundan kaçınılamaz. Ki bu da bizi, özü itibarıyla armağana yabancı ölçütlere başvurmaya götürür. Armağanın özünü bozma uğruna ödenen bedel, buzdağının tepesinin yani ticarî ilişkilerin yüzmesini sağlayan batık kısmının açığa vurulmasıyla hafifletilebilir hiç değilse...

Armağan ilişkilerini iki değişik halka izleyerek incelemeyi öneriyoruz. Birinci halka, hane içindeki armağan değişimlerinden oluşuyor. İkinci halkaysa, haneler arasındaki armağan ilişkilerini gözönüne alıyor. Hane terimi iktisadî analizin günümüzdeki temel birimlerinden birisi. İncelemede, daha sosyolojik bir birim olan aile kavramı da esas alınabilirdi. Ama aile kavramı, daha geniş ve kapsayıcı olmak gibi olanaklar sunuyorsa da başlıca iki sakıncaya sahip... Öncelikle, aile kavramının sınırları kesin değil ve bu sınırlar kişiden kişiye değişebiliyor; ikinci olaraksa, (araştırmanın verilerinin dayandığı) Fransa'da birim olarak ailenin temel alındığı bir iktisadî büyüklük yok. Dolayısıyla, armağan edene göndermede bulunurken, Fransız ulusal muhasebesinde kullanılan tanımı içinde hane kavramını kullanacağız.

Birinci halka ya da armağanın çetin çekirdeği

Hane içinde çalışan insanın kendisi için harcadığı zamanı, enerjiyi ve kullandığı kaynakları, hanenin diğer üyelerine sunduklarını hazırlarken harcadıklarından ayırmak oldukça zor. T.P. Hill (1979), bu iki etkinliği 'üçüncü taraf' terimine dayanarak birbirinden ayırmayı öneriyor. Hill, hane dışındaki herhangi başka bir iktisadî birim tarafından da pekâlâ sağlanabilecek hizmetleri ve malları hane içinde yaratma etkinliklerine 'üretken' diyor. Yemek hazırlama, çamaşır yıkama, ütü yapma, alışveriş, yeni doğanlara, çocuklara ve hane içindeki yaşlılara bakım işleriyle, bu etkinliklere bağlı bekleme zamanı ve dolaşmayı üretken olarak kabul ediliyor. Buna karşılık, televizyona bakma, kitap okuma, uyuma, yıkanma ve giyinme gibi eylemlerse 'üretken' olarak kabul edilmiyor. 'Üçüncü taraf' kavramının arkasındaki ölçüt, heteronom ve ikame edilebilir iş. Yazarın amacı 'bedava emek'i değerlendirmek olduğu için heteronom emeğe gönderme yapmasında herhangi bir çelişki yok. Heteronom emek (iş) teriminin hanenin incelenmesinde kullanılması, köylünün kendi ürettiğini kendisinin tüketmesinin değerlendirilmesinde kullanılan 'referans pazar fiyatı' terimiyle eşdeğer. 'Üçüncü taraf' ölçütünün, heteronom işten esinlenerek kullanılmasının, hane içinde armağanın anlaşılmasında öze dair bozukluklar getirdiği inkâr edilemez. Ama amacımız armağanı ticarî olana göre değerlendirmek olduğundan ve ticarî olanı armağanın ölçütlerine göre değerlendirmek daha zor olduğundan, tüm sakıncalarına rağmen, Hill'in sınıflandırma yöntemini kullanacağız.

Bedava emek kavramının arkasında yatan önemli bir engeli belirtelim önce. 70'li yılların feminist yazınında eviçi bedava emek, kadınların boyun eğdiği bir zorunlu katılım işi olarak sunulmuştu. Bu makalede, bu etkinliğin zorunlu ya da gönüllü yanlarına değinilmiyor. Tam da geleneksel toplumlarda olduğu gibi 'bedava emek' gönüllü yükümlülükler ve zorunluluklardan oluşmuş bir karma mantığın içinde yer buluyor. Ama yapacağımız inceleme için anlamlı olan, başka yerde yatıyor. Aslında önemli olan, zorunlu ya da gönüllü; erkek ya da kadın kim tarafından yapılıyor olursa olsun, bu işin, pazarın düzenlediği iktisadî hayatın kendini yeniden üretebilmesi için vazgeçilmez olduğu. Dolayısıyla burada iki cins arasındaki ilişkilere göre değil, işin pazara göre statüsü açısından bakacağız.

Ann Chadeau, Hill'in yöntemini izleyerek ve INSEE'nin (Fransız DİE'si) zamanın kullanımına ilişkin anketlerindeki verilere dayanarak, 1985 yılında Fransa'da ücretlendirilmemiş eviçi emeğin 47.3 milyar saat olduğunu belirtiyor.[9] Aynı yıl, pazarda ücretlendirilmiş emek 37 milyar saati buluyordu. Bir başka deyişle hanenin diğer üyelerine mal ve hizmet üretmek için, 1985 yılında harcanan

9 Chadeau'nun anketinde kullandığı topluluk örneklemi 18 yaş üstü kentlilerden oluşuyordu.

toplam zaman, GSYİH'nin hesaplanmasında kullanılan malların ve hizmetlerin üretimi esnasında toplumun harcadığı zamanın % 27 fazlasıydı. Daha sonraları, hanelerdeki bütçe-zaman ilişkisi hakkında yapılan anketler, haneiçi işlere harcanan zamanın her yıl yaklaşık % 2 oranında arttığını gösteriyordu. Hane içi hizmetler yükümlülüğüne harcanan zaman, armağana adanan zaman olarak sayılabilir.

Chadeau ve Fouquet'nin (1981) önceki araştırmaları da bedava emeğin sağlayıcılarının özellikle ücretlendirilmiş bir işi olmayan kadınlar olduğunu gösteriyordu zaten (bu kadınlar, "bedava çalışmaya", ücretlendirilmiş bir işi olanlardan % 50 oranında daha fazla zaman harcıyordu). Godbout ve Callié de aynı baskınlığı gözlemliyor ve "günümüz toplumlarında armağanın dünyasının, belki de hiçbir zaman olmadığı kadar kadınların sözünün geçtiği bir uzmanlık alanı olduğu" belirtiyorlar (*a.g.e.;* 55). Çocuk sayısının artmasıyla, hane içindeki doğrudan karşılığı olmayan yükümlülüklere harcanan zamanın da arttığını gözlemlemek hiç şaşırtıcı değil.

Bu yükümlülüklere harcanan zaman, armağanın günümüz toplumlarındaki yoğunluğuna dair ilk göstergeyi sağlıyor bize. Armağan, öncelikle bir zaman ve tecrübe bağışı anlamına geliyor. Jacques Derrida (1991) da armağanın temelinde zaman olduğunu belirtiyor. "Armağan her şeyden önce zaman vermektir; vakfedilen zaman ölçüsünde armağandır (...). Armağanın olduğu yerde zaman vardır". Eviçi bedava emekle birlikte, bir armağanlar ilişkisinin içindeyiz artık. Bu armağan, sayısal olarak ölçülebilir değil ve anında karşılıklılığa da dayanmıyor. Doğrudan eşitliğe değil, borca ve dönüşümlü eşitsizliğe dayanıyor (Godbout ve Caillé). Aslında armağan sanıldığı kadar da bedava değil, çünkü zaman içinde bir karşılık bekleniyor, ama armağanın ne zaman geri döneceği şimdiden belli değil. Armağanın hane içindeki varoluş nedeni, bir alacağı niceliksel olarak somutlaştırmak değildir. Armağan, daha çok, toplumsal bir ilişkiyi kalıcı bir biçimde tarihe işlemek amacıyla, ne zaman geri alınacağı belirsiz borç mantığı altında hane içindeki yerini alıyor.

Armağanın verilen zamanla değerlendirilmesinde birçok zorlukla karşılaşılıyor. Örneğin, 'üçüncü taraf' ölçütü, hane içi emeğin (yemek yapımında olduğu gibi), ne kadarının emek verene, ne kadarının hanenin diğer üyelerine harcandığı hakkında fikir vermiyor. Örneğin eviçi emeğin % 17'si alışverişe harcanıyorsa (Fransız DİE'sinin zamanın kullanımına dair anketi), bunun hepsinin, hanenin diğer üyeleri için harcandığını söyleyemeyiz. Bu, armağanın kendi bağlamından ayrılmazlığına özgü bir zorluk. Çoğu zaman sözkonusu armağan, hane içinde, güçlükle bireyselleştirilebilir. Analizin gereklilikleri için, bu çalışmada, erkeklerin, kadınların ve daha az olmak üzere de çocukların, modern toplumların sosyolojik bir birimi olan haneye armağan sunduklarını varsayacağız. Unutulmaması gereken, buradaki hanenin bir kişiden fazla olduğu ve benimsediğimiz temel birime göre de tek kişilik hanelerde armağan ilişkisi olamayacağı. Bu-

nun tersine, temel birim olarak aileyi seçmiş olsaydık, çözümleme daha farklı olacaktı.

Eviçi emeğin fiyatlandırılması armağanın özüyle, nesneleştirilmiş görünümü arasındaki mesafeyi daha da açıyor. Bir yandan, sonuca varmak için, armağan ilişkilerine pazardan ödünç alınmış, önemli miktarda gösterge katmak zorundayız, diğer yandan ise parasal değerlendirme, değişilen hizmetlerin armağana özgü özelliklerini kaybettiriyor. Ama sonunda sorun, yalnızca, armağanın analizine özgü değil. İktisadî kuram, özel hizmetleri ve malları, kapsamlı değişim modelleri içinde var etmede oldukça zorlanmıştır. Büyükanne tarafından örülmüş hırka, pazarda satılanla aynı görünüme ve oluşuma sahipse de onunla kıyaslanamaz. Aynı şey, aile üyelerinden biri tarafından hazırlanmış bir yemek ve bir ithafla hediye edilmiş kitap için de geçerlidir. İlk plana, toplumsal ilişkiler içine oturtulmuş insanları, ikinci plandaysa değişimin dayanaklarını koyan armağan, dolaşımdaki hizmet ve malların özgül özelliklerini oldukça iyi vurguluyor.

Yukarıda vurgulanan çekinceler bir yana, eviçi emeğin parasal açıdan değerlendirilmesinde referans pazar değeri kaynaklı yöntembilimsel sorunlarla karşılaşıyoruz. Eviçi işe harcanan zamanı, tam zamanlı ev hizmetinde çalışanların ortalama ücretlerine göre (tam ikame yöntemi) ayarlayabilir veya eviçi işi yapan kişinin, daha önce eğitimini almış olduğu işin piyasa değerine bakarak (zamanın fırsat maliyeti yöntemi) değerlendirebiliriz. Bu yöntemlerin her ikisi de yetersiz (Chadeau, 1992). Tam ikame yöntemi eviçi bedava emeğin tüm özgüllüğünü yok ediyor ve aynı zamanda birtakım eviçi işleri yapmada gereken ustalıkları (bunların kazanım süreçlerini) gözardı ediyor. Öte yandan, zamanın fırsat maliyeti yöntemi iki temel sakınca arzediyor. Bir yandan, evdeki, özgül bir eğitimi olmayan ya da becerilerinin piyasada kullanımını kişisel tercih olarak reddeden kadın ve erkekleri evişlerine yardımcı konumuna indiriyor; öte yandan, birbirinden tamamen farklı iki ürünün karşılığında olan iki ücreti bir tutuyor. Eğer zamanın fırsat maliyeti yöntemini uygularsak, eviçi ürünlerin parasal değeri, bu ürünleri üreten kişilerin piyasa niteliklerine göre değişiyor.

Uzmanlaşmış ikame denen üçüncü yöntem, eviçi işin parasal değerini belirlemede şimdilik en uygun olanı gibi görünüyor. İş pazarındaki niteliklerine uygun haneiçi işleri yapmaları için bir grup uzmanlaşmış işçi seçilir. Eviçi etkinliklerin her biri yapılırken harcanan zamana değer biçmek için, bu etkinlikler için piyasada belirlenen ücretler esas alınır. Bu son yöntemden hareket ederek ortalama brüt ücretler esas alındığında, Fransa'da eviçi emek, GSYİH'nin % 46'sını oluşturuyor. Eğer ücretli emek maliyeti (yani brüt ücretler artı işverene ait kesintiler) göz önüne alınırsa Fransa'da eviçi emek GSYİH'nın % 64'ünü oluşturuyor.[10]

Sözkonusu değerlendirme, eviçi bedava emeğin ve dolayısıyla hane içinde

10 Tam ikame yöntemiyle, bu oranlar sırasıyla % 33 ve % 36'dır.

değişilen armağanların hacmine dair gerçekçi bir yorumlama mıdır? İktisadî insan kavramına sadık kalmak istenirse, zamanın fırsat maliyeti yöntemini uygulamanın daha uygun olacağını belirtelim. Günümüzün mikro ekonomi kuramına özgü rasyonellik ölçütlerine tamamıyla uyan da bu yöntemdir. Oysa, bu yöntemi izleyerek elde edilen sayısal büyüklükler uzmanlaşmış ikame yöntemiyle elde edilenlerden çok daha büyüktür. Dolayısıyla uzmanlaşmış ikame yöntemiyle elde edilmiş sonuçlara, sadece armağan hesaplamalarını abarttığı yönünde itiraz edilebilir.

Ama asıl sorun burada değil. Hane içi armağanın önemli bir bölümü, bedava emek kavramı üzerinden yapılan değerlendirmelerin dikkatinden kaçıyor. 'Üçüncü taraf' ölçütü, inkâr edilemez sınıflandırıcı niteliklerine rağmen, hane içi armağan akımlarının tamamını kapsayacak nitelikte değil. Bu kavram sadece başkaları için iş –yani heteronom iş– yapanları anlamamızı sağlıyor. Oysa doğum (hayat verme), şefkat gösterme, eğitim verme, statü verme gibi armağan etkinlikleri gözden kaçıyor. Aslında, bir yandan da bu etkinliklerin, doğaları gereği paha biçilmez olduğu gerçek.

Eviçi 'bedava emek'in yanısıra, hane içinde, elimizde halihazırda yeteri kadar veri olmamakla birlikte, hesaplanması yine de mümkün olan bir ikinci armağan akımı var. Bu armağanlar, bayram ve yıldönümlerinde verilen törensel hediyeler veya herhangi bir nedene bağlı olmaksızın hane içinde verilen hediyelerden (içten gelen hediyeler!) oluşuyor. Cep harçlığı ya da hediye yerine verilen para gibi maddî armağanlar da bu ikinci akıma dahil. Pazardan alınan hediyelerin maddî değeri, hanelerin nihaî tüketimiyle karışıyor ve bu konuda güvenilir bir göstergeye sahip değiliz. Öte yandan, armağan eden tarafından bizzat üretilen ve gayrıticarî özgül bir hizmet haline gelen hediyeler parasal değerlendirme yapmaya hiçbir şekilde izin vermiyor. Zaten, haneiçi parasal dolaşım, ulaşabildiğimiz anketlerde de pek görünmeyen bir akım.

Armağan akımlarının ilki olan 'eviçi bedava emek' Fransa'da GSYİH'nin yarısından fazlasına yakın bir parasal büyüklüğe denk geliyor. Daha da anlamlı olan, bu büyüklüğün Fransa'da hanehalklarının nihaî tüketimine yakın olması. Oysa, haneler, ulusal muhasebenin kullandığı tekniklerle ölçülmesi pek mümkün olmayan gayrıticarî hizmetleri, özellikle kamu hizmetlerini de tüketiyorlar. Bu gayrıticarî hizmetler kamu sektörü tüketimi gibi gözüküyorsa da, gerçekte bu hizmetleri tüketenler, toplumun üyeleri. Eğer bu tüketime bir de parasız kamu hizmetleri tüketimini eklersek, pazardaki ticarî hizmet ve malların göreli önemini belirten bir tablo elde ederiz.

TABLO 1
Eviçi bedava emek, hane içi nihaî tüketim ve kamu sektörü gayrıticarî üretimlerinin büyüklüklerinin karşılaştırılması (1985 yılında GSYİH'ya oranı)

Eviçi bedava emek*	% 64
Haneiçi nihaî tüketim	% 60
Kamu sektörü gayrıticarî üretimi	% 20

(*) Uzmanlaşmış ikame yöntemine göre ve işveren kesintileriyle birlikte.

Kaynak: Chadeau, *agk.*, 1992: 1991 Millî Hesaplar Raporu, INSEE, 1992.

Hanelerin toplam tüketimi, yani ticarî tüketimleri artı eviçi bedava emek tüketimleri ve bedava kamu hizmetleri tüketimleri 1985 yılında, GSYİH'nin % 144'ünü oluşturuyordu. Bu oran normal; çünkü GSYİH'nın hesaplanmasında eviçi bedava emek gözönüne alınmıyor. Bu büyüklüğe global tüketim adını verelim.

Bu tüketimin % 44'ü (0.64/1.44) armağan sayılabilecek değişim dolayısıyla sağlanıyor. Gayrıticarî hizmetler global tüketimin % 13'üne eşdeğer bir büyüklük oluşturuyor. Böylece global tüketimin % 57'sinin pazar ekonomisi ilişkileri dışında yürüyen ilişkiler aracılığıyla gerçekleştiğini görüyoruz. Daha önce gördüğümüz gibi, eviçi bedava çalışmanın toplamının toplam ücretli iş zamanından % 27 daha yüksek olduğu olgusunu da dikkate alırsak, pazar ekonomisinin görünen zirvesini oluşturduğu buzdağının gerçek boyutlarını daha iyi kavrayabiliriz.

İktisatçılar, pazar ekonomisinin temel amacı olarak bireylerin gereksinimlerinin sağlanmasını görürler. Bu gereksinimler iktisadî analizde kendilerini tüketim kavramıyla ifade ederler. Yukarıdaki analizden çıkan sonuca göre, pazar ekonomisine özgü mekanizmalar bugün Fransa'da toplumun tüketiminin veya global tüketimin iyi bir tahminle ancak % 40'ını üretiyor.

İkinci halka: Hanelerarası armağan

Haneler arasında dolaşan armağan dört başlıkta toplanabilir:

1- Mirasın da dahil olduğu doğrudan parasal armağanlar,
2- Dernekler, vakıflar vb. aracılığıyla değişilen dolaylı parasal armağanlar,
3- Gönüllü yardımlaşma.
4- Törensel hediyeler, bağışlar, kabul günleri ve davetler.

Malî veriler itibarıyla, hanelerarası bağış ve miras olarak değişilen miktarlar hakkında bir tahmin yapmak mümkün olsa da;[11] aile ya da arkadaşlararası da-

yanışma adına hanelerarası parasal armağanların miktarını kestirmek oldukça zor. Çok sayıda anket, işsizlikle başa çıkmada ya da geçici iş süresince aile dayanışmasının ne derece önemli olduğunu vurguluyor. Genç işsizlerin önemli bir bölümü, ailenin diğer üyelerinden veya arkadaş çevrelerinden aldıkları armağanla geçiniyor. Ayrıca yeni evliler de çoğunlukla kendi aileleri olan diğer hanelerin verdiği armağanların evlilik nedeniyle yoğunlaşmasıyla yeni hayatlarına başlıyorlar. Bu genç haneler ilk mülklerini de genellikle ailelerinin yaptığı karşılıksız katkıyla alıyor.

Kâr amacı gütmeyen özel kuruluşların sağladığı dolaylı armağanlara gelince... Öyle görülüyor ki, ulusal muhasebe bunların büyüklüğünü gözardı ediyor. 1991 yılında, 18 yaş üstü 2000 kişiyi örnekleyen ankette Archambault, Bon ve Le Vaillant anlamlı sonuçlara ulaştılar (Archambault vd., 1991). Araştırmaya göre, 1990 yılında 17.6 milyon kişi, kilise ve sendikalar da dahil olmak üzere kâr amacı gütmeyen kuruluşlara yılda en az bir kere bağışta bulunmuş. Kişi başı yıllık bağış miktarı 538 franka ve bağışların toplam miktarı GSYİH'nin % 0.2'sini oluşturan 9.5 milyar franka ulaşmış. Kuruluşlara yapılan parasal bağışlar toplam bağışların küçük bir bölümünü oluşturuyor. Modern toplumlarda resmî olarak tanınan bağışın, bu dolaylı ve temsilî olmayan bağışla aynı olması sonuçlar açısından daha da anlamlı.

Sonuçta 'yabancılar'a (hane dışındakilere) da verilen tek şey yine 'zaman', aslında. Doğrusu, yabancılara verilen parasal armağanların hacmi yeteri kadar anlamlı değilse de, 'gönüllülüğe' dayalı bir biçimin altında yine bedava emeği görüyoruz. Yine daha önce andığımız ankete göre, 1990 yılında, kâr amacı gütmeyen kuruluşlara, her ay 120 milyon çalışma saati harcanmış. Bu, tam zamanlı yaklaşık 700.000 iş demek. 1990 yılı, ortalama net yıllık ücretler temel alınırsa (109.000 frank) bu 700.000 iş 76 milyar franklık bir gelir akımı anlamına geliyor. Gönüllünün ücret maliyetine eşdeğer sosyal sigorta ödeneğini göz önüne alırsak büyüklük, GSYİH'nın % 2'sinden fazlasını oluşturan 120 milyar frank ediyor.

Gönüllü olanın değerlendirilmesinin, derneklerin gayrıticarî üretimlerinin hesaplanmasında da önemli bir etkisi var. Dernek vb.'lerinin gayrıticarî üretimleri, temel bileşeni ücretler olan üretim maliyetiyle hesaplanıyor. Gönüllü emeğin yoğunluğu, özel hizmetlerin üretiminin hesaplanmasını gözle görülür bir biçimde zorlaştırıyor. Gönüllü olanı dikkate almadan, 1990 yılı için, özel hizmetlerin üretimi, 22 milyarı gayrıticarî olmak üzere 37 milyar olarak görülüyor. Bu üretim maliyetlerine, bu derneklerin de yararlandığı gönüllü emeği de katarsak, üretimlerinin tahminî değeri gönüllü emeğin değerini aşarak 150 milyar franka ulaşıyor.[12]

11 Karşılıksız değişim başlığı altında, 1991 yıllında, maliyeye 140.000 bağış ve 302.000 miras bildirimi olmuştur. *Les Notes Bleues,* 16-31 Aralık 1992.

12 Bu, yılda 1.5 milyar saat emeğe denk düşüyor. Bu saatleri 'eviçi bedava emek' saatlerine eklersek, tüm yıl için armağana ayrılan zamanın 50 milyar saati bulduğunu görüyoruz.

Hanelerarası armağanın 4. boyutunu hesaplamak daha da zor. Hanelerarası bağışlar ve törensel hediyeler, armağan eden hanenin nihaî tüketim hanesine yazılıyor. Öte yandan, Fransız DIE'sinin zamanın kullanımı pratikleri üzerine yaptığı anket kabul ve davetler hakkında kimi göstergeler sağlıyor bize (INSEE, 1989). Bu anketin sonuçlarına göre, hanelerin yarısından fazlası, ailelerini yılda en az 7 kez, arkadaşlarınıysa en az 3 kez öğle ya da akşam yemeğine aldığını belirtiyor.

TABLO 2
Aile ve arkadaşların öğle ve akşam yemeğine çağrılma sıklığı

	hiç	yılda 3 kez ya da daha az	yılda 3 ilâ 6 kez	yılda 7 kez ya da ayda 1 kez	ayda birden fazla 3'den az	haftada bir
Aileler	19.9	16.9	13.7	20.9	13.2	15.3
Arkadaşlar	3.43	15.3	11.5	18.4	11.3	9.2

Kaynak: INSEE, 1989: 32-39.

Bu davetlerin parasal hesabı, uzmanlaşmış ikame yöntemiyle yapılabilir. Bunun içinse, lokantada verilen bir davet yemeğinin ortalama maliyeti temel alınır. Bu yemeğin kişi başı maliyetini 70 frank kabul edersek ve ortalama hane büyüklüğünü de davetli aileler için 2.7, davetli arkadaşlar içinse 2 olarak alırsak birtakım hanelerce diğer hanelere verilen davetin parasal değerini 80 milyar frank olarak buluyoruz.[13]

İş ilişkileri çerçevesinde değişilen armağanlar, örneğin iş arkadaşları arasındaki armağanlar, firmalar tarafından verilen davetler, iş yemekleri ve organ ve kan bağışlarının bu ikinci halkanın dışında tutulduğunu anımsatalım. Armağan biçiminde tezahür eden bu yükümlülüklerin hacmi de azımsanacak düzeyde değildir. İş yemekleri, iş hayatının önemli anlarını oluşturmaktadır. Firma içi iş ilişkileri, iş arkadaşları arasında armağan değişimleri temelindedir. Sonuç olarak denilebilir ki; haneyi armağanın temel birimi olarak almanın birçok olumlu yanı varsa da, bu yöntem, eviçi çerçevesinin dışında kurulan armağan ilişkilerini kapsayamama gibi bir sakıncaya da sahip. Emeğin modern örgütlenmesi, kişilerin hayatlarının önemli bir bölümünü hane dışında geçirmelerini gerektirdiği için, bu çalışma, modern toplumlara özgü, gözardı edilemeyecek hacimde-

13 Tablodaki hesaplar 19.6 milyon hane temel alınarak yapılmış ve her sınıfa sırasıyla 0, 3, 4.5, 10, 24 ve 52 davet öngörülmüştür. Ailelere ya da arkadaşlara sunulan öğle ya da akşam yemeklerinin, eviçi bedava emeğin hesaplanmasında, bu davetlerin emek olarak karşılıklarının gözönüne alındığını hatırlatalım.

ki armağan akımlarını bir yana bırakmasıyla haklı olarak eleştirilebilir.

Sonuç

Armağana dair bu sınırlı ve çok genel hesaplamadan çıkan sonuca göre, Fransız toplumunda armağanın, parasal değer olarak, GSYİH'nin yaklaşık dörtte üçüne ve ticarî üretime harcanan zamanın çok üstünde bir zamana eşdeğer olduğu görülüyor. Hatırlatalım ki, miras, hanelerarası parasal armağanlar, hane/lerarası ve içi törensel ve kendiliğinden armağanlar, küçük yardımlar, organ ve kan bağışları bu hesaplamalarda görülmüyor. Eğer bu hesaplama onları da içerebilseydi, armağan ilişkileri çerçevesinde değişilen hizmet ve yükümlülüklerin GSYİH'nin çok üstünde olacağı görülecekti. Yine bu çalışmada, toplumsal statü verilmesi, bilgi verme, yetiştirme, hayat verme gibi maddîleştirilemeyen armağanlar yer almıyor.

Meta ilişkilerinin çok daha yaygın olduğu, çalışan nüfusun % 80'dan fazlasının ücretli olduğu Fransa'da armağan ilişkilerinin boyutu meta ilişkilerinin ölçüsü olan GSYİH'la neredeyse denk göründüğüne göre; ücretli nüfus oranı çok daha sınırlı, buna karşılık hane halkı içinde öztüketim alışkanlıkları daha güçlü olan Türkiye'de armağan ilişkilerinin daha da büyük bir yer işgal ettiğini düşünmek doğal olacaktır.

KAYNAKÇA

Akerlof, Georges A. (1982). "Labor Contract as Partial Gift Exchage", *Quarterly Journal of Economics*, no. 97.

Akerlof, G.A. (1984). "Gift Exchange and Efficiency Wage Theory: Four Views", *American Economic Review*, Mayıs 1984.

Archambault, E., Bon, C. et Le Vaillant, M. (1991). *Les Dons et le Bénévolat en France (enquête I.S.L. - Fondation de France - L.E.S.), Laboratoire d'Economie Sociale, Université de Paris 1.*

Boltanski, Luc (1990). L'amour et la Justice Comme Compétence, A.M. Métaillé, Paris.

Bourdieu, Pierre (1972). *Esquisse d'une theorie de la pratique*, Droz, Cenevre.

Caillé, A. (1991). "Nature du don archaïque", *La Revue de Mausse*, no. 12.

Caillé, A. (1994). *Don, intérêt et désintéressement*, La Decouverte/MAUSS.

Chadeau, A. (1992). "Que vaut la production non marchande des ménages?", *Revue Economique de l'OCDE*, no. 18, printemps.

Chadeau, A. ve Fouquet, A. (1981). "Le travail domestique: Essai de quantification", *INSEE, Archives et Documents*, no. 32.

Davy, M. (1922): *Foi jurée*, Travaux de l'année sociologique, Paris.

Derrida, J. (1991). *Donner le Temps*, Galilé, Paris.

Firth, Raymond (1972). *Primitive Polynesian Economy*, Routledge and Kegan, Londra.

Godbout, J. ve Caillé, A. (1992). *L'Esprit du Don*, La Découverte, Paris.

Gorz, Andre (1995): *İktisadî Aklın Eleştirisi* (çev. Işık Ergüden), Ayrıntı, İstanbul. (Fransızca ilk baskısı 1988).

Herskovits, Melville (1965). *Economic Anthropology: The Economic Life of Primitive Peoples*, W.W. Norton, New York.

INSEE (1989): *Les pratiques de loisir, enquête 1987-1988*, Série Consommation - Modes de vie, 1/1989.

İnsel, Ahmet (1991): "L'enchassement problématique du don dans la théorie néo-classiquee". *La Revue du MAUSS*, yeni dizi, no. 12.

İnsel, Ahmet (1993): *İktisat İdeolojisinin Eleştirisi*, Birikim, İstanbul.

İnsel, A. ve Aktar, Cengiz (1978). *L'anthropologie économique des marxistes*, basılmamış master tezi, Paris I Üniversitesi.

Hill, T.P. (1979). "Do-it yourself and GDP", *The Review of Income and Wealth*, no. 1.

Hyde, Lewis (1983). *The Gift. Imagination and the Erotic Life of Property*, Vintage Books, New York.

Lefort, Claude (1951). "L'échange et la lutte des hommes", *Le Temps Modernes*, cilt 6, no. 60.

Levi-Strauss, Claude (1950). "Introduction à l'oeuvre de Marcel Mauss", Marcel Mauss, *Sociologie et Anthropologie* (1950) içinde.

Malinowski, Bronislaw (1922). *Argonauts of the Western Pasific. An Acount of Native Enterprise and Adventure in the Archipelagoes of Melanesian New Guinea*, John Hakins and Ass., New York.

Mauss, Marcel (1950). "Essai sur le don", *Sociologie et Antropologie*, P.U.F., Paris (7. Baskı, 1980).

Perroux, François (1960). *Economic et Société. Contrainte-Echange-Don*, P.U.F., Paris.

Schulte-Tenckhoff, Isabelle (1986). *Le potlatch, conquête et invention: refléxions sur un concept anthropologique*, Editions d'En-Bas, Lozan.

Vidal, Denis (1993). "Les gestes du don. A propos des Trois Grâces", *Ce que donner veut dire* içinde, La Découverte/MAUSS, Paris.

The place of gift in contemporary society

The representation of a utilitarian economic relation that presupposes a human being in servility to the desire of maximizing his personal benefit has been the dominant economic representation of modern world during last two centuries. The human type modeled in this representation has been inserted to our thought structure as something which could explain every kind of human behaviour and action.

Or it should be admitted that the absolute and strict pursuit of individual benefits and the corresponding social relationships constitute only the visible, superficial parts of deeper structures and relationships. The majority of the motivations that assure the reproduction of society and of humanity lie at the opposite pole of such a model of utilitarianism. The gift-relation here is of primary importance. The place of gift relations still in the contemporary world gives us the possibility of questioning the constitution of the contemporary economic ideology which fetishize commiditiy relations and transform them into a position where they seem to be the constitutive category of any possible societal relationship.

The present article attempts to constitute a preliminary outline of a larger discussion over those deeper non-utilitarian relationships, through a research of the prevailing gift-relations in France, where the numeric data proves to be available for a generic debate of the problem.

Medyada gündem oluşturma: Hürriyet 1994 örneği

*Faruk Alpkaya - Aykut Çelebi**

I. Giriş

Günümüzde medyanın yalnızca bilgilendirme işleviyle sınırlı olmadığı, giderek artan ölçüde eğlence ve tüketim, daha geniş bir tanımla boş zaman sektörlerinin üretimi ve meşrulaştırılmasında da etkin bir rol oynadığı üzerinde sıkça durulan bir konudur (Turow, 1991: 160-177). Medyanın değişen ve genişleyen kapsamı, olumsal bir biçimde, medya incelemelerindeki eleştirel bakış açısını da etkilemiştir. Medyada anlamın dolaşıma şokulmasının, medya söylemlerinin üretim biçimlerinin ve bunların kurumsal ve örgütsel pratiklerinin kapitalist toplumda tahakkümün sürdürülmesindeki ve yeniden üretilmesindeki rolü eleştirel medya çözümlemeleri ile açığa çıkarılabilir. Ancak, medyanın kapsam ve işlevinin değişmeye başlaması sonucu, eleştirel medya çözümlemeleri anakronik bir nitelik kazanmıştır. Curran'ın medya araştırmalarında "yeni revizyonizm" diye adlandırdığı anlayış, medya söyleminin kurumsal pratiklerini ve bunların üretilme koşullarını dışarıda bırakan, söylemin izleyici-okuyucu tarafından alımlanmasındaki çoğulluğa-çok anlamlılığa yönelen, yeni bir eleştirellik nosyonuna dayanmaktadır.

İlgili yazında, İngiliz Kültürel Çalışmalar geleneğinin kavramsal çerçevesinin yeniden inşa edilmesine dönük eleştirellik kavrayışının sınırlılıkları üzerinde geniş bir biçimde durulduğundan burada tekrar edilmeyecektir (Curran, 1991; Murdock, 1994). Bu noktada ilginç olan, küreselleşen dünyada, medya hem kurum olarak, hem de oluşturduğu 'durum tanımları' ile gerçekliği vaz'etmede daha önemli bir rol oynarken, eleştirel medya çözümlemelerinin daha kısmî,

(*) Faruk Alpkaya AÜ SBE araştırma görevlisidir.
Dr. Aykut Çelebi AÜ SBF öğretim üyesidir.

daha parçalı bir niteliğe bürünmesi ve yalnızca okuyucu-izleyici davranış ve tutumlarına odaklanmasıdır.

Medyanın kapitalist bir örgütlenme olarak kurumsal işlev ve etkinliğinin göz ardı edilmesi, eleştirel çözümleme yöntemlerini de önemli ölçüde etkilemiş ve medyanın gündem oluşturma etkinliğinin sayısal verilerle gösterilmesi görgücülük ve olguculuk itirazlarıyla karşılaşmıştır. Aktörlerin çok kimlikli ve birbiriyle çelişik anlamlandırma dizgeleri ya etnografik nitel araştırmalarla ya da geçerliliği çok tartışmalı öznel ve keyfî yorumlarla ortaya konulmasına yol açmış, bir bakıma eleştirel çözümleme okuyucu/izleyici araştırmalarıyla sınırlı etnografik çözümleme tekniğiyle özdeş hale gelmiştir. Medya söylemlerinin izleyici araştırmalarıyla, medya iletilerinin alımlanma tarzlarıyla özdeşleştirilmesi ve belirli araştırma tekniklerinin eleştirel medya çözümlemeleriyle biri diğerinin yerine geçer biçimde kullanılması uzun vadede bu yönde çalışma yapanları da rahatsız etmiştir (Morley, 1992: 33-43).

Siyasal ve kültürel tahakküm biçimlerinin medya süreciyle olan karşılıklı etkileşimi göz önüne alınmaksızın, izleyici araştırmaları da dahil, hiçbir görgül-eleştirel araştırma yapılamaz. Öte yandan ideolojilerin medyanın özgül anlamlandırma stratejileriyle nasıl işevuruk hale getirildiği, medyanın durum tanımlarıyla, okuyucu-izleyicilerin durum tanımlarının ne ölçüde örtüştüğü, toplumsal aktörlerin karşı okuma ve görme tarzlarının medyanın temel işlevlerini nasıl dönüştürdüğü incelenmeksizin ideolojik tasarımların kırılma, bozulma ve yeniden yapılanmasının somut biçimleri anlaşılamaz.

Bu çalışma, yukarıda açıklanan çerçeve göz önüne alındığında, birçok bakımdan eksiklikler taşımakla birlikte, medyanın gündem oluşturma etkinliğinin önemine dikkat çekmeyi amaçlaması ve bu sıralar gözden düşmüş olan eleştirel medya kavrayışı içinde yer alması bakımdan değerlendirilmelidir.

I. A. Ticarî bülten'den medya'ya

Kapitalizmle birlikte doğan gazete, ortaya çıkışından bu yana üretilen ve satılan nadir 'şey'lerden biridir. 16. yüzyılda Venedik'te ticarî bülten biçiminde doğan gazete, 17. yüzyılda Hollanda'da ticaret dışı konulardan da söz etmeye; 1640 İngiliz Devrimi'yle birlikte 'iç haberler'e yer vermeye ve nihayet 18. yüzyıl başında İngiltere'de ulusal ölçekte günlük olarak yayınlanmaya başlamıştır. Kitlesel olarak üretilen ilk sanayi mallarından biri olan ve müşterinin eline geçer geçmez tüketilen gazete, bu özelliğiyle, daha ilk ortaya çıkışından itibaren kapitalizmin kitlesel üretim ve tüketim özelliğini bünyesinde barındırmaktadır (Anderson, 1993: 49-50).[1]

1 Anderson, 'devasa ölçekte satılan ama popülerliği uçucu bir kitap' olarak tanımladığı gazetenin 'modern dayanıklı tüketim mallarına içkin olan işi bitme, modası geçme özelliğine' dikkat çekerken aynı zamanda onun hâlâ var olmasının sırrına da işaret etmektedir.

Ticaret burjuvazisinin gereksinimlerini karşılayan yerel bültenlerden[2] günlük ve ulusal bir yayına doğru evrilen -başlangıçta tek yapraklı- gazetelerin çarpıcı bir özelliği de kurgusallığıdır.[3] Çoğu kez birbiriyle ilgisi olmayan değişik olaylara ilişkin haberlerin aynı sayfada bir araya getirilmelerinin "hayalî bir bağ"dan kaynakladığını vurgulayan Anderson, bu "hayalî bağ"ın iki kaynağını "takvim rastlantısı" ve "gazete ile piyasa arasındaki ilişki" olarak açıklar.[4] Bu "hayalî bağ", ulus devletlerin kuruluş aşamasında ulusal bilincin temellerini atma işlevini yerine getirir. Gazeteler, kitaplarla birlikte, konuşulan lehçelerin ve şivelerin üzerinde, dilsel düzeyde, bir mübadele ve iletişim alanı yaratır; dile sabitlik kazandırır ve geleneksel idarî dil dışında yeni bir iktidar dili yaratırken (Anderson,1993: 59-60), ortak duyunun oluşmasının bir aracı olarak çalışır, kamuoyunun koşullarını ve sınırlarını oluşturur.

Belli bir toprak parçası üzerinde mal ve hizmetlerin üretilmesinin ve serbest dolaşımının ortamını yaratan, örgütlenmiş meşru şiddet tekeli olarak da tanımlanan ulus devlet (Giddens, 1985: 8-21), genel ve eşit oyun devreye girmesine bağlı olarak ulusun kapsamını genişletmiş (Carr, 1990 : 13-30) ve bu gelişmede gazeteler önemli bir rol oynamıştır. Ulusun erkek burjuvalar dışındaki kesimlere doğru genişlemesi, tahakküm ilişkilerinin ortadan kaldırılması sonucunu doğurmamış, aksine kapitalizm ve ulus devlet çiftinin tahakküm ve bağımlılık ilişkilerinin nüfusun bütününe nüfuz etmesine yol açmıştır. Gazeteler, 'hayalî cemaat'ın kültürel tecrübe ve popüler geleneklerle olan çelişkili birlikteliğinin kesintisiz bir tarihsel bilince dönüştürülmesinde önemli işlevler yüklenmişlerdi. Bu tür bir bilinç oluşturma işlevi, belirli egemenlik anlayışlarının meşrulaştırılmasına koşut olarak, 'doğru devlet konumu'na denk düşer.[5] Profesyonel gazetecilik dilinde nesnellik, tarafsızlık, dengelilik kavramları, veri alınan toplumsal ve siyasal yapının sorunlarını, bu sorunların ele alınış biçimini

2 Bu gazete öncesi dönemin bültenlerinin temel amacı ticarî çıkarlara ve bu çıkarların gerçekleştirilmesine ilişkin enformasyon sağlamakla sınırlıdır. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Curran, vd. (1978).

3 Gazetelerin kurgusallığı üç boyutludur: 1. Haber, başlık ve fotoğraflarıyla belli bir sayfanın belli bir yerine yerleştirilir (*montage*), 2. Farklı haberler birbirleriyle ilişkili oldukları varsayılarak aynı sayfa üzerinde bir araya getirilir (*fiction*), 3. Gazete, bir bütün halinde, bir gündem olarak sunulur (*imagination*). Kapitalizm tasarlanmış bir evren kurar. Kapitalizm koşullarında oturduğumuz koltuktan içinde bulunduğumuz eve, yaşadığımız kentten yurttaşı olduğumuz ülkeye kadar tasarlanmış bir mekân; yemek yemekten yatmaya, eğlenceden çalışmaya tasarlanmış bir zaman içinde var oluruz vb. Gazeteler, bu tasarlanmış evrenin bir 'şey' olarak hem örneği, hem de doğallaştırıcısıdır.

4 Homojen zamanın içinin takvim tarafından doldurulmasında gazetenin oynadığı role ilişkin olarak bkz. Benjamin (1993: 33-76).

5 Kabaca 1870-1970 tarihleri arasına yerleştirebileceğimiz ulus devletlerin genişleme ve dizgeselleşmesi sürecinde gazeteler, günümüze de aktaracakları 'özgür basın' ve 'dördüncü güç' konumlarıyla ulusun bütününün çıkarlarını savunmuşlar ve güncel 'siyasal' tartışmalarda taraf olmaktan kaçınmışlardır. Bkz. Hall (1973: 335-367).

ve buradan hareketle haberin inşa edilmesi sürecini kapsar. Buradaki anlamıyla nesnellik-tarafsızlık-dengelilik, farklı çıkarları ve tarafları tartışmadan uzlaşmaya doğru yönlendiren katılımcı ve demokratik 'doğru devlet' modelidir. Bu 'doğru devlet', siyasal iktidar ile muhalefet odakları ve toplumda mücadele eden sınıflar arasındaki çatışmalarda taraf olmamak ya da çatışan, tartışan tarafları net bir biçimde birbirinden ayırıp aralarında güçleriyle orantılı bir denge gözetmek; siyasal iktidarın aldığı kararların kısmîliğini ve belli çıkarlara yönelik olmasını geniş (ulusal) bir açıdan değerlendirmeyi ve yol göstermeyi içerir.

Ulusun kuruluş döneminde ortak duyuyu oluşturan gazeteler, ulusun dizgeselleşmesi ve kurumsallaşması döneminde kurdukları ortak duyuyu veri almaya başladılar. 1980'lerde ortaya çıkan küreselleşme olgusu sermaye ile ulus devlet arasındaki birliği sarstı; teknolojik gelişmelerin ve sermayenin uluslararasılaşmasının ulaştığı boyutlar yeni üretim süreçlerini ortaya çıkardı. Sermaye üretim sürecini dünya ölçeğinde planlama ve tek bir dünya pazarı için üretme eğilimine girerken, geçmişte sermayenin talep ettiği düzenlemeleri sağlayan ulus devletler küreselleşme eğilimi karşısında zorlanmaya başladı. Aynı ulus devlet içindeki bölgesel farklılıklar artarken, ulus üstü değerlerin yaygınlaşması ve örgütsel mekanizmaların gelişmesi bu sürece eşlik etti. Gazetelerin 'doğru devlet konumu'ndan gerçekliği vaz'etme, ya da gündem oluşturma konumuna geçmeleri de bu dönemde ortaya çıktı.

Gazetelerin yapısı ve yönetimi de bütün bu gelişmelerden etkilenmiş, ilk ulusal gazetelerde müteşebbis ve gazeteci aynı kişiyken, ulusun ve devletin kurumsallaştığı dönemde sermayedar ile gazeteci ayrılmış ve gazeteler de kurumlaşmaya başlamışlardır. İçinde bulunduğumuz dönemde ise başka bir gelişmeye tanık oluyoruz. Yayın dünyasındaki çeşitlenme ve holdingleşme, giderek başka alanlardaki sermaye gruplarının bu alana el atmasına yol açıyor; araştırma şirketlerinden gazetelere, televizyon kanallarından futbol takımlarına birçok alanı denetleyen, otomotiv, turizm, finans piyasalarında faaliyet gösteren çok uluslu medya tekelleri ortaya çıkıyor (Corner, 1991: 267-284; Curran, 1991 ve 1994; Golding ve Murdoch, 1991: 15-32).

I. B. Yöntem

Medyanın ekonomi politiğinin incelenmesi, medya iletilerinin belirli iktidar odaklarıyla olan organik, işlevsel bağlantılarının ortaya konması bakımından önemlidir. Medyanın kapitalist bir meta üreticisi olarak örgütlenme biçimi ve kapitalist toplumsal formasyonların dinamik bir biçimde değişen, eşitsiz ve hiyerarşik iktidar yapıları içinde kurum olarak oynadığı rol, medya söylem ve pratiklerinin 'söylem dışı' alt ve üst eşiklerini oluşturur. Öte yandan, medya kurumlarında üretilen anlam, iletişim aracının özellikleri dolayımıyla izleyici/okuyucuya aktarılır. Dolayısıyla, medyanın kurumsal çerçevesi ilettiği ve kur-

duğu anlamsal çerçeve ile birlikte düşünülmelidir. Ulus-devletin kuruluş sürecinde ortak duyu yaratma çabası, aynı zamanda gazetelerin düzanlamları kurma sürecidir; ancak, küçük zaman aralıkları dışarıda bırakılırsa,[6] bu düzanlamlar, belirli ideolojik konumların yananlamlar aracılığıyla sabitlenmesinden başka bir şey değildir. Toplumsal ve siyasal çıkar çatışmalarının ve bunların farklı ideolojik anlamlandırma mücadelelerinin dışında ve üstünde bir 'doğru devlet konumu'yla gazeteler, daima anlam üzerinde süren sınıf mücadelerinin doğrudan tarafı olmuştur ve bağımlı sınıf ve gruplar üzerinde bir tahakküm kurma odağı olarak işlemiştir.

Daha önce gazetelerin kurgusal olduğuna değinmiştik. Bu kurgusallık yalnızca farklı tür haberlerin aynı sayfa üzerinde biraraya getirilmesiyle sınırlı değildir, bunun yanı sıra, yananlamlar üzerine kurulu bir tasarımın düzanlam olarak sunulmasını içeren bir kurgusallık da vardır. Dolayısıyla, gazeteler hem seçilen haberleri, hem haberlerin veriliş biçimi, hem de sayfa düzenlemesi ve fotoğraflarıyla çok yönlü olarak kurgulanırlar. Bütün bu kurgulamaların her aşamasında yananlamlar düzanlamı kurmamıza yardımcı olur. Gazetelerde anlamın kurulmasında belirleyici rolü oynayan dil ise, yananlamlar kümesi olarak yapısallaşmış bir anlatıdan başka bir şey değildir.

Bu yüzden, bu çalışmada, bir yandan 'düzanlam'lar üzerinden medyanın gündem belirleme işlevini nasıl yerine getirdiğini anlamaya, aynı zamanda da anlamın yananlamlar aracılığıyla nasıl kurulduğunu ve dolaşıma sokulduğunu göstermeye çalıştık. Bu çalışma için *Hürriyet* gazetesini örnek olarak almamızın gerekçelerini ise şöyle sıralayabiliriz: 1. *Hürriyet* gazetesi, 1928'de yapılan Harf Devrimi'nden sonra yetişen kuşakların gazete almaya başladığı dönemde yayın hayatına atılmıştır ve bayrağı, belgisi ve "Kıbrıs Davası"nda oynadığı kritik rol ile "ulusu kurma" işlevini üstlenmiştir; 2. Kendinden önceki örneklerin aksine, "bağımsız" bir gazete olarak "çok partili demokrasi"nin içine doğmuştur, dolayısıyla "doğru devlet"i savunan ilk gazete olmayı başarmıştır; 3. Popüler dili sayesinde yüzbin(ler)i aşan baskı sayısıyla kamuoyunun sınırlarının genişlemesinde lokomotif görevini görmüştür; 4. Holdingleşen, yurt dışında basılan, yurt dışında matbaası olan ilk Türk gazetesi olması dolayısıyla da yeni dönemin eğilimlerine hızla ayak uydurmayı başarmıştır.[7]

7 *Hürriyet* gazetesi, 1948 yılında gazetenin sahibi ve başyazarı olan Sedat Simavi tarafından yayınlanmaya başlanmıştır. *Hürriyet*, 1949 yılında logosunun yanına Türk bayrağını ve "Türkiye Türklerindir" belgisini basmaya başlamış ve 1950 yılında Türkiye'de baskı sayısı yüz bini geçen ilk gazete olmuştur. Gazete Sedat Simavi'nin başyazarlığı döneminde, başta Kıbrıs olmak üzere 'millî davalara' ısrarlı bir biçimde sahip çıkarken siyasal partiler arasında taraf tutmamaya özen göstermiştir. Sedat Simavi'nin 1953'te ölmesinden sonra, Haldun ve Erol Simavi kardeşler tarafından yönetilmeye başlayan *Hürriyet* gazetesi, 1971 yılında Haldun Simavi'nin ayrılmasıyla büyük bir basın holdinginin çekirdeğini oluşturmuştur. Holdingin hisseleri 1980 ertesinde bölüm bölüm satılmış ve nihayet 1994 yılında çoğunluk hisseleri başka bir basın holdingi olan Doğan Holding tarafından satın alınmıştır. Elli yıla yaklaşan bir geçmişi olan *Hürriyet*, patron-gazeteci tara-

Bu çalışmada, 1 Ocak 1994-31 Aralık 1994 tarihleri arasında yayınlanan *Hürriyet* gazetelerinin birinci sayfasının üst yarısında yer alan haber başlıklarını ele aldık.* Bilindiği gibi, gazete yöneticileri, önce haberlerin önem sırasını belirleyerek haberleri birinci sayfaya ve iç sayfalara dağıtırlar, daha sonra da belirledikleri önem sırasına göre haberin sayfanın neresinde yer alacağını saptarlar (Dağlı, 1985: 21). Gazeteler, birinci sayfayı düzenlerken genellikle iki yoldan birini izlerler: Bunlardan birincisi seçilmiş bir haberin merkez alınarak sayfanın bu haber etrafında düzenlemesi, ikincisi ise iç sayfalarda yer alan bütün haberlerin duyurusunun sansasyon uyandıracak bir biçimde yapılmasıdır. Ancak, zaman zaman bu iki yöntemin değişik varyasyonları birarada bulunabilir (Evans, 1973: 57-61).[8]

Genel olarak kabul edildiği üzere, gazetelerin de 'her nesne gibi bir değerli bir değersiz yanı vardır' ve "sayfaların üst yanları değerli bölgeler olarak büyük puntolu başlıklarla süslenirken, alt yanlarda 'ayağa' düşmüş haberler yer alır". Gazeteler, haberleri sayfaya yerleştirirken bazı haberleri büyültürler ve sayfanın üst bölümüne koyarlar. "Haber büyültmede gazetenin tuttuğu yol (meşrebi) önemli bir belirleyici" olduğu için (Dağlı, 1985, 83-91), büyültülmüş haberlerin başlıklarının sınıflandırılması ve sayısal dökümü, anlamın kurulmasına ilişkin örneklerle birlikte, *Hürriyet* gazetesinin gündem oluşturma rolünün ve bu örnekten yola çıkarak Türk medyasının anlaşılmasına yardımcı olabilir.

Çalışmada *Hürriyet* gazetesinin birinci sayfasının üst yarısında yer alan haberleri "sürmanşet", "manşet", "logo yanı" ve "ikinci manşet" olarak ayırdık ve her bölümde yer alan başlıkların -yapabildiğimiz kadarıyla- düzanlamlarından yola çıkarak konulara göre sınıflandırdık. Ayrıca, anlamın sayfadaki diğer bir haberle ilişki içinde, konjonktüre bağlı olarak ya da kendi içinde kurulmasına örnek oluşturan haberler seçerek bu haberlerin söylem çözümlemesini yaptık ve gazete haberlerinde anlamın kuruluşunun çok boyutluluğunu ve yananlamların zenginliğini göstermeye çalıştık. Çalışmamızda görsel malzemeleri değerlendirme dışında tutmamızı önemli bir eksiklik olarak görüyoruz; ayrıca diğer gazetelerin benzer bir biçimde incelenmesinin bu çalışmayı tamamlayacağına inanıyoruz.

fından yönetilen bir gazete olmaktan büyük bir holdingin bünyesine katılmasına kadar geçen serüveni, kurumsal yapısı, en çok satan gazetelerden biri olması ve kamuoyunda uzun yıllar boyunca oluşmuş 'saygınlığı' ile öne çıkmaktadır. *Hürriyet* gazetesinin ilk yıllarındaki özellikleri için bkz. Altun, (1991: 251-275).

(*) 28 Temmuz 1994 tarihli *Hürriyet* gazetesine ulaşamadığımız için değerlendirmelerimiz 364 sayı üzerinden yapılmaktadır.

8 Evans, *Hürriyet* gazetesinin birinci sayfasının bir haber merkez alınarak düzenlediğini öne sürmektedir. s. 69.

II. Haber başlıklarının sınıflandırılması

Çalışmada önce *Hürriyet* gazetesinin birinci sayfasının tek bir haberin duyurusu (kapak) olarak kullanılıp kullanılmadığına, daha sonra da kapak sayfası olmayan günlerde *Hürriyet* logosunun üstündeki bölümün (sürmanşet) kullanılıp kullanılmadığına baktık:

Alan	Sayı	Yüzde
Kapak	4	1,1
Sürmanşet	245	67,3
Sürmanşetsiz	115	31,6

Görüldüğü gibi, *Hürriyet* gazetesi, 1994'teki sayılarının üçte ikisinde sürmanşet bölgesini kullanmaktadır. *Hürriyet* gazetesinin birinci sayfasını kapak yaptığı dört günün ikisinde (biri tanker, diğeri uçak kazası olmak üzere) büyük kazalar olmuş (kötü-haber), birinde (Turgut Özal'la ilgili) bir yazı dizisinin duyurusu yapılmış, diğerinde ise Efe Özal'ın ABD'deki villası ele alınmıştır.

Hürriyet gazetesinin sürmanşet kullanılan ve kullanılmayan günlerdeki başlıkları ile sürmanşet kullanılan günlerdeki manşetleri bu bölümde belli konu başlıkları altında toplanarak sınıflandırılmıştır. Bu sınıflandırmada aşağıdaki konu başlıkları temel alınmış, yeni başlık eklenmesi durumunda tablo altında bu durum belirtilmiştir.

Aktüel Olaylar başlığı altında toplanan haberler cinayet, kaza vb. olaylara ilişkin (kötü) haberleri kapsamaktadır. *Alevilik* başlığı altındaki haberler, Sivas Davası vb. gibi doğrudan Alevileri ilgilendiren haberlerdir. *Bürokrasi* başlığı altında genellikle yüksek bürokratlara ilişkin haberler yer almaktadır. *Ekonomi* başlığı altındaki haberlerin ayrıntılı dökümü her bölümde ayrıca yapılmaktadır. *Medya* başlığı altında gazetelerin kendi aralarındaki tartışmalar, televizyonlara ilişkin haberler ile gazete sahiplerine ilişkin haberler toplanmıştır. İstanbul'un yönetimi ya da sorunlarıyla ilgili haberler *İstanbul* başlığı altında yer almıştır. *Siyaset* başlığı altındaki haberler gene her bölümde ayrıntılı olarak verilmiştir. *Skandal-Yolsuzluk* başlığı altında toplanan haberler ağırlıklı olarak Ayşegül Nadir ve Engin Civan ile ilgilidir, ancak siyasal boyutu olmayan usulsüzlükler de bu başlık altında değerlendirilmiştir. *Spor* başlığı altında ulusal ve uluslarası futbol karşılaşmalarına, yıldız futbolculara ve uluslararası başarı sağlanan diğer spor dallarına ilişkin haberler yer almıştır. *Terör* başlığı altında toplanan haberlerin bir kısmı bombalama vb eylemlere, geri kalanları ise askerî operasyonlara, DEP milletvekillerinin gözaltına alınmasına ya da bazı ünlü 'terörist'lerin yakalanmasına ilişkindir. Ayrıca 'şeriat' yanlısı bazı eylemler de bu başlık altında değerlendirilmiştir ve her bölümde ayrıntılı bir döküm yapılmıştır. *Ulusal Bayram* başlığı altında bayramlar ve bazı ulusal olaylar yer almıştır. *Uluslararası Olaylar*

başlığı altındaki haberler gene her bölümde ayrıntılı olarak ikinci bir tabloda gösterilmiştir.

II. A. Sürmanşetler

Hürriyet gazetesi, sürmanşet bölgesini üç farklı tür konuyu işlemek için kullanmaktadır ve bunların dağılımı aşağıdaki gibidir.

Tür	Sayı	Yüzde
Yazı Dizisi	24	9,8
Promosyon	169	69,0
Haber	52	21,2

Hürriyet gazetesinin sürmanşet kullandığı günlerde birinci sayfasının en değerli alanının yüzde yetmişine yakın bir bölümünün (ya da yaklaşık olarak yılın yarısının) gazetenin verdiği hediyelerin tanıtımı için kullanılmış olması, kuşkusuz, *Hürriyet* gazetesinin çoğunluk hisselerinin satılması ile sonuçlanan 'tiraj' kavgası ile ilişkilidir ve bu boyutuyla ayrıca ele alınmayı haketmektedir. Sürmanşette yer alan 52 haberin konu başlıklarına göre dağılımı ise şöyledir:

Konu	Sayı	Yüzde
Aktüel Olaylar	1	1,9
Alevilik	1	1,9
Bürokrasi	1	1,9
Ekonomi	8	15,4
İstanbul	1	1,9
Medya	7	13,5
Siyaset	11	21,2
Skandal-Yolsuzluk	3	5,8
Spor	5	9,6
Terör	8	15,4
Ulusal Bayram	2	3,9
Uluslararası Olaylar	4	7,7

Tablodan da görüleceği üzere sürmanşette verilen haberler içinde en ağırlıklı yeri siyasal haberler almakta; bu başlığı Ekonomi ve Terör başlıkları izlemektedir. Medyaya ilişkin haberler, Spor haberleri ve Uluslararası Olaylar ağırlıklı olarak ele alınan konulardır. Skandal-Yolsuzluk başlığı altındaki haberlerin içinde Engin Civan ve Ayşegül Nadir'e ait haberler birer tanedir. Spor dışındaki ağırlıklı başlıkların alt dağılımı aşağıdaki gibidir:

Ekonomi (8 Haber)

Döviz-Para	1
İstikrar Paketi	1
İşveren	2
Kriz	1
Memur	1
Yolsuzluk	2

Döviz-Para başlığı altında devalüasyon, faiz oranları vb. ilişkin haberler, İstikrar Paketi başlığı altında 5 Nisan Kararları'na ilişkin haberler toplanmıştır. Kriz başlığı altında ise ekonomik kriz dolayısıyla yapılan 'ulusa çağrı' metni yer almaktadır. İşverenlerin ya da işveren örgütlerinin açıklamaları İşveren başlığı altına, 1994 yılında büyük bir gelir kaybına uğrayan ve Cumhuriyet tarihinde görülmemiş bir biçimde örgütlenerek eylemler yapan memurlarla ilgili haberler Memur başlığı altına yerleştirilmiştir. Bu bölümdeki Yolsuzluk başlığı, ekonomik kriz ile 'yolsuzluklar' arasında bağlantı kuran haberler için kullanılmaktadır.

Siyaset (11 Haber)

Koalisyon Hükümeti	1
RP (Belediye)	1
RP (Bosna Parası)	1
RP (Erbakan)	1
RP (Genel)	1
Seçim	4
Siyasî Liderler (Genel)	1
T. Çiller	1

Siyaset başlığı altında yer alan haberlerin dört tanesi RP, dört tanesi seçimler, diğerleri ise farklı konular hakkındadır. Görüldüğü gibi RP dışındaki partiler 1994'te sürmanşet haberi olamamışlardır; T. Çiller ve N. Erbakan dışındaki liderler için de aynı değerlendirme geçerlidir.

Terör (8 Haber)

Terör (Genel)	2
Kürt Sorunu (ABD)	1
Kürt Sorunu (DEP)	2
Kürt Sorunu (Nevruz)	1
Kürt Sorunu (PKK)	2

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Demokrasi Partisi'ne (DEP) ilişkin haberler, *Hürriyet* gazetesinin yaklaşımı doğrultusunda, Terör başlığı altında değerlendirilmiştir. Terör başlığı altındaki haberlerin yalnızca ikisi eylemlerle ilgilidir; bu başlık altındaki sekiz haberden altısının kesişme noktası 'Kürt Sorunu'dur.

Uluslararası Olaylar (4 Haber)	
ABD	2
Azerbaycan	1
BM (Kıbrıs)	1

ABD başlığı altındaki haberlerden biri Irak ile, diğeri Türkiye-ABD ilişkileriyle ilgilidir.

II. B. Sürmanşetsiz sayılardaki manşetler

Manşetteki 115 haberin konu başlıklarına göre dağılımı şöyledir:

Konu	Sayı	Yüzde
Aktüel Olaylar	3	2,6
Alevilik	1	0,9
Bürokrasi	2	1,7
Ekonomi	16	13,9
Ordu	2	1,7
Siyaset	55	47,8
Skandal-Yolsuzluk	11	9,6
Spor	1	1,7
Terör	9	7,8
Ulusal Olay (10 Kasım)	1	0,9
Uluslararası Olaylar	14	12,2

Bu bölümde Siyaset başlığı altındaki haberlerin oranı yüzde elliye yaklaşmaktadır. Siyaseti izleyen konular, sürmanşette yer alan haberlerle benzer bir biçimde Ekonomi, Uluslararası Olaylar, Skandal-Yolsuzluk ve Terör biçiminde sıralanmıştır. Manşet haberlerinde, sürmanşetteki haberlerin aksine, Medya ve İstanbul'a ilişkin herhangi bir haber yer almazken Türk Silahlı Kuvvetlerine ilişkin iki haber yer almaktadır ve bu haberlerin ikisi de Doğan Güreş'in görev süresi ile ilgilidir. Skandal-Yolsuzluk başlığı altında topladığımız haberlerden biri E. Civan, biri A. Nadir, ikisi de ÖSYM'ye ilişkindir. Diğer başlıklar ise sürmanşetteki başlıklarla aynı kıstaslarla değerlendirilmiştir ve bu başlıkların ayrıntılı dökümü şöyledir:

Ekonomi (16 Haber)	
Devlet	1
Döviz-Para	1
İstikrar Paketi	3
İşçi (Sendika)	1
İşveren	3
Kriz	3
Memur	2
Yolsuzluk	2

Bu tabloda İşveren başlığı altında otomotiv üreticileri ve Koç-Sabancı ile ilgili haberler yer alırken, işçilerle ilgili tek haber Türk Metal Sendikası'nın ücretsiz çalışma isteğine ilişkindir. Yolsuzluk başlığı altında ise, gene, kriz ortamındaki 'uygunsuz' davranışlar toplanmıştır. Devlet başlığı altındaki haber devletin savurganlığı ile ilgilidir.

Siyaset (55 Haber)	
B. Ecevit	2
H. Cindoruk	2
Koalisyon Hükümeti	5
M. Yılmaz	4
RP (Belediye)	5
RP (Bosna Parası)	8
RP (Erbakan)	2
RP (Genel)	2
RP (Hasan Mezarcı)	1
S. Demirel	3
Seçim	1
SHP (M. Karayalçın)	6
SHP (M. Soysal)	1
SHP (Sözen)	2
T. Çiller	11

Siyaset başlığı altında toplanan haberlerin büyük çoğunluğu (Refah Partisi dışında olanları) aslında siyasal liderle ilgilidir. Örneğin DYP ve ANAP ile ilgili hiçbir haber manşette yer almazken, T. Çiller ile ilgili on bir habere, M. Yılmaz ile ilgili dört habere manşette yer verilmiştir. SHP ile ilgili sekiz haberin altısı doğrudan M. Karayalçın, biri M. Soysal ile ilgilidir. RP ile ilgili haberlerin toplam sayısı ise on sekizdir ve bu haberler toplam siyasal haberlerin üçte birine yaklaşmaktadır.

Terör (9 Haber)	
Kürt Sorunu (DEP)	4
Kürt Sorunu (İnfaz)	2
Kürt Sorunu (PKK)	2
Şeriat (Gösteri)	1

İnfaz başlığı altında topladığımız haberler, (diğer başlıkların aksine) *Hürriyet* gazetesi tarafından da "infaz" kelimesi kullanılarak verilmiştir ve Behçet Cantürk, Savaş Buldan ve arkadaşlarının öldürülmesine ilişkindir. Taksim'de Bosna dolayısıyla yapılan izinsiz gösteri ise "terör" başlığı altında değerlendirilmiştir. Görüldüğü gibi Terör başlığı altındaki dokuz haberin sekizi Kürt Sorunu ile ilgilidir.

Uluslararası Olaylar (14 Haber)	
ABD	2
Bosna (Mehmetçik)	3
Bosna (NATO)	4
Bosna (Sırplar)	1
Rusya (Doğal Gaz)	1
Yunanistan	3

Uluslararası Olaylar başlığı altındaki haberler içinde en büyük ağırlığı sekiz haber ile Bosna'ya ilişkin haberler oluşturmaktadır. Türk askerinin Bosna'ya gönderilmesi Bosna-Mehmetçik, NATO'nun Bosna'daki askerî operasyonları Bosna-NATO olarak sınıflandırılmıştır. Görüldüğü gibi Bosna'ya ilişkin haberler kendi içinde de farklılıklar göstermektedir.

II. C. Sürmanşetli sayılardaki manşetler

Hürriyet gazetesinin sürmanşet kullandığı günlerin 169'unda promosyon, 24'ünde de yazı dizisi duyurusu bulunduğu için, bu bölümde değerlendirilen bu 245 sayıdan 193'ündeki (yüzde 78,8) haberler ilk (merkez) haber; 52'sindeki (yüzde 21,2) haber ise ikinci haberdir. Manşette yer alan 245 haberin konu başlıklarına göre dağılımı şöyledir:

Konu	Sayı	Yüzde
Aktüel Olaylar	14	5,7
Alevilik	1	0,4
Barış-İnsan Hakları	2	0.8

Ekonomi	23	9,4
Kamuoyu	2	0.8
Medya	4	1,6
Ordu	5	2.0
Siyaset	92	37,6
Skandal-Yolsuzluk	39	15,9
Spor	3	1,2
Terör	35	14,3
Ulusal Bayram-Olay	2	0,8
Uluslararası Olaylar	26	10,6

Bu bölümde sınıflandırmaya çalıştığımız 245 haberi 248 başlık altında topladık. Bu, üç haberin iki konu ile birden ilgili olmasından ve bizim bunları ayırdedememizden kaynaklandı. Bu bölümde, önceki bölümlerden farklı olarak Barış-İnsan Hakları ve Kamuoyu başlıkları yer aldı. Barış haberi doğrudan 'terör'e gönderme yaparken, insan hakları haberi de 'düşünce suçları' ile ilgiliydi. Kamuoyu başlığı altındaki haberlerin biri seçime gönderme yapan genel olarak kamuoyu araştırması, diğeri ise ekonomik krize gönderme yapan "Türklerin işsizlikten çok korktuğu" haberi idi. Aktüel Olaylar başlığı altında cinayet ve kaza haberlerine ek olarak aynı anda ölen karı-koca haberi de yer aldı. Ordu başlığı altındaki haberlerin üçü Doğan Güreş'in emekliliği, ikisi ise erlerin terhislerinin uzatılması ile ilgili haberlerdir. Skandal-Yolsuzluk başlığı altında toplanan 39 haberin 17 tanesi Engin Civan, 14 tanesi çeşitli skandallar, 7 tanesi ise bürokratlarla ilgili yolsuzluk iddiaları hakkındadır. Ulusal Bayram-Olay başlığına, bayramlara ek olarak, Taksim'de düzenlenen ve RP ile DEP'in çağrılmadığı mitingi kattık. Diğer konuların alt başlıklara göre dağılımıysa şöyledir:

Ekonomi (23 Haber)	
Döviz-Para	8
Genel	1
İstikrar Paketi	5
İşçi (Sendika)	2
İşveren	2
Kriz	1
Memur	2
Özelleştirme	2

Bu bölümde öncekilerden farklı olarak özelleştirme yasasının çıkmasıyla ilgili haberler ekonomi başlığı altında verilmiştir. Ekonomi haberlerinin üçte biri döviz ve faiz hareketlerine ilişkindir. Ayrıca 5 Nisan Kararları da önemli bir yer tutmaktadır.

Siyaset (92 Haber)

ANAP	2
Anayasa	1
Anayasa Mahkemesi	2
B. Ecevit	1
C. Boyner	1
DYP	2
H. Cindoruk	2
H. Çetin	1
Koalisyon Hükümeti	8
M. Karayalçın	5
M. Soysal	1
M. Yılmaz	2
RP (Belediye)	1
RP (Bosna Parası)	12
RP (Erbakan)	5
RP (Genel)	3
S. Demirel	10
Seçim	5
SHP (Belediye)	3
SHP	2
Siyasal Liderler	2
Siyasal Sistem	1
T. Çiller	19
Y. Akbulut	1

Anayasa değişikliği tartışmaları, Anayasa Mahkemesi'nin iptal kararları gibi haberler ile merkez partilerini birleşmeye çağıran haberler Siyaset başlığı altında ele alınmıştır. Ayrıca, Özer Çiller hakkındaki bir haber de T. Çiller başlığı altına yerleştirilmiştir. Manşet haberlerinde en çok adı geçen lider T. Çiller'dir (bu bölümdeki haberlerin beşte biri). Çiller'i Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel izlemektedir. RP ile ilgili haberlerin toplam sayısı yirmi birdir (Bu bölümdeki haberlerin yaklaşık dörtte biri). Bu bölümde, ayrıca, ANAP, DYP ve SHP ikişer kez haber başlığı olmuşlardır.

Terör (35 Haber)

İslamî Terör	1
Kürt Sorunu (DEP)	6
Kürt Sorunu (İnfaz)	1
Kürt Sorunu (K. Irak)	2

Kürt Sorunu (Nevruz)	1
Kürt Sorunu (PKK)	15
Sol Terör	1
Şeriat	3
Terör (Genel)	1
Uluslararası Terör	4

Carlos'un (Çakal) yakalanmasına ve yargılanmasına ilişkin haberler Uluslararası Terör, 10 Kasım günü Anıtkabir'de gerçekleşen 'meczup' olayı ile Taksim'de yapılan gösteri Şeriat başlığı altına yerleştirilmiştir. İslamî Terör başlığı altında Çetin Emeç'in öldürülmesi ile ilgili bir haber; Sol Terör başlığı altındaysa Dursun Karataş'ın Fransa'da gözaltına alınmasına ilişkin haberler yer almaktadır. Kürt Sorunu başlığı altında toplanan haber sayısı yirmi beştir (Bu bölümdeki haberlerin yüzde yetmişi).

Uluslararası Olaylar (26 Haber)	
ABD (Irak)	3
ABD (Kıbrıs)	1
ABD (Kürt Sorunu)	1
ABD	1
Azerbaycan	1
Bosna (NATO)	3
Bosna	4
İran	3
İsrail	1
Kıbrıs	1
Rusya (Boru Hattı)	2
Yunanistan	5

Uluslararası Olaylar başlığı altındaki haberlerin yedi tanesi Bosna, altı tanesi ABD ile ilgilidir. İran ile ilgili haberler İran Cumhurbaşkanı'nın mesajı ve Türkiye ziyareti dolayısıyladır. İsrail haberi ise T. Çiller'in İsrail ziyareti nedeniyle gündeme gelmiştir.

II. D. İkinci manşetler

Hürriyet gazetesi, bazı günler birinci sayfasında manşet haberin yanında ikinci bir manşet daha kullanmaktadır. Bu ikinci haber, çoğunlukla, büyük bir fotoğrafla sunulmaktadır ve "hafif" konulara ilişkindir. 1994 yılındaki 62 İkinci Manşetin konu başlıklarına göre dağılımı şöyledir:

Konu	Sayı	Yüzde
Aktüel	6	9,7
Bürokratlar	2	3,2
Magazin	29	46,8
Özal Ailesi	3	4,8
RP (Bosna)	3	4,8
Seçim	4	6,5
Spor	2	3,2
T. Çiller	8	12,9
Terör (Kürt Sorunu)	2	3,2
Yazı Dizisi	3	4,8

Bu bölümdeki haberler sınıflandırılırken, daha önceki sınıflandırma dışına çıkılarak; Magazin, Özal Ailesi ve Yazı Dizisi başlıkları açılmıştır. Aktüel haberlerin ikinci manşetler içindeki oranı yüzde ona çıkarken, Siyaset haberlerinin oranı yüzde yirmi beşe düşmektedir ve bu haberlerin bir kısmı magazin boyutludur. Gene Terör haberleri de azalmakta, Ekonomi, Uluslararası Olaylar gibi konular hiç işlenmemektedir. Ancak, T. Çiller'in İkinci Manşetler içinde de yüzde on beşe yaklaşan bir oranda yer bulması dikkat çekicidir. Bu bölümdeki haberlerin yaklaşık yarısını oluşturan Magazin başlığı altında ise, müzik, sinema vb yıldızlara ya da 'sosyete'ye ilişkin haberler yer almaktadır. Magazin haberlerinin kendi içindeki dağılımı ise şöyledir:

Magazin (29 Haber)	
Müzik	17
Medya	6
Siyaset	4
Ayşegül Nadir	2

II. E. Logo yanı haberler

Hürriyet gazetesi, kupon vermediği ya da sürmanşetin aşağıya sarkmadığı günlerde *Hürriyet* logosunun yanındaki alanı küçük bir haberin duyurusu amacıyla kullanmaktadır. Bu bölümde, genellikle, ekonomik ya da siyasal bir haberin başlığı ve spotu yer almaktadır. Logo yanında yer alan 93 haberin konu dağılımı aşağıdaki gibidir:

Konu	Sayı	Yüzde
Aktüel	4	4,3
Bürokrasi	3	3,2

Eğitim	1	1,0
Ekonomi	16	17,2
İnsan Hakları	1	1,0
İstanbul	1	1,0
Medya	6	6,5
Milli Piyango	2	2,0
Siyaset	29	31,2
Spor	5	5,4
Terör	9	9,7
Ulusal Bayram-Olay	2	2,0
Uluslararası Olaylar	14	15.0

Logo Yanı Haberler, konu ve içerik açısından merkezî haberlerle aynı tür haberlerdir ve bu haberler, İkincil Haberler başlığı altında yer almasına rağmen, kolaylıkla merkezî haber olarak da değerlendirilebilirler. Ancak sayfa düzenlemesinde yer alış biçimleri buna olanak vermemektedir. Logo Yanı Haberlerde ağırlık yüzde otuz ile Siyaset başlığı altındadır, bunu yüzde on beş civarında bir oranla Ekonomi ve Uluslararası Olaylar başlıkları izlemekte; Terör, Medya ve Spor başlıkları yüzde beş-on arasında bir ağırlık taşımaktadır. Bu bölümde, merkezî haberlerden farklı olarak bir eğitim, iki de Millî Piyango haberi yer alırken, Alevilere ilişkin herhangi bir haber yer almamıştır. Taksim Mitingi Ulusal Bayram-Olay başlığı altına yerleştirilmiştir. Bu bölümdeki haberlerin alt dağılımı şöyledir:

Ekonomi (16 Haber)

Döviz-Para	9
İşveren	1
Kriz	4
Memur	2

İşveren başlığı altına aldığımız haber, doğrudan ekonomi ile ilgili değildir, ancak Koç ile ilgili olması dolayısıyla bu bölümde değerlendirilmiştir. Değerlendirdiğimiz sayılarda enflasyon rakamlarına ilişkin tek haber bu kısımda yer almaktadır. Görüldüğü gibi, Ekonomi haberleri içinde döviz ve faiz oranları en çok bu bölümden verilmektedir.

Siyaset (29 Haber)

B. Ecevit	4
Hükümet Krizi	1
Karikatür (Çiller)	4

Karikatür (Erbakan)	2
Karikatür (Karayalçın)	1
RP (Genel)	5
RP (Gösteri)	1
S. Demirel	3
Seçim	3
SHP (M. Karayalçın)	1
SHP (M. Soysal)	1
SHP	1
T. Çiller	4

Hürriyet gazetesi, 1994'te, logo yanında yedi gün siyasal olaylara ilişkin karikatür kullanmıştır. Bunlar siyaset başlığı altına yerleştirilmiş ve haber gibi değerlendirilmiştir. Bu bölümde, karikatürler dahil Tansu Çiller'le ilgili sekiz haber yer almaktadır. Bülent Ecevit'in ağırlığı artarken ANAP ya da M. Yılmaz'a ilişkin hiçbir habere yer verilmemiştir. RP, karikatürlerle birlikte sekiz başlıkla gene birinci sıradadır. SHP ile ilgili karikatür dahil dört haber vardır.

Terör (9 Haber)

Kürt Sorunu (PKK)	6
Kürt Sorunu (DEP)	2
Terör (Genel)	1

Terör haberlerinin büyük çoğunluğu gene Kürt Sorunu ile ilgilidir; ancak Kürt Sorunu içinde doğrudan PKK ile ilgili haberler ilk kez artmaktadır.

Uluslararası Haberler (14 Haber)

ABD	1
Azerbaycan	1
Bosna	3
Gümrük Birliği	1
Irak	2
Kazakistan	1
Kıbrıs	1
Türkiye Dış Politikası	1
Yunanistan	3

Logo Yanı Haberlerde Yunanistan ve Bosna'ya ilişkin haberler gene ağırlık taşırken, ABD ile ilgili haberlerin ağırlığı azalmaktadır. Ayrıca, bu bölümde diğer ülkelerle ilgili haberlere de yer verildiği gözlenmektedir.

III. Başlıkların biçimsel özelliklere göre sınıflandırılması

III. A. Dokuz sütun başlıklar

Hürriyet gazetesi, sürmanşette ve manşette yer alan merkezî haberini genellikle dokuz sütun üzerinden vermektedir; ancak, bazı haberlerin başlıkları da dokuz sütuna yayılmakta ve bu durum başlığın etkisini arttırmaktadır. Bu bölümde başlığı dokuz sütuna yayılan 175 haberin konu başlıklarına göre dağılımı yapılmaktadır.

Konu	Sayı	Yüzde
Aktüel	2	1,1
Alevilik	2	1,1
Bürokrasi	1	0,6
Ekonomi	27	15,4
Medya	3	1,7
Ordu	5	2,9
Siyaset	60	34,3
Skandal-Yolsuzluk	19	10,9
Terör	25	14,3
Ulusal Bayram-Olay	2	1,1
Uluslararası Olaylar	29	16,6

Ordu başlığı altındaki haberlerin dördü Doğan Güreş'in emekliliği, biri ise erlerin terhisinin ertelenmesi ile ilgilidir. Skandal-Yolsuzluk başlığı altındaki haberlerin yedisi değişik konulara, on ikisi ise Engin Civan'a aittir. Taksim Mitingi ulusal olay olarak değerlendirilmiştir. Siyaset yüzde otuz dört ile birinci sırada, Uluslararası Olaylar, Ekonomi ve Terör yaklaşık yüzde on beş ile izleyen sıralarda yer almaktadır. Konu başlıklarının alt dağılımı ise şöyledir:

Ekonomi (27 Haber)	
Döviz-Para	7
Ekonomi (Genel)	1
İstikrar Paketi	8
İşveren	4
Kriz	1
Memur	4
Özelleştirme	2

Dokuz Sütun Başlıklardaki Ekonomi haberleri içinde İstikrar Paketi ve Döviz-Faiz hareketleri ile ilgili haberlerin ağırlık taşıdığı görülmektedir. Gene İşveren-

lerin açıklamaları ve Memurların eylemleri önemli bir yer tutmaktadır.

Siyaset (60 Haber)

Anayasa	1
H. Cindoruk	1
Hükümet Krizi	8
M. Yılmaz	2
RP (Bosna)	10
RP (Gösteri)	2
RP	8
S. Demirel	3
Seçim	7
SHP (Belediye)	1
SHP (Karayalçın)	3
SHP (Soysal)	2
SHP	3
Siyasal Liderler	2
T. Çiller	7

Dokuz Sütun verilen Siyaset haberleri içinde gene RP yirmi haberle birinci sıradadır. SHP toplam dokuz haberle ikinci sıradadır. Tansu Çiller yedi haberle liderler arasında birinci sırada yer almaktadır.

Terör (25 Haber)

Kürt Sorunu (DEP)	7
Kürt Sorunu (İnfaz)	3
Kürt Sorunu (K. Irak)	1
Kürt Sorunu (PKK)	3
Kürt Sorunu (Terör)	4
Şeriat (Meczup)	2
Terör (Genel)	4
Uluslararası Terör	1

Dokuz sütundan verilen Terör haberleri içinde Kürt Sorunu'na ilişkin haberler on sekiz haberle yüzde yetmişlik bir yer tutmaktadır.

Uluslararası Olaylar (29 Haber)

ABD (K. Irak)	4
ABD	1
Bosna (Mehmetçik)	1

Bosna (NATO)	6
Bosna	5
İran	3
İsrail	1
Kıbrıs	1
Rusya	2
Yunanistan	5

Dokuz Sütundan verilen Uluslararası Olaylar haberleri arasında Bosna'ya ilişkin haberler on iki haber ile ilk sırada yer almaktadır. Yunanistan ve ABD ile ilgili haberleri İran ve Rusya ile ilgili haberler izlemektedir.

III. B. Büyük harfle yazılmış başlıklar

Hürriyet gazetesi, haber başlıklarını genellikle ilk harf hariç küçük harfle yazmaktadır; ancak bazı günler başlığın tamamı büyük harf ile yazılmakta ve bu durum başlığın etkisini arttırmaktadır. 1994'te başlığı büyük harfle yazılmış 33 haber bulunmaktadır ve bunların konulara göre dağılımı aşağıdaki gibidir:

Konu	Sayı	Yüzde
Aktüel	1	3,0
Bürokrasi	1	3,0
Ekonomi	7	21,2
Medya	1	3,0
Ordu	2	6,1
Siyaset	12	36,4
Skandal-Yolsuzluk	3	9,1
Terör	1	3,0
Ulusal Olay (10 Kasım)	1	3,0
Uluslararası Olaylar	4	12,1

Siyaset haberleri bu sınıflandırmaya göre de büyük bir ağırlık taşımaktadır. Bunu Ekonomi ve Uluslararası Olaylara ilişkin haberler izlemektedir. Terör haberlerinin ağırlığı ilk defa düşmüştür. Buna karşılık Ordu ile ilgili haberlerin oranı yükselmiştir. Ordu haberlerinin ikisi de Doğan Güreş'in emekliliğine ilişkindir. Skandal -Yolsuzluk haberlerinin ikisi Engin Civan ile; Terör haberi ise Kürt Sorunu (DEP) ile ilgilidir. Uluslararası Olaylar başlığı altındaki haberlerin biri Bosna, ikisi Bosna-NATO birisi de Rusya'ya ilişkindir. Diğer haberlerin alt dağılımı şöyledir:

Ekonomi (7 Haber)	
Döviz-Para	2
İstikrar Paketi	4
Ulusa Çağrı	1

İstikrar Paketi ile ilgili haberler ile Ulus'a Çağrı'nın büyük harflerle verilmesi, bu iki konuya daha çok önem verildiğinin bir göstergesi olabilir.

Siyaset (12 Haber)	
DYP	1
Hükümet Krizi	2
RP (Belediyeler)	1
RP (Bosna)	2
RP (Gösteri)	1
S. Demirel	1
Seçim	2
T. Çiller	2

Görüldüğü gibi RP dört haber ile her zamanki gibi birinci sıradadır. Hükümet Krizi ve Seçimler büyük harfle verilirken, T. Çiller büyük harflerle haber olan tek lider; DYP ise RP dışındaki tek partidir. Süleyman Demirel'in bayram tatilinde verdiği demeç ise daha çok Kürt Sorunu ile ilişkisi öne çıkarılarak verilmiştir.

III. C. Yarım sayfa ve üstü alan kullanılarak verilen haberlerin dağılımı

Hürriyet Gazetesi, sürmanşet kullandığı bazı günler, *Hürriyet* logosunun altında yer alan merkezî haberi yarım sayfa ya da daha çok alanı kullanarak vermekte, ya da merkezî haberi yan haberlerle destekleyerek geniş bir alanı aynı konuya ayırmaktadır. Bu bölümde *Hürriyet* gazetesinin yarım sayfa, 2/3 sayfa ve tam sayfa verdiği haberleri sınıflandırdık.

Hürriyet gazetesi, 1994'te 6 sayısında tam sayfa[9] haber vermektedir ve bunların konu başlıkları şöyledir:

Konu	Sayı	Yüzde
Skandal-Yolsuzluk	1	16,7
Terör	4	66,7
Ulusal Olay	1	16,7

9 "Tam Sayfa" sınıflandırması daha önce yaptığımız "Kapak" sınıflandırmasından farklıdır. Kapak sayfalarda yalnızca tek bir haberin başlık ve resimleri vardır. Tam Sayfa'da ise, *Hürriyet* logosunun üstündeki sürmanşet alanı başka bir amaçla kullanılmakta ve altta yer alan merkezî haber yan haberlerle ya da uzun resimaltları ile desteklenmektedir.

Terör başlığı altındaki haberlerin biri DEP'e, biri Dursun Karataş'ın gözaltına alınmasına, biri Anıtkabir'deki 'meczup'a, sonuncusu da Beyaz Saray'a yapılan saldırıya ilişkindir; Skandal-Yolsuzluk haberi ise Engin Civan ile ilgilidir. Tam sayfa verilen bir başka konu da 10 Kasım'dır. Tam sayfa haberlerde genellikle biri çok büyük olmak üzere çok sayıda fotoğraf yer almaktadır.

Hürriyet gazetesi, bazı sayılarında birinci sayfasının altında 7 ile 20 cm'lik bir alanı başka haberlere ayırmakta, üstte kalan bölgeyi ise tek bir haber için kullanmaktadır. Böyle sayıları 2/3 sayfa olarak sınıflandırdık ve bu biçimde verilen 37 haberi aşağıdaki gibi konu başlıklarına ayırdık:

Konu	Sayı	Yüzde
Aktüel	2	5.4
Bürokrasi	1	2,7
Ekonomi	2	5,4
Medya	1	2,7
Siyaset	10	27,0
Skandal-Yolsuzluk	6	16,2
Spor	1	2,7
Terör	9	24,3
Ulusal Bayram	1	2,7
Uluslararası Olaylar	4	10,8

Ekonomi başlığı altında GAP ve İstikrar Paketi ile ilgili haberler vardır. Skandal-Yolsuzluk başlığı altındaki haberlerin biri Ayşegül Nadir, beşi de Engin Civan hakkındadır. Uluslararası Olaylar başlığı altındaki haberlerin ikisi Bosna-NATO, biri Yunanistan, biri de ABD ile ilgilidir. Diğer haberlerin alt dağılımı ise şöyledir:

Siyaset (10 Haber)	
B. Ecevit	1
Hükümet Krizi	2
RP (Bosna Parası)	2
RP (Genel)	1
Seçim	2
T. Çiller	2

Partiler içinde RP, liderler arasında T. Çiller birinci sırada yer almaktadır. T. Çiller dışındaki tek lider Bülent Ecevit'tir.

Terör (9 Haber)	
Kürt Sorunu (DEP)	1
Kürt Sorunu (İnfaz)	1
Kürt Sorunu (PKK)	1
Kürt Sorunu (Terör)	2
Terör (Genel)	4

Kürt Sorunu ile ilgili haberlerin toplamı beştir ve bu bölümde de büyük ağırlık taşımaya devam etmektedir.

Hürriyet gazetesi, bazen birinci sayfa katlandıktan sonra üstte kalan kısmını tek bir haber için kullanmaktadır. Bu biçimde kullanılan haberleri Yarım Sayfa olarak sınıflandırdık. Yarım Sayfa olarak verilen 41 haberin konu başlıklarına göre dağılımı şöyledir:

Konu	Sayı	Yüzde
Alevilik	1	% 2,4
Ekonomi	4	% 4,9
Siyaset	18	% 43,9
Skandal-Yolsuzluk	6	% 14,6
Spor	2	% 4,8
Terör	6	% 14,6
Uluslararası Olaylar	4	% 9,8

Ekonomi haberlerinin ikisi işverenler, biri özelleştirme, biri de memurlar hakkındadır. Yolsuzluk haberlerinin üçü değişik konulara, üçü de Engin Civan'a ilişkindir. Uluslararası Olaylar ise K. Irak, Yunanistan, İran ve Bosna ile ilgilidir. Diğer haberlerin alt başlıkları ise aşağıdaki gibidir:

Siyaset (18 Haber)	
Hükümet Krizi	1
RP (Belediye)	1
RP	2
Seçim	4
SHP (Soysal)	2
SHP (Sözen)	1
SHP	3
Siyasi Liderler	1
T. Çiller	3

RP ile ilgili haberlerin toplamı üç, SHP ile ilgili haberlerin toplamı altıdır. Dolayısıyla, yarım sayfa haberlerde birinci sırayı SHP almaktadır. T. Çiller ise liderler arasındaki birinciliğini sürdürmektedir.

Terör (6 Haber)

Kürt Sorunu (DEP)	2
Kürt Sorunu (PKK)	1
Kürt Sorunu (Terör)	1
Şeriat (Meczup)	1
Terör (Genel)	1

Kürt Sorunu'na ilişkin haberlerin toplamı dörttür ve yarım sayfa verilen terör haberleri içinde yüzde yetmişe yakın bir ağırlık taşımaktadır.

IV. Siyasal haberlerin değer yargılarına göre sınıflandırılması

Bu bölümde *Hürriyet* gazetesinin daha önce sınıflandırdığımız haber başlıkları arasından siyasal partiler, siyasal liderler ve siyasal kişilerle ilgili olanlarını ayırdık ve bu haber başlıklarını, verdikleri ilk izlenimden yola çıkarak olumlu, olumsuz ve yansız olarak sınıflandırdık. Bu bölümde, daha önceki bölümlerden farklı olarak, DEP ile ilgili haber başlıklarını siyasal partiler arasında ele aldık.

Siyasal Partiler

Parti	Olumlu	Olumsuz	Yansız	Toplam
ANAP	2	1	-	3
DEP	-	13	-	13
DYP	-	2	-	2
RP	-	32	1	33
SHP	-	2	1	3
Toplam	2	50	2	54

Tablodan da anlaşılacağı üzere, siyasal partiler arasında olumlu olarak anılan tek parti ANAP'tır. Olumsuz olarak anılan partiler arasında RP büyük bir farkla öndedir; onu DEP izlemektedir. Dikkat çekici bir nokta da Koalisyon Hükümeti'nde ortak olan SHP ve DYP'nin de olumsuz olarak anılmasıdır. Bütün bunlardan, kurumların, *Hürriyet* gazetesinin haber başlıklarında ancak olumsuz eylemleriyle yer alabildikleri sonucunu çıkarabiliriz.

Siyasal Liderler

Lider	Olumlu	Olumsuz	Yansız	Toplam
A. Türkeş	-	-	1	1
B. Ecevit	2	-	2	4
C. Boyner	1	-	1	2
M. Karayalçın	14	6	3	23
M. Yılmaz	5	1	-	6
N. Erbakan	1	5	1	7
T. Çiller	44	17	9	70
Toplam	67	29	17	113

Siyasal Liderlere ilişkin bir ayrım Siyasal Partilerden farklı sonuçlar vermektedir. T. Çiller, partisinin aksine, en çok anılan liderdir. Çiller, çoğunlukla olumlu olarak anılırken; 'mal varlığı' nedeniyle hakkında olumsuz değerlendirmeler yapılabilmektedir. Benzer bir değerlendirmeyi Murat Karayalçın için de yapmak mümkün; yalnız Karayalçın'ın olumsuz ele alınışı 'beceriksizlik' yargısı sonucu ortaya çıkmaktadır. Olumlu-olumsuz değerlendirmesi bir karşıtlık içinde olmak kaydıyla, Mesut Yılmaz ile Necmettin Erbakan hemen hemen aynı düzeyde başlıklarda yer bulabilmekte; ancak, RP lideri hakkındaki haberler partisi hakkındaki olumsuz haberlerle birleşmektedir. Alparslan Türkeş, Bülent Ecevit ve Cem Boyner ise yalnızca hatırlatılmaktadır. Diğer parti liderleri ise *Hürriyet* gazetesinin haber başlıklarında yer almamıştır.

Siyasal Kişiler

Kişi	Olumlu	Olumsuz	Yansız	Toplam
H. Cindoruk	-	1	2	3
H. Çetin	-	1	-	1
H. Mezarcı	-	1	-	1
M. Soysal	3	-	1	4
N. Sabuncu	-	1	-	1
N. Sözen	-	2	-	2
S. Demirel	13	2	9	24
T. Erdoğan	-	3	-	3
Z. Livaneli	1	1	-	2
Toplam	17	12	12	41

Siyasal Parti liderleri dışındaki siyasal kişilikler, Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel dışta bırakılırsa, ya başlıklarda yer bulamamakta ya da olumsuz olarak

yer bulmaktadır. Bunun iki istisnası, aynı zamanda *Hürriyet* gazetesi yazarı olan Mümtaz Soysal ile SHP Belediye Başkan adayı olmadan hemen önce Zülfü Livaneli'dir. Livaneli, Nurettin Sözen'in yerine SHP adayı olduktan ve kamuoyu araştırmalarında RP'nin önde olduğu ortaya çıktıktan sonra bu özelliğini kaybetmiştir! Hasan Mezarcı, 1994 yılı içinde *Hürriyet* gazetesinde çok sık haber olmasına rağmen, sürmanşet ya da manşet olmayı ancak bir kez başarmıştır. Tayyip Erdoğan seçimlerden önce, seçimlerden sonraya göre daha çok haber olmuştur. DYP milletvekili Nabi Sabuncu ise, ancak Çiller 'istifa restini' görünce 'dansöz' sıfatıyla *Hürriyet* gazetesinin sürmanşetine çıkabilmiştir.

IV. A. Haber başlıklarındaki sözcükleri değerlendirme girişimi

Hürriyet gazetesinin 1994 yılına ait sayılarındaki değerlendirme kapsamına aldığımız 571 haber başlığının sözcük özelliklerini saptayabilmek için şöyle bir çalışma yürüttük: Önce bütün sözcükleri yazdık, sonra bunların içinde iki ya da daha çok kez kullanılan sözcükleri ayırdık. *Hürriyet* gazetesi incelenen başlıklarda 61 tane sözcüğü iki ya da daha çok kez kullanmış. Bu sözcüklerin içinde aşağıdaki 19 sözcük dört kezden daha çok kullanılmış:

Sözcük	Sıklık
Şok	18
Gizli	9
Karar	7
Savaş	7
İtiraf	6
Muhtıra	6
Sürpriz	6
Tarihî	6
Terör	6
Bomba	5
İnfaz	5
Mesaj	5
Oyun	5
Kritik	4
Kriz	4
Rekor	4
Skandal	4
Umut	4
Uyarı	4

Bu sözcüklere, kullanıldıkları başlık içindeki anlamları açısından baktığımızda -"İnfaz" ve "Terör" sözcükleri bir kenara bırakılırsa- "Savaş" sözcüğünün bir kez, "Bomba" sözcüğünün ise iki kez sözlük anlamıyla kullanıldığını, bu ve diğer sözcüklerin geri kalan bütün kullanımlarının anlamı güçlendirmek amacıyla yapılan bir eğretileme/benzeştirme olduğunu gördük.[10] Ayrıca, *Hürriyet* gazetesinin haber başlıklarında kişilerin ağzından çıkan cümlelerin yazılması dışında fiil kullanmadığını saptadık.

V. *Hürriyet* gazetesinin haber söylemi

Hürriyet gazetesi, bütün gazeteler gibi, her gün önemli bir konuyu haber gündeminin merkezine oturtmaktadır. Gazete haberlerinin tür, temalar ve biçim açısından sınıflandırılması haber hakkında bilgi sağlamamıza yetmez. Gazetelerin haberleri salt tek bir düzanlam üzerinde kurulmaz. Nitekim yukarıda ortaya konan haberlerin sınıflandırılması girişimi de bu haliyle birçok eksikler, hatalar içermektedir. Çünkü gazeteler gündemi oluştururken, düzanlamı, zengin ve birbiriyle ilgisiz duran çelişik kültürel kodlar (yananlam) aracılığıyla inşa ederler. *Hürriyet* gazetesinde yer alan bir yıllık haber başlıklarının dökümü sonucunda, belirli bir konudaki, örneğin RP ile ilgili haberlerin çok değişik nitelikler gösterdiği gözlenmiştir. Bosna paraları, Tayyip Erdoğan'ın kaçak villası, Erbakan'ın 'mal varlığı' vb gibi RP'yi doğrudan konu edinen haberlerin yanı sıra, türbanlı sahtekârlar, RP'li başkanın çapkın oğlu vb haberlerin manşete çıkmasıyla, ya da 10 Kasım törenlerindeki 'meczup' olayı gibi parti adı anılmadan ve doğrudan RP ile ilgili olmayan haberlerin yol açtığı anıştırma ve benzeştirmeler yoluyla RP'nin siyasal rejimle olan tehlikeli ilişkileri sürekli gündemde tutulmuştur. Bu ve buna benzer bazı temalar okuyucunun önceden inşa edilmiş anlam ve gönderi çerçevesi göz önüne alınarak kodlanıp, ortak duyunun genel anlamlandırma dizgesine gönderme yaparlar. *Hürriyet*, bu konuda, popüler-profesyonel habercilik anlayışıyla ortak duyuyu önceden inşa edilmiş anlamlandırma pratikleri içinde yeniden üreten bir gündem oluşturma misyonunu üstlenmiştir.

Söylem, haber ve bilgilendirme açısından dil ve dil dışı etkinliklerin belirli temaları anlamlandıracak biçimde belirli uğrak noktalarında yoğunlaşması sonucu kurulur. Gazetelerin haber söylemlerinde genellikle iki tür strateji izlenir: Bunların ilki haberin sayfa düzenine dağıtılmasıyla ilgilidir. Gazeteler yalnızca birbirinden farklı olayların aynı sayfa düzleminde bir araya getirilip kurgulanması sonucunda bilgi verme işlevini üstlenmez; haberi, farklı haber içerik ve sunumları aracılığıyla birbirinden farklılaştırarak da kurgular. Çoğu kez aynı sayfa

10 Örneğin, "İki DEP'liden bomba itiraf" (19 Haziran), "*Hürriyet*'ten bir bomba daha" (21 Temmuz); ya da "Zirvede savaş"(7 Mayıs), "Uzatma savaşı" (2 Ağustos), "İftiraya karşı onur savaşı" (10 Eylül) gibi...

üzerinde yer alan haberler manşet haberleriyle tematik bir bütünlüğe sahiptir. Kurgu aynı tema etrafındaki farklı haberlerin, manşete uygun olarak bir araya getirilmesi de demektir. İkinci olarak gazeteler, gündelik popüler tecrübeler üzerine yaslanan farklılıkları belirli bir tema üzerinde yeniden kurmayı deneyen haber içeriklerine sahiptir. Bu açıdan, haberler, dünya hakkında yeni bir bilgi üretmekten çok, önceden edinilmiş olan bilgilerin sınıflanmasına ve düzenlenmesine, bazı durumlarda da anımsanmasına hizmet eder (Hall, 1973: 239). Çalışmanın bu bölümünde *Hürriyet* gazetesinde yer alan bazı haberlerin yukarıda belirtilen söylemsel özelliklerle nasıl bitiştirildiği incelenmiştir.

V. A. Manşet eksenli temaların sayfa düzeninde birleştirilmesi

Kürt Sorunu'nun Türkiye'yi çok yönlü etkilediği, sorunun kavranmasına ve çözümüne dönük farklılıklara rağmen, bilinen bir gerçektir. *Hürriyet* gazetesi, Kürt Sorunu'nun ortaya konmasında, değerlendirilmesinde ve çözümlenmesinde açık ve net bir tavra sahiptir. Burada söz konusu olan bu tavrın doğruluğunun ya da yanlışlığının tartışılması değildir: İncelenen, sorunun *Hürriyet* gazetesindeki temsil edilme biçimleri ve bu temsil pratiklerinin dilbilimsel önkabulleridir.

Örnek Haberler (10.3.1994)

Sürmanşet: "ABD'den iki şok."
Konu : Kürt Sorunu'na ilişkin siyasal çözüm talebi ve buna bağlı olarak 750 milyon dolarlık tahvil satışının durdurulması.
Altbaşlık : "DEP'liler yüzünden Batı'nın Türkiye'ye baskısı artıyor."

Sürmanşetten verilen haber Avrupa Topluluğu'nun Kürt Sorunu karşısındaki 'bildik' tutumuna karşılık, kadim dost ABD'nin aynı konuya ilişkin 'şok' edici (beklenmeyen, şaşırtıcı, olumsuz sonuçlar doğuracak, Batı'nın 'bildik' kanadına benzer) tavrına yönelik bir yorumdur. *Hürriyet* 'şok gelişme'yi çarpıcı bir girişle sürmanşetten verirken daha sonra çok tartışılan DEP'in kapatılması sorununu veri alıp, DEP'lileri, Körfez Savaşı'ndan bu yana çok iyi giden Türk-ABD ilişkilerinin (DEP'liler yüzünden) gölgelenmesi nedeniyle, ikinci defa mahkûm etmektedir. Türk-ABD ilişkilerinin gölgelenmesinin pasif cümle ile ifade edilmesi Türkiye Cumhuriyeti'nin bu 'şok' gelişmedeki özne konumunu muğlaklaştıran dilbilimsel bir işlemdir.

Ancak çalışmanın bu bölümünü asıl ilgilendiren gazetenin aynı sayısındaki sürmanşet haberiyle manşet haberi arasındaki bağlantıdır.

Manşet: "Teşekkürler dostlar."
Altbaşlık: "Herkesin Türkiye'ye saldırmak için fırsat kolladığı şu günlerde

üç dostumuz Derwall, Schumacher ve Feldkamp önceki akşam Alman TV'sinde ülkemize övgüler yağdırıp, 'İnsanlığı Türkiye'de öğrendik' dediler."

Spotlar:

"Bir saat övgü yağdırdılar."

Schumacher: "Hayata döndüm."

Feldkamp: "Menfaat düşünmezler."

Üç futbol adamının Türkiye ile ilgili görüşleri sürmanşetteki olumsuz haberin haksızlığını, yanlışlığını vurgulamak ve düzeltmek amacıyla manşete çıkmıştır. Türkiye'de futbolun popüler bilinçte işgal ettiği yerin önemiyle doğru orantılı olarak, 'insanlığı Türkiye'de öğrendik' saptaması Türkiye'nin içine düştüğü konumla Türkiye'nin gerçekliği arasındaki karşıtlık ortaya konarak değerlendirilmiştir. Altbaşlıkta, 'herkesin Türkiye'ye saldırmak için fırsat ...' diye başlayan cümle ABD'nin 'şok' eden kararı ile tematik bir koşutluğa sahiptir. ABD=Herkes denkliği birbirinden farklı iki olayın haber olarak kurulmasındaki dilsel işlemleri göstermesi bakımından önemlidir. Aynı sayfa üzerinde birbirinden farklı iki olay aynı tema etrafında haber haline getirilmiştir. 'Herkes', 'dostlar', 'DEP'liler' ve 'insanlık' *Hürriyet*'in aktif bir yorumlayıcı olarak haberi biçimsel ve tematik bakımlardan nasıl kurduğunun bir göstergesidir.

V. B. Yananlamalar aracılığıyla haberin oluşturulması

1994 başında ortaya çıkan malî-ekonomik krizin yapısal koşulları ve nedenleri üzerine farklı düzeyde birçok tartışma mevcuttur. Bu araştırmaların büyük bölümü ekonomik krizin belirli iktisat politikalarının tecih edilmesinden kaynaklandığını ve kökenlerinin 1980'lerin sonuna kadar gittiğini belirtmektedir. *Hürriyet* gazetesinin aşağıdaki haberini ele aldığımızda ise başka bir sunuşla karşılaşırız:

Örnek Haber 1 (5.3.1994)

Manşet: "MİT Tahtakale'de."

Konu: Doların kontrolden çıkması için Güneydoğulu bazı kişilerin yüksek fiyatla döviz aldığı duyumu.

Altbaşlık: "Çiller'den emir alan MİT, Tahtakale'ye bir tim gönderdi. Burada karargâh kuran ajanlar, gün boyu alıcı kılığında döviz alışverişi yaparak fiyatların artmasında PKK'nın rolü bulunup bulunmadığını araştırmaya başladı."

Ülkenin bölünmesine dönük stratejilerin alabileceği değişik boyutları göstermesi bakımından ciddi önermeler içeren bu haber, Kürt Sorunu'nun 'terör ve bölücülük' söyleminden ayrı olarak 'ekonomik terör'e doğru da genişlemekte olduğunu bildirmektedir. Haberin ilk bölümünde 'alınan duyumlara göre bazı

Güneydoğulu kişilerin' betimlemesi,' ikinci bölümde, yerini, 'dolar fiyatının artmasında PKK'nın rolü' kuşkusuna bırakmıştır. Güneydoğulu olmak=PKK'lı olmak denkliği resmî söylemin bütün karşıt savlarına karşın popüler bilinç ve bilinç dışında egemen olan genel kanıdır. Bu haber malî-ekonomik krizin yapısal özelliklerini atlayarak, krizin atlatılması için önerilen siyasaları veri alıp, bu siyasaların uygulanmasındaki engelleri doğrudan ekonomik terör ve bölücülükle bağlantılandırmaktadır. Medyanın olayların yapısal-tarihsel bileşenlerinden yola çıkmak yerine olayları kişiselleştirmek, çözümleri de olay haline getirmek pratiği bilinen bir olgudur. Bu haberde T. Çiller etkin bir özne olarak ekonomik krizin atlatılmasına, bunun önündeki her türlü engelin (terör) aşılmasına muktedir bir kişi olarak sunulmaktadır.

Örnek Haber 2 (10.9.1994)

Manşet: "İftiraya karşı onur savaşı."

Konu: İzmirli bir ev kadınının kendisini PKK'lı olmakla suçlayan apartman yöneticisine karşı açtığı dava.

Altbaşlık: "Apartman yöneticisi tarafından 'bu kadın PKK'lıdır diye' polise ihbar edilen İzmirli Nihal Özkan adlı kadın kendini aklamak için bir yıldan beri müthiş bir savaş veriyor."

Spotlar:

"İnsan içine çıkamaz oldum."

"Babam bu yüzden kalp krizinden öldü."

Fotoğraf altı: "Benim nerem PKK'lıya benziyor."

İftiranın -hele bir kadının başına gelmişse- onur savaşına yol açması, önceden inşa edilen kodlar açısından bakıldığında, doğrudan namusla ilgili olabilir. Namus-PKK'lı karşıtlığını güçlendiren olgu haberi tamamlayan fotoğraf altyazısıdır. 'Mağdure'nin resminin altındaki yazı (ki, mağdure sarışın, 'hanım hanımcık' bir kadındır) 'benim nerem PKK'lıya benziyor'dur. Olayın öteki aktörü apartman yöneticisi ise, "Bakmayın siz onun hanım hanımcık oluşuna" diyerek iddiasını sürdürmektedir. Mağdure, polis soruşturması bir yana, asıl olarak babasının bu iftiraya dayanamayarak ölmesinden ve 'insan içine çıkamaz olmaktan' dolayı üzüntülüdür. "İftiraya karşı onur savaşı" aktüel bir olayda geleneksel-kültürel yananlamlar aracılığıyla yalnızca namus-PKK'lı olma karşıtlığını göstermekle kalmıyor, bunun yanında bir bölücü-yıkıcı profilinin nasıl bir şey olduğunu da ima ediyor.

VI. Değerlendirme ve sonuç

Bu çalışmanın amacı, medyanın gündem oluşturma etkinliğinin kapsam ve boyutlarını *Hürriyet* gazetesi örneği üzerinden tartışmaya açmaktı. Çalışmada ele

alınan zaman dilimi olan 1994 yılında birçok önemli gelişme yaşanmıştır. 1994 yılı başında patlayan ekonomik kriz, 1945 sonrasının en büyük ekonomik krizidir (Boratav, 1995: 208-210). Yine, 1994'ün ilk yarısında yapılan yerel seçimler yerel yönetimlerdeki iktidar değişikliğinden çok daha önemli sonuçlar doğurmuştur. Türkiye'nin siyasal sistemin merkezinde oluşan merkezkaç eğilim, yerel seçimlerle birlikte daha da hızlanmış, sistemin merkezî yapısı milliyetçi ve dinci söylem ve pratiklere doğru genişlemiştir. Yerel seçimleri siyasal yapılanmanın göstergesi kılan şeylerden biri de Kürt sorununun teröre endekslenerek 1994 yılı içinde mutlaka sona erdirileceğine dair verilen mesajlardır: "Ya bitecek, ya bitecek".[11] 1994'ün ikinci yarısında ortaya çıkan, bürokrasi, iş dünyası, 8. cumhurbaşkanının ailesi, mafya ve güvenlik güçlerini ve bunların karmaşık ilişkilerini kapsayan yolsuzluk ve skandallar, Türkiye'deki egemen sınıflar ve iktidar seçkinleri arasındaki ilişkilerin gayrımeşru ve yasadışı niteliklerini ortaya koymuştur. Gerçekte, söz konusu olayların her biri Türkiye'nin içinde bulunduğu siyasal, ekonomik ve kültürel iklimle yakından ilgilidir. Örneğin, ekonomik kriz, Türkiye'nin uyguladığı yapısal uyum ve istikrar programları, bir başka ifadeyle ekonomik politikalar göz önüne alındığında birçok araştırmacı tarafından önceden dile getirilmişti. Bu anlamda ekonomik kriz bir 'şok' olarak ortaya çıkmaktan çok, ekonomik politikaların tarihsel çözümlenmesinin ışığında belirli nedenler ve belirli yapısal ilişkilerin önceden öngörülebilir sonucudur. Ekonomik kriz yerel seçimlerin hükümete karşı güvenoylamasına dönüşmesinde de önemli bir etken olmuş; siyasal merkezin milliyetçi ve dinci söylemlere kaymasında olumsal bir etki yapmıştır. Kısacası 1994 yılında meydana gelen olayların -yapısal ya da olumsal- daha önceki olay ve olgularla yakından ilişkisi vardır. Bu açıdan Türkiye'de 1994, *Hürriyet*'in bize sunduğu 1994 yılından farklıdır. Bu farklılığın kaynağı anılan olayların *Hürriyet*'te zikredilmemesi değildir; tersine, *Hürriyet*, söz konusu bütün olayları manşet ya da sürmanşete çıkararak haber yapmıştır. Farklılık, *Hürriyet*'in olaylar arasındaki bağlantıları ve her bir olayın yapısal, olumsal ve 'pratik nedenler'ini atlamasından, olayların çok boyutlu belirlenimler sonucu oluşan olgu, neden ve pratiklerin toplamı olduğunu unutmasından kaynaklamaktadır. Elbette ki, bu unutma gazetecilik pratiğinin doğal bir sonucu değildir.[12]

Hürriyet'in gündemi ve Türkiye'nin gündemi arasında çelişkili ve kırılgan bir birliktelik vardır. Çalışmamızda ele aldığımız zaman dili içinde bu kırılgan ve

11 Bunun sonucu DEP milletvekillerinin dokunulmazlıkları kaldırılmış, Türkiye'nin belli bir coğrafyasından seçilen milletvekilleri meclis dışına çıkarılmıştır.

12 Olayların olgularla bağlantısının haber metninde biraraya getirilmesinin zorluğu gazetecilerin çok sık şikâyet ettikleri konulardan biridir. Olaylar birbiriyle çelişik olguların sonucu olmuş olsa da nihaî olarak tekildir ve ancak bu tekilliği içinde haber değeri taşır. Medya profesyonellerinin çok sık dile getirdği bu özür belli haber türleri için kısmen doğru olsa da genel medya pratiği içinde ideolojik bir tavra denk düşer.

bakışımsız birlikteliği sürekli olarak gözledik. Bundan ne tür sonuçlar çıkarılabilir? Aşağıda bu soruya dört başlık altında yanıt verilmiştir.

Bilindiği gibi *Hürriyet* 'popüler ve sansasyonel' bir gazetedir. Biz bu çalışmada sansasyonelliği işevuruk biçimde iki açıdan gözledik. Bunların ilki *Hürriyet*'in çok sayıda sürmanşet kullanmasıdır. Burada ilginç olan, sürmanşetlerin büyük bölümünün promosyona ayrılması ve bu yolla *Hürriyet*'in sansasyonelliğini kendine dönük olarak kullanmasıdır. İkincisi *Hürriyet*'in birbirinden farklı bir sürü olayı kısıtlı bir sözcük haznesine başvurarak nitelemesi ve anlatmasıdır. IV. A'da gösterdiğimiz biçimiyle bu kısıtlı sözcük haznesi olayları söze ve imgeye kışkırtmaya dönük sansasyonel sözcüklerden kuruludur.

Haber değeri taşıdığı varsayılan olayların birbirleriyle olan tarihsel ve yapısal bağıntıları *Hürriyet*'in 'haberciliğinde' kişiselleştirilir. Tarihsel ve siyasal olarak yapılanmış, karmaşık ve çelişik olay örgüsünü anlık olaylarla, belirli uğrak noktalarında birleştirmek haber tekniği bakımından bazı zorluklar taşımakla birlikte, *Hürriyet*'in olayları olgulardan ayırma üslûbu bu zorluklarla ilişkili değildir. *Hürriyet*'in insanbiçimci haber anlayışı, toplumsal ve siyasal ortamı kahramanlar ve hainler ekseninde anlamlandırmakta; toplumsal ve siyasal dönüşümün, değişimin rotasını siyasal kişiliklerin söylevleriyle özdeşleştirmektedir. (IV. bölümde siyasal haberlerin sınıflandırılmasına ilişkin çözümleme siyasal partiler hakkındaki toplam haberlerin siyasal liderle ilgili haberlerin yarısından daha az olduğunu göstermektedir.)

Siyasal yönelimleri siyasal liderlerin kişilik ve söylevleriyle özdeşleştiren haber anlayışının doğal bir sonucu, siyasî kişilerin haber konusu olmamasının da olumsuz bir değer yargısı içermesidir.[13] Siyasî liderleri haber konusu yapmadığınız, gündeme getirmediğiniz her an onları gündemi belirleyemeyecek ölçüde zayıflatıyor ya da zayıf görüyorsunuz demektir. Siyasal liderlerin 1994'te bu çalışmada kapsanan alanda toplam 113 kez haber konusu yapıldığı IV. bölümde gösterilmiştir. Başbakan'ın toplam 70 kez, hükümet ortaklarının da toplam 93 kez haber konusu olması, kendi içinde taşıdığı ağırlık bir yana, öteki liderlerin etkisizliğine de işaret eder.

Hürriyet gazetesinde en çok gündeme gelen haber türleri, sırasıyla, iç siyaset, ekonomi, uluslararası olaylar ve skandal-yolsuzluk konularındadır. Ancak, burada dikkat çekici olan, editoryal müdahalenin manşetin/sürmanşetin konusunu belirlemekle yetinmediği, sayfa düzenine de sıçrayarak vurgulamak istediği şeyi büyüttüğü her yerde siyaset-terör ikilisinin öne çıkması; bunun yanı sıra uluslararası olayların genellikle Kürt Sorunu ile bağlantılı ya da Türkiye'nin ulusal çıkarlarını yakından ilgilendiren konuları kapsaması halinde manşete çıkmış olmasıdır.

13 Ekim 1995'te *Sabah* gazetesi ile ANAP lideri Mesut Yılmaz arasındaki tartışmada açığa çıkan olumsuz tavır, *Hürriyet* gazetesinin 1994 yılı boyunca M. Yılmaz'ı haber yapmaktan kaçınmasında örtük olarak zaten vardır.

Burada *Hürriyet*'in gündem oluşturma tarzı ve tekniğinin bir haritasını çıkarmaya çalıştık. Bu tür bir çalışma, genel hatların ortaya konması bakımından kendi içinde yeterli görünse de, bazı bakımlardan eksik kalacaktır. Bunun nedeni gazetelerin 'doğru devlet konumu'ndan gündemi oluşturmakla yükümlü medyaya dönüşüm sürecinde saklıdır. Genel anlam üreticisi ve doğallaştırıcısı olma dışında belirli iktidar konumlarının meşrulaştırıcısı olarak medya organizasyonu iktidar mücadeleleri içinde etkin bir taraftır. Bu bakımdan gündem de bir ortaya çıkıp bir kaybolan bazı haber türleri genel sınıflandırma mantığında pek anlamlandırılamasa da medya organizasyonunun iktidar ilişkilerinde oynadığı rol bakımından önem taşımaktadır. Bu bağlamda dikkat çeken bazı soruları şöyle sıralayabiliriz:

Fransa'da günler önce gözaltına alınan 'Türk Çakalı' Dursun Karataş'ın 12 Eylül tarihli *Hürriyet* gazetesinin birinci sayfasını kaplamasındaki 'takvim rastlantısı' nedir?

Peki şu haber başlıklarından nasıl bir anlam çıkarılabilir?

1 Mayıs: "Özer Çiller'in yatı yaza hazır" (küçük haber).

2 Mayıs: "Özer Çiller: Yatım 25-30 milyar etmez" (küçük haber).

5 Mayıs: "Jaguarcı Zeki yine piyasada" (küçük haber).

Ya bunlardan?

14 Ağustos: "Çiller'in yatına ANAP'lı casus" (manşet).

19 Ağustos: "Önce bu süper yatın vergisini öde" (Sabah'ın sahibine-manşet 9 sütun).

20 Ağustos: "Gönül Hanım'ın müthiş arazisi" (manşet)

ve gazetenin yayın yönetmeni sormaktadır: "Biz güvenilir değiliz. Ya siz?" *Hürriyet* gazetesi ilk üç haber ile 'dördüncü güç' olması arasında nasıl bir ilişki kurmaktadır? Ya diğer üç haber?

22 Mayıs tarihli sayısında, Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in ağzından, dokuz sütuna büyük harflerle verilen "IRK DEVLETİ BİTTİ" başlığından yalnızca iki gün sonra, "Baba bayramda da atışlara devam etti" başlığını attıran güç nedir?

2 Mart tarihli *Hürriyet* gazetesinin logo yanında bir haber yer almaktadır: "Dokunulmazlıklar bugün kalkıyor". Anayasa, TBMM'deki partilerin bu konuda görüşme yapmasını bile yasaklarken, *Hürriyet* gazetesi TBMM'nin bir gün sonra vereceği kararı nereden bilmektedir? Woody Allen'ın korktuğu başımıza geldi mi yoksa (Özkök, 1982: 7-8)?[14]

14 Ertuğrul Özkök'ün (1982) aktardığına göre, Woody Allen'ın *Bananas* adlı filminde, bir muz cumhuriyetinin devlet başkanlığı sarayının önündeki spiker haber sunmaktadır: "Sayın izleyiciler, üç dakika sonra Devlet Başkanı ... şu kapıdan çıkacak ve bu sırada bir suikasta uğrayarak öldürülecektir. Şirketimiz bu anı, siz sayın izleyicilerimize sunan tek kuruluş olmakla övünç duymaktadır." Özkök'e göre, "kuşkusuz bilim-kurgu bir güldürü"dür bu!

KAYNAKÇA

Alpkaya, F. ve Kavas, L. (1993 a) "'Terör' ya da 'Mülkün Temeli' Üzerine (1)", *Birikim*, Sayı: 55, 10-20.

Alpkaya, F. ve Kavas, L. (1993 b) "'Terör' ya da 'Mülkün Temeli' Üzerine (2)", *Birikim*, Sayı: 56, 33-44.

Altun, A. "'RP'nin Bosna Yardım Parası' Haberleri Üzerine Bir İnceleme", Yayınlanmamış Doktora Seminer Ödevi, AÜ İletişim Fakültesi, Ankara.

Altun, A. (1991) "*Hürriyet* Gazetesinin Yayınlanışı ve İlk Yıllardaki Özellikleri", *İletişim Yıllık '91*, Ankara Üniversitesi, Ankara, 251-275.

Anderson, B. (1993) *Hayali Cemaatler-Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, Çev: İskender Savaşır, Metis, İstanbul.

Benjamin, W. (1993) *Pasajlar*, Çev: Ahmet Cemal, Yapı Kredi, İstanbul.

Boratav, K. (1995) "İktisat Tarihi 1981-19894", S. Akşin(ed.), *Türkiye Tarihi 5- Bugünkü Türkiye*,Cem Yayınevi, İstanbul içinde 159-214.

Carr, E. H. (1990) *Milliyetçilik ve Sonrası*, Çev: Osman Akın, İletişim, İstanbul.

Corner, J. (1991) "Meaning, Genre and Context", Curran, J., vd. (1978) *Newspaper History*, Constable, Londra, 267-284.

Curran, J. (1991) "Mass Media and Democracy", Curran, J. ve Gurvitch, M. (ed.) *Mass Media and Society*, Edward Arnold, Londra içinde, 82-117.

Curran, J. (1994) "Kitle İletişim Araştırmalarında Yeni Revizyonizm", Küçük, M. (Der.) *Medya, İktidar, İdeoloji*, Ark, Ankara, 329-363.

Curran, J. vd. (1978) *Newspaper History*, Constable, Londra.

Dağlı, N. (1985) *Gazete Yayımlama Uygulayımları (Ders Notları)*, AÜ Basın Yayın Yüksek Okulu, Ankara.

Evans, H. (1973) *Editing and Design. Book Five: Newspaper Design*, Heinemann, Londra.

Giddens, A. (1985) *The Nation State and Violence*, Polity Press, Oxford.

Goldin, P. ve Murdock, G. (1991) "Culture, Communications and Political Economy", Curran, J. ve Gurvitch, M. (ed.) *Mass Media and Society*, Edward Arnold, Londra içinde 18-32.

Hall, S. (1973) "Social Production of News", Young, J. (ed) *Production of News*, RKP, Londra, 335-367.

Morley, D. (1992) *Audience, Television and Cultural Studies*, Routhledge, Londra.

Murdock, G. (1989) "Cultural Studies", *Critical Studies for Mass Communication*, Cilt 4, 436-446.

Özkök, E. (1982) *Sanat, İletişim ve İktidar*, Tan, Ankara.

Turow, J. (1991) "A Mass Communication Perspective on Entertainment Industry", Curran, J. ve Gurvitch, M. (ed.) *Mass Media and Society*, Edward Arnold, Londra, 160-177.

Agenda setting in the media: The case of *Hürriyet* 1994

This study which is titled as 'Agenda Setting in the Media: The Case of *Hürriyet* 1994' is mainly concerned with the ideological and organizational changes taken held in the media at the last decade. As it is known, newspapers have made enourmous impact on the development of the nation-state and especially national concioussness. Following Benedict Anderson, we have assumed that newspapers and other media have played a crucial role in the 'homogenization of empty time', which can also be denoted as construction of national identity.

The media institutions in the era of modern nation-state both construct and reflect the existing limits of political legitimitation which also means sustaining the exiting relations of domination within social formation. Newspapers set the agenda nation wide day to day, classifying the events and reconstruct them into narratives, thus defines conditions and limits of reality. Media institutions, though their capitalistic base within the market, are always in the sphere of meaning production.

This study was conducted around the premises described above, i.e. the relationship between media as an institution in capitalist social formation and its mode of functioning in the ideological meaning production process within the boundaries of the nation-state.

We have proposed that *Hürriyet*, as the first and most popular daily newspaper in the histrory of Turkish press, was a remerkable case to handle the complex and complicated relations explained above.

The study is divided into six sections and their subsections. After introduction in which theoretical premises of the study is presented, following three sections are related to empirical analysis of the various aspects of the headlines. In fifth section some selected news were analysed qualitatively with respect to their discursive function within the media covarage of *Hürriyet*. In the last section a general evaluation and results of the analysis were presented.

İşçi sınıfından bir kesit: Gebze metal işçileri*

*Engin Yıldırım***

Son yıllarda dünyada, özellikle de gelişmiş ülkelerdeki işçi sınıfı hareketlerinde genel olarak bir gerileme gözlenirken, Türkiye işçi sınıfı hareketi (kamu çalışanları da dahil olmak üzere) 80'li yılların sonlarından itibaren önemli gelişmeler göstermiştir. Ancak, Türkiye'de işçilerin kendi eğilimleri, düşünceleri, yaşam tarzları ile işyeri içindeki ve dışındaki deneyimlerini inceleyen ve birincil kaynaklara dayanan ampirik araştırmalar henüz yeterli düzeyde değildir. İşçi sınıfıyla ilgili çalışmaların büyük bir kısmında, işçilerden ziyade sendika ve konfederasyonların kurumsal gelişimi, siyasetle ve siyasî partilerle olan ilişkileri ve aralarındaki siyasî düşünce farklılıkları gibi konulara ağırlık verilmiştir.

Bu makalede, işçilerin gerçek hayatta nasıl yaşadıklarını, ne düşündüklerini, işyeri ve dışındaki deneyimlerini, politik ve sosyal eğilimlerini ve gerçekleştirdikleri toplu eylemleri inceleyerek, Türkiye'deki işçi sınıfı oluşumuna Nisan-Ağustos 1991'de Gebze'de yapılan alan araştırmasının verilerinden faydalanarak ışık tutmaya çalışacağım. Belli bir zaman ve mekânda işçi sınıfının küçük bir bölümü üzerinde yoğunlaşarak elde edilen ampirik bilgiler, ait oldukları makro düzeydeki sosyal gerçekliği yansıttığını düşünürsek, Gebze metal işçileri araştırması Türkiye işçi sınıfının nesnel ve öznel durumu hakkında sınırlı da olsa bilgi edinmemizi sağlayacaktır.

(*) Bu çalışma 1994 Haziran ayında Manchester Üniversitesi Sosyoloji Bölümü tarafından kabul edilen yayınlanmamış "Working Class Formation in Turkey: A Historical and Cross-Sectional Investigation" adlı doktora tezinin bir bölümüne dayanmaktadır.

(**) Dr. Engin Yıldırım, Sakarya Üniversitesi İİBF, Çalışma Ekonomisi ve Endüstriyel İlişkiler Bölümü öğretim üyesi.

Araştırmanın yöntemi

Bir alan araştırması olan bu çalışmada hem sayısal (anket) hem de kalitatif (mülakat ve gözlem) veri toplama yöntemleri kullanılmıştır. Araştırma özel sektöre ait iki çelik fabrikası (SteCo ve IrCo) ile bir alüminyum işleme fabrikasında (AluCo) sendika üyesi işçileri kapsamaktadır. SteCo'da 903, AluCo'da 398 ve IrCo'da 180 işçi çalışmaktadır ve bu işletmelerden SteCo ve AluCo kendi sektörlerinde Türkiye'nin önde gelen kuruluşlarındandır. Sendika üye listelerinden rastlantısal olarak seçilen 193 işçiye anket formları işyeri sendika temsilcileri aracılığıyla dağıtılmış, bunlardan 110 tanesi anket formlarını doldurmuştur. Bu işçilerden 72'si SteCo, 25'i AluCo ve 13'üde Irco çalışanlarındandı. Anket formunu dolduran işçilerden bazıları ile sendika şube yöneticileri ile derinlemesine görüşmeler yapılmıştır.

Araştırmanın yapıldığı bölge olarak Gebze'yi seçmemizin nedenleri arasında Türkiye'nin en önemli sanayi bölgelerinden birinde yer alması, en hızlı büyüyen ilçelerden biri olması ve nüfusunun büyük bir bölümünün ücretlilerden oluşmasını sayabiliriz. Metal işçilerini incelemenin konusu olarak seçmemizin en önemli nedeni, bu kesimin Türkiye işçi hareketinde geleneksel olarak sendikalaşma, grev sayısı ve kaybolan işgünü gibi kriterlere göre önde gelen bir konuma sahip olmasıdır.[1]

Gebze'de sanayinin gelişimi, göç ve şehirleşme

Coğrafî olarak İstanbul-İzmit endüstriyel kompleksinin ortasında bulunan Gebze son 30 yılda tarımsal faaliyetlerin ağırlıkta olduğu küçük bir kasabadan önemli sanayi kuruluşlarının bulunduğu büyük bir sanayi merkezine dönüşmüştür. Gebze sınırları içerisindeki ilk sanayi işletmeleri 1910 ve 1911'de kurulan iki çimento fabrikasıydı. 1950'lerde yapılan İstanbul-Ankara karayolunun Gebze'den geçmesi, İstanbul'a olan yakınlığı, sanayiyi İstanbul dışına taşımak isteyen devletin teşvikleri, kara, demir ve deniz yollarının önemli bir kavşak noktasında olması ve ucuz arsa fiyatları Gebze'yi sanayi yatırımları için cazip bir yer haline getirmişti.

1961'de kurulan Çayırova cam fabrikası ve 1963'de açılan Polisan kimya tesisleri Gebze'deki ilk büyük sanayi işletmeleriydi. İzmit'te bulunan rafineri ve petro-kimya tesislerinden dolayı bölgede önceleri kimya ve ilaç sektörleri ağırlık kazanmıştı. 1960'ların sonlarından itibaren Arçelik fabrikasının kurulmasıyla beyaz eşya, demir-çelik, alümünyum işleme, makina ve madenî eşya gibi alt sektörlerden oluşan metal sanayi Gebze yöresinde hakim duruma geçmiştir. 1960'ların başlarında yörede büyük sayılabilecek sadece 4 sanayi kuruluşu var-

1 Bkz. Çalışma Bakanlığı İstatistikleri 1988-91.

ken, günümüzde bu sayı 200'e yaklaşmıştır ve Türkiye'nin en büyük 100 sanayi kuruluşundan 7'si Gebze'de bulunmaktadır (Gebze Belgeseli 1990: 26). Bölgedeki sanayi kuruluşlarının önemli bir bölümü özel sektöre aittir. 1980'lerde ihracata dönük politikaların izlenmesi sonucunda, daha önce iç piyasaya yönelik üretim yapan bazı işletmeler ağırlıklı olarak ihracata yönelmişlerdir. Örneğin, demir-çelik alanında bölgedeki en büyük iki firma olan Çolakoğlu ve Diler 1989'da üretimlerinin sırasıyla % 88 ve % 70'ini ihraç etmişlerdir (DÇİD 1990: 7, 9'dan hesaplanmıştır). Çolakoğlu firması 1991'de tek başına 192. 5 milyon dolarlık ihracat gerçekleştirerek, ihracat geliri açısından Türkiye'nin en büyük üçüncü işletmesi olmuştur (İSO Dergisi, Ağustos 1992: 7)

1914'deki nüfus sayımına göre İstanbul'a bağlı bir kaza olan Gebze'nin nüfusu 26. 220 Müslüman, 5. 856 Rum ve 66 diğerleri olmak üzere toplam 32. 144'dü. (Zeim 1981: 89). 1924'de yapılan nüfus mübadelesi sonucunda Rumların yerini Yunanistan'dan gelen Türkler almıştır. 1950'de Bulgaristan'dan gelen 1300 Türk göçmeni Gebze'ye yerleştirilmişti. O yıllarda halkın en önemli geçim kaynağı tarım ve hayvancılıktı. 1967'de çiftçilerin % 20'si topraksızken, % 66'sı 1-50 dekar arası, % 14'dü de 50 dekardan fazla toprağa sahipti (Gebze Belgeseli 1990: 57).

Sanayileşmeyle birlikte Gebze'nin nüfusu büyük bir hızla artmıştır. İlçe merkezinin nüfusu 1960'da 8. 018'den, 1990'da 159. 000'e ulaşmıştı (*age.:* 19). Görüldüğü üzere 1960'lardan itibaren Gebze'de nüfus patlaması olmuş ve merkez ilçenin nüfusu 30 yılda tam 20 kat artmıştır. Yıllık nüfus artışı % 20'yi geçmiş olup, kilometrekareye 158 kişi düşmektedir.

Gebze'deki hızlı nüfus artışının en önemli nedeni bölgedeki sanayi kuruluşlarının işgücü taleplerinin artması sonucunda ilçeye olan yoğun göçtür. 1977'de yapılan bir araştırmada göçenlerin % 30'unun Doğu Karadeniz, % 26'sının Marmara ve % 19'unun Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinden geldikleri saptanmıştır (Gebze Belediyesi Araştırma Raporu 1978: 26). Ancak, 1980'lerde bu durum değişmiş ve Doğu ve Güneydoğu Anadolu'dan gelenler en büyük grubu oluşturmuşlardır. Gebze nüfusunun gelinen yer itibarıyla dağılımı en son verilere göre şöyledir: Doğu ve Güneydoğu Anadolu % 30, Marmara % 23, Doğu Karadeniz % 22, yerli halk % 20 ve Bulgaristan % 5 (Gebze Belgeseli 1990: 20). Göç edenlerin büyük çoğunluğunun kırsal kesimden iş bulma amacıyla geldikleri belirlenmiştir. İşsizler hariç, iktisaden faal nüfusun % 76'sını (% 66 işçi, % 10 memur) ücret ve maaş geliri olanlar oluştururken, % 16'sını Bağ-Kur'a bağlı olan esnaf ve sanatkarlar ve % 8'ini işverenler oluşturmaktadır (Gebze Belgeseli 1990: 26). Diğer bir ifadeyle, Gebze halkının çoğunluğu emekçilerden oluşmaktadır.

Gebze'ye yeni göç eden birinin karşılaştığı en önemli sorunlar yaşayacak bir yer ve iş bulmaktır. Bu sorunların çözümünde önceden göç etmiş olan hemşehri ve akrabalarının yardım ve işbirliğine muhtaçtır. Hemşehrilik ilişkileri genellikle hemşehrilik bağları çerçevesinde örgütlenmiş olan vilayet dernekleri

aracılığıyla yürütülmektedir. Bu dernekler toplulukta önemli yerleri olan ve "gecekondu ağaları" ile daha az oranda usta, ustabaşı gibi vasıflı işçiler tarafından yönetilmektedir (Ayata 1987: 240). "Gecekondu ağaları" genellikle daha önce kente göç eden ve hazine arazilerini yasadışı olarak parseller halinde sonradan gelenlere satan kişiler olup, arsa spekülasyonunun yanısıra işçilerin yoğun olarak yaşadığı mahallelerde kahvehane ve market işletmekte, yeni gelen göçmenlere iş bulmada yardımcı olmakta ve malî sorunları olan işçilere kredili satış yapmaktadırlar. Hemşehrilik derneklerindeki yönetici konumları ve topluluk içindeki yüksek statüleri bu kişilere politik bir güç kazandırmaktadır. Nitekim, değişik siyasî partilerin yerel teşkilatlarının yönetim kurullarında ve belediye meclisinde 'gecekondu ağaları' önemli yer işgal etmektedir (Ayata 1990: 177). Bu insanlar kendi hemşehrilik topluluklarının bir tür temsilcileri olarak hemşehrileri ile yerel ve merkezî yönetimler arasında klientelist bir temele dayalı olarak aracılık yapmaktadırlar.

Göç edenlerin karşılaştıkları diğer bir problem de iş bulmaktır. İş ve İşçi Bulma Kurumunun Gebze'de bir şubesi olmasına rağmen, iş bulmada hemşehrilik ve akrabalık gibi kökene dayanan ilişkiler önemli olmaktadır. Pek çok işveren kendi işyerlerinde çalışan güvendikleri ustabaşı veya vasıflı işçiler aracılığıyla işçi alımı yoluna gitmektedir. Hangi işyerlerinin ne tür işçi aradığı, ücret ve çalışma koşullarına dair bilgileri genelde kahvehane ve hemşehrilik derneklerinin lokalleri gibi yerlerden öğrenmek mümkündür. Buna ek olarak, özellikle işsiz kalan üyeler için önemli bir bilgi kaynağı da sendika şubeleridir.

Sürekli ve düzenli bir iş bulana kadar göçmenlerin çoğu enformel sektör faaliyetleriyle geçimlerini temin etmeye çalışmaktadır. Gebze'de yiyecekten çakmağa, tesbihten ucuz giyeceklere kadar çeşitli mallar satan çok sayıda seyyar satıcı vardır. İnşaatlarda geçici olarak çalışmada diğer bir gelir getirici faaliyettir. Enformel sektörde geçici olarak çalışma, kırdan kente yeni göç edenler ile sürekli bir işte çalışırken işsiz kalanların kentsel ortamda yaşamlarını sürdürmeleri açısından önemli olmakla birlikte, nesnel ve öznel olarak işçi sınıfı oluşumunu yavaşlattığı da iddia edilebilir.

İşçileşme

İlk olarak, metal işçilerinin nasıl bir işçileşme sürecinden geçtiğine bakmamız gerekmektedir. Araştırma kapsamındaki işçilerin (N=110) % 79'u Gebze dışında doğmuştur. Yani, örnek kütledeki işçilerin çoğunluğunu göç edenler oluşturmaktaydı. Göç işçileşme süreciyle yakından bağlantılıdır, çünkü göçmenler genellikle ilk ücretli işçilik deneyimlerini göç ettikten sonra kazanmaktadırlar:

> 'Babamın köyde çok az toprağı vardı. Uzun zamandan beri İstanbul'da yaşayan bir köylümüz babama iyi para veren çok iş olduğunu söyledi. Babam toprağı sattı ve ailece İstanbul'a göçtük. O zamanlar ben ilkokulu

yeni bitirmiştim. Babam İstanbul'da oturduğumuz yere yakın bir fabrikada iş buldu. Ben de bir oto tamirhanesinde çıraklık yapmaya başladım.' (Kaynakçı-AluCo)

'Gebze'ye gelmeden evvel bildiğim tek iş çiftçilikti. Buraya gelir gelmez bir fabrikada iş buldum. İşçiliği burada öğrendim.' (Döküm işçisi-SteCo)

'İlk göçtüğüm zamanlar ailemi yanımda getirmedim. Birkaç arkadaşla birlikte handa yatıp kalkıp, inşaatlarda çalışarak biraz para biriktirdim. O parayla gecekondu yapıp ailemi yanıma aldım.' (Hurda işçisi-SteCo)

'Memlekette doğru dürüst doyamıyorduk. İstanbul'a göç edince yaptığım ilk iş ayakkabı boyacılığıydı. Daha sonra fabrikalarda meydancılık yapmaya başladım. Allah'a şükür geçinip gidiyoruz.' (Meydancı-IrCo)

Yukarıdaki ifadeler göç deneyiminin ortak yönlerinin yanısıra farklılıklarını da göstermektedir. Bazıları yetişkin insanlar olarak gelmişken, diğerleri çocuk yaşta aileleri ile göç etmişlerdir. Benzer şekilde, bazısı doğrudan formal kesimde işçilikle tanışırken, diğerleri çıraklık ve geçici işlerde çalıştıktan sonra fabrika hayatına adım atmışlardır.

Kırsal kesimden kentlere göç edenlerin ne derece işçileştiklerinin önemli bir göstergesi bu insanların toprak mülkiyeti ve topraktan kaynaklanan gelir sahibi olup olmadıklarıdır. Anketimizdeki işçilerin % 91'i toprak sahibi olmadıklarını ve işçilik ücretlerinin tek gelir kaynakları olduğunu belirtmişlerdir. Bu konuda yapılan benzer araştırmalarda ise genellikle farklı sonuçlar elde edilmiştir. Örneğin, DİSK-AR'ın İstanbul sanayi işçileri anketinde işçilerin % 45'i toprak sahibi değildi (1993: 48). Aynı şekilde Karabük Demir-Çelik işçileri üzerine yapılan bir çalışmada, işçilerin % 59'unun toprağı olmadığı bulunmuştur (Yazıcı 1992: 148). Gebze metal işçilerinin % 66'sı 10 yıldan fazla bir süreden beri sanayide işçi olarak çalışmakta ve % 74'ü aynı süreden beri Gebze, İstanbul ve İzmit'te yaşamakta olduklarını ifade etmişlerdir. Bu açıdan yaşam ve sanayide çalışma süresi uzadıkça işçilerin kırsal kesim ile olan bağlantıları azalmakta ve işçileşme süreci hızlanmakta olduğundan Gebze metal işçileri daha ileri düzeyde işçileşmiştir.

Metal işçilerinin çoğunluğunun geldikleri yerlerle olan ilişkileri yaz aylarında ve dinî bayramlarda yapılan ziyaretlerle sınırlıdır:

'Yıllık iznimde köyde yaşayan anne ve babamın yanına giderim. İnsan, uzakta kalsa anasını, babasını fırsat buldukça ziyaret edip hal ve hatırlarını sormalı.' (Haddehane işçisi-SteCo)

'Akrabalarım varken, her yıl köye giderdim. Şimdi hiç kimse kalmadı. Ya bizim gibi göç ettiler, ya da rahmetli oldular. Doğduğum yere beş yıldan beri hiç gidemedim. İnsanın kendi köklerini kaybetmesi çok acı.' (Makina bakım operatörü-AluCo)

Köklerini kaybetme endişesi özellikle yaşlı işçiler tarafından dile getirilmiştir. Nitekim, öldüklerinde köylerinde gömülmek bu işçiler için son derece önemlidir:

> 'Hayat beni sevdiklerimden ve memleketimden ayırdı. En azından ölümde yurdumda onlarla birlikte olmak istiyorum.' (Vinç operatörü-SteCo)

İşçilerin kırsal kesimle olan maddî ilişkileri zamanla önemini yitirse de, duygusal bağlar, özellikle çocukluğunu memleketinde geçiren eski nesil için önemini sürdürmektedir.

İşçileşmenin bir başka göstergesi de işçilerin ücret işçiliğini geçimlerini sağlayacak tek alternatif olarak görüp görmedikleridir:

> 'İlkokul mezunuyum. İşçilikten başka bir şey yapamam. En azından sigortam var.' (Döküm işçisi-IrCo)

> 'Bir elektrikçi olarak burda çalışmak istemem. Fakat, param olmadığı için dükkân açamıyorum. İlerde de açabileceğimi hiç zanetmiyorum.'

İşçilerin çoğunluğunun en büyük ideali bir dükkân sahibi olmakla birlikte, % 87'si günümüz koşulları altında bunun olanaksız olduğu görüşündedir. Bu son derece önemlidir, çünkü işçilerin büyük bir bölümü sınıf konumlarını değişmez olarak değerlendirmektedir. Yani onlar işçidirler!

Sanayi deneyimi

Araştırma kapsamındaki işçilerin % 66'sı sanayide 10 yıldan fazla bir süreden beri çalıştıklarını ifade etmişlerdir. Başka bir deyişle sanayi deneyimi göreceli olarak hiç de az olmayan bir işçi sınıfıyla karşı karşıyayız. Ancak bu işçilerin sanayi yaşamının gerekli kıldığı 'zaman disiplinine' alıştıkları anlamına gelmemelidir. Örneğin, AluCo'da işçiler işe giriş ve çıkışlarda kart bastıkları saati hafifçe yumruklayıp zamanın 20-25 dakika ileriyi göstermesini sağlayarak işten erken çıkabilmektedirler. Tesadüfen "keşfedilen" bu 'imkân' fazla dikkati çekmeyecek biçimde zaman zaman kullanılmaktadır. İşçilerin bu davranışını işverene karşı gerçekleştirilen bir tür protesto veya eylem olarak yorumlamak da mümkündür.

1991 yılına kadar AluCo'da iş disiplini sıkı değildi. Örneğin, işçiler günde birkaç kere canları istediğinde "sigara ve çay molaları" yapabiliyorlardı veya namaz kılan işçiler üstlerinden izin almaksızın diledikleri zaman iş istasyonlarını terkedip ibadet edebiliyorlardı. 1991'deki toplu iş sözleşmesinde işçilerin yüksek ücret artışı elde etmelerinden sonra, işyerinde geçmişe göre çok daha sıkı olan yeni bir çalışma rejimine geçilmiştir. İşletme yönetimi görmezlikten geldiği "sigara ve çay molalarını" kesin bir şekilde yasaklamış, namaz kılacak işçilerin üstlerinden izin almaları zorunluluğunu getirmiştir. Daha önceleri işçilerin fabrika mescidinde Ramazanlarda teravih namazı kılmalarına işveren ses çıkarmazken, 1991 Ramazan'ında bu uygulamaya son verilmiştir. Bunlara ek olarak, makinaların hı-

zı arttırılarak işçiler daha hızlı bir tempoda çalışmaya zorlanmışlardır.

İşçiler yeni çalışma rejimini aynen kabullenmemişler ve çeşitli şekillerde tepkilerini ortaya koymuşlardır. Saate yumruk atarak işten erken çıkmayı buna örnek olarak verebiliriz. Ayrıca, çalışma hızı arttırılmakla birlikte bazı bölümlerde işçiler tempolarını değiştirmemişler ve yeni sisteme göre çalışmak isteyenlere engel olmuşlardır:

> 'Bizim bölüme geçenlerde yeni birisi geldi. Her birimiz saatte 10 birim mal üretirken, bu arkadaş 15 birim yapıyordu. "Bak arkadaş! Biz böyle çalışıyoruz, huzurumuzu bozma" diyerek onu uyardık. Anlayışlı birisiydi. Dediğimizi yaptı. Fazla çalışmanın ne gereği var. İstediğim gibi çalışırım.' (Tezgâh operatörü -AluCo)

> 'İşçi tuvalete gitmeyecek, çay içmeyecek, birkaç dakika dinlenemeyecek. Allah'ın belası makinada sürekli çalışıp istenilen kotayı gerçekleştirmeye çalışacak. Onların istediği gibi çalışırsak öküzlerden farkımız kalmaz.' (Tezgâh işçisi-AluCo)

Bütün bunlar AluCo'da işçilerin işletme yönetiminin çalışma rejimi ile ilgili koyduğu kurallara uymama ve kendi kurallarını geliştirme şeklinde ortaya çıkan bir çeşit karşı kültür geliştirmekte olduklarını göstermektedir.

SteCo işçileri arasında da benzer bir karşı kültürün oluşmakta olduğunu söyleyebiliriz. Örneğin, SteCo yönetimi öğle paydosları sırasında işçilerin fabrika sahası dışına çıkmalarını kesinlikle yasaklamasına rağmen, bazı işçiler ara sıra bu yasağı delip, fabrika giriş kapısının yanında bulunan kahvehanede oturup, TV seyretmekte veya çay içip sohbet etmekteydiler. Kapıda bulunan bekçiler işçileri dışarı çıkmamaları için sözlü olarak uyarmakla birlikte, konuyu işletme yönetimine bildirmemekteydiler. Bunun nedenini araştırdığımızda yasağa uymayanlardan biri bekçileri 'ayarladıklarını' söyledi; 'bir paket sigara verdik mi hiç bir şey demezler'. Neden bu işçiler işten atılma riskini göze alarak kesinlikle yasaklanmış olan bir hareketi yapıyorlardı? İşçilere bunu sorduğumuzda kısa bir süre için de olsa 'cehennemden' uzaklaşmak istediklerini ifade ettiler. Fabrikanın 'cehennem' olarak adlandırılması sıkı iş disiplini ve sık sık meydana gelen iş kazalarından kaynaklanmaktadır.

Çalışma koşulları son derece ağır ve tehlikeli olan SteCo, ana metal sektöründe en fazla iş kazasının meydana geldiği işletmelerden biridir. 1991'de işyerinin bağlı bulunduğu Otomobil-İş sendikasına bildirilen 134 iş kazasından 105'i SteCo'da meydana gelmiş ve bu fabrikadaki kazalarda iki işçi hayatını kaybetmiş, 26 işçide ağır yaralanmıştır (Otomobil-İş 1992: 235). Ekim 1992'de üç işçinin ölümüyle sonuçlanan iş kazasından sonra sendika SteCo'daki iş kazaların nedenlerini araştırmak ve önlemek için bağımsız uzmanlardan oluşan bir komite kurdu. Komite, çalışmaları sonucunda ayrıntılı bir rapor hazırlayarak, alınması gereken önlemleri belirlemiştir. Bununla birlikte sendika genel kurul raporunda

belirtildiği gibi "...ne yazık ki bu işyerinde meydana gelen kazalarda istenilen ölçüde bir azalma sağlanamamıştır" (Birleşik Metal 1994: 153). Nitekim 1994'de sendikaya bildirilen 83 iş kazasından 79'u yine SteCo'da meydana gelmiştir.

İş kazalarına karşı SteCo işçileri gerekli tepkiyi göstermede yetersiz kalmışlardır. İşsizliğin ve enflasyonun yüksek olduğu, işsizlik sigortasının ise olmadığı ülkemizde işçi sağlığı ve iş güvenliği konuları iş bulma ve ücret artışı gibi konular karşısında 'önemsiz' görülmektedir. İşçiler işçi sağlığı ve iş güvenliği ile ilgili sorunları fazla büyütürlerse işyerinin yetkililerce kapatılmasından, dolayısıyla işsiz kalmaktan veya işveren tarafından işten atılmaktan çekinmektedirler. Sendikacılar da eğer bir fabrikayı işçi sağlığı ve iş güvenliği kurallarına uymadığı için kapattırırlarsa işçilerin kendilerine çok kızacağını belirtmektedirler (Otomobil-İş Gebze Şube Sekreteri ile Görüşme 16-5-1991).

İş kazalarıyla ilgili olarak resmî yetkililer, işletme ve sendika yöneticileri genellikle işçileri suçlamakta, onların 'kendilerine bakmaktan âciz, kaderci ve dikkatsiz' olduklarını iddia etmektedirler. Örneğin, SteCo'da orta düzeyde yöneticilik yapan bir mühendis işçilere kendi güvenlikleri ve sağlıkları için maske ve eldiven verdiklerini ancak işçilerin rahatsız olduklarını öne sürüp bunları takmadıklarından şikâyet etti. İlginç olan nokta sendika şube yöneticilerinin de benzer şikâyetlerde bulunmasıydı:

> 'İşçilerimiz cahilliklerinden dolayı fabrika kurallarına genellikle uymamaktadır. Hatta işçi sağlığı ve iş güvenliği ile ilgili kurallara uymayarak işverene direnip eylem yaptığını zanedenler bile var'.

Görüştüğümüz SteCo işçileri çalışırken maske taktıklarını ancak içerdeki aşırı sıcaktan dolayı nefes alabilmek için maskeleri sık sık çıkardıklarını söylemişlerdir. İş kazaları ile ilgili olarak işçiler kendilerinde de kusur olduğunu kabul etmekle beraber, işverenin gerekli önlemleri almadığını iddia ettiler. Ancak işçiler de önlem alınması konusunda yukarıda belirtiğimiz gibi işsiz kalma korkusuyla işverene pek baskı yapmamaktadır. Nichols, diğer faktörler sabit kalmak koşuluyla, iyi örgütlenmiş işçilerin daha az iş kazasına maruz kalacakları iddiasını ortaya atmıştır (1986: 290). Bu bağlamda SteCo'daki yüksek iş kazası oranları işçilerin örgütsel zayıflığının sonucu olarak değerlendirilebilir. Bununla birlikte, 20 yıldan fazla bir süre sendikalı olan SteCo işçileri ileride göreceğimiz gibi gerektiğinde örgütlü militan tavır alabilmektedirler. Dolayısıyla örgütsel zayıflıktan ziyade işsizlik korkusunun, işçilerin iş kazalarına karşı tepki göstermelerini önlediği iddia edilebilir.

Diğer taraftan, iş güvenliğindeki eksikliklerle ilgili olarak şikâyette bulunma cesaretini gösteren işçilere yöneticiler aba altından sopa göstermektedir:

> 'Fabrikamızdaki iş emniyet tedbirleri yeterlidir. Kazaların sebebi sizlerin dikkatsizliğidir. Burada çalışmak istemiyorsanız, gitmekte serbestsiniz. Kimse sizi zorla tutmuyor. Dışarıda, burada çalışmak için can atan bir sürü adam var. Bizim için farketmez, biri gider biri gelir'.

İşsizlik ve tehlikeli çalışma koşulları arasında bir seçim yapmak zorunda kalan işçiler, ikincisini seçmektedirler. İşçiler arasında yaygın olan kadercilik de onları bu seçime yöneltmektedir.

> 'Bir gün hepimiz öleceğiz. Kaderimizde burada ölmek varsa, burada öleceğiz. Bunu değiştiremeyiz, öyle değil mi?' (Dökümhane işçisi-SteCo)

Varolan koşullara teslimiyet biçiminde yorumlanan kadercilik anlayışı, işçilerin önlemlerin yetersiz olduğu tehlikeli koşullarda çalışmalarını meşrulaştırıcı bir rol oynamaktadır.

Anketimize cevap veren işçilerden % 84'ü bir aydan fazla işsiz kaldıklarını belirtmişlerdir. Zaman zaman da olsa işsiz kalmak onlar için beklenen ve kaçınılmaz olan bir "alın yazısıydı":

> 'Kaç sefer işsiz kaldığımı unuttum. Bir işten atılırız, bir müddet iş ararız, sonra buluruz. İşsiz olduğum ya caddelerde bir şeyler satarak ya da akraba veya ahbaplardan borç alarak nafakamı çıkarırım.' (Dökümhane işçisi-IrCo)

> 'Eskiden işten atıldığım zaman çok endişelenirdim. Fakat, şimdi takmıyorum. Bir yerden atsalar bile başka bir yerde iş buluruz. Allah bir kapıyı kapatırsa, başka bir kapıyı açar.' (Kalıpçı-SteCo)

İşsizlik her ne kadar zamanla alışılan bir şey de olsa, çalıştıkları işten çıkarılma olasılığı işçileri endişelendirmektedir. AluCo'da meydana gelen bir olayla bunu bütün canlılığıyla gösterebiliriz.

1991'de yüksek ücret artışı sağlayan toplu iş sözleşmesinin imzalanmasıyla gelen mutluluk çok kısa sürdü. Daha sıkı olan yeni bir iş rejimine geçilmesinden sonra, yerel ve ulusal basında metal sanayiinde geniş çaplı işten çıkarmaların olduğu haberlerinin yayınlanmasından sonra işçilerin keyfi iyice kaçtı. Fabrikada 40-50 işçinin işten çıkarılacağına dair söylentiler yayılmaya başladı. İşçiler sık sık işyeri sendika temsilcilerine söylentilerin doğru olup olmadığını soruyorlardı ama temsilcilerin de konu hakkında bilgileri yoktu. Herkes gergin ve endişeli halde ne olacağını merakla beklemekteydi. Hatta kimi işçilerin paranoyaklaştığını söylersek durumu fazla abartmış olmayız. Örneğin, söylentilerin çıktığı sıralarda, tamamen tesadüfî olarak bir bankanın tanıtım amacıyla bazı işçilere para çekme kartları gönderdiği duyulunca, pek çok kişi kartların işten atılacaklara gönderildiğini zannetti; çünkü fabrika girişindeki yeni bankamatik makinesinin, işten çıkarılacak olanların bu banka kartlarını kullanarak kıdem tazminatlarını çekmesi için kurulduğunu düşündüler!

Kendilerine kart gönderilmeyen işçiler rahat bir nefes alırken, kart gönderilenlerin moralleri bozuldu. Kart gönderilmeyenler diğerlerine sözlü olarak takıldılar:

> 'Hey Hikmet! Sana da kart göndermişler ha. İşin bitmiş oğlum.'

Kart gönderilenler de bu tip sataşmaların altında kalmayıp manalı cevaplar veriyorlardı:

'Sizi şanslı i. . . ler. Bu sefer bize ama bir dahaki sefere de size k. . . caklar.'

Sonunda sadece işletme yönetimi tarafından "tembelliklerinden" dolayı daha önce birkaç kez uyarılan 6 işçi işten çıkarıldı ve para çekme kartının işten çıkarmalarla hiç bir ilgisinin olmadığı anlaşıldı. Para çekme kartının gönderilmesinin işten atılma ile ilişkilendirilmesi sürekli olarak işten atılma korkusunu taşıyan işçilerin ruh halini göstermesi açısından ilginçtir.

Kentsel deneyim

Örnek kütleyi oluşturan işçilerin % 79'u Gebze dışında doğmuştu ve % 74'ü 10 yıldan fazla bir süreden beri Gebze ve yakınındaki yerleşim bölgelerinde yaşamaktaydılar. Başka bir deyişle ağırlıklı olarak göçmenlerden oluşan ve kentsel yaşam deneyimi göreceli olarak hiç de az olmayan bir işçi sınıfı kesitini incelemekteyiz. Aynı şehir ve bölgelerden göç edenler genellikle aynı mahallelerde oturmakta, benzer bir yaşam tarzı sürdürmektedirler. Açıklanması gereken nokta, işçilerin hemşehrileri ile yoğun olarak birlikte yaşadıkları mekânlarda, sınıf kimliğinin hemşehrilik gibi kökene dayalı kimliklerle olan ilişkisidir. Geleneksel olarak kökene dayalı kimliklerin sınıf kimliğinin doğuşu ve gelişimine olumsuz etki yaptığı görüşü sosyal bilimciler arasında yaygındır. Örneğin, Amerikan işçi sınıfının tarihsel olarak işyerinde militan bir tavır alabilirken, siyasî olarak muhafazakâr kalmasının en önemli nedeni farklı etnik gruplara ve ırklara mensup olan işçilerin fabrikada geliştirdikleri sınıf kimliğini yaşadıkları mekânlara taşıyamaması olduğu öne sürülmüştür (Katznelson 1985: 259). İşçi mahallelerinde etnik bilinç sınıf bilincinin önüne geçmiş ve sonuçta "bilincin bölünmesi" ortaya çıkmıştır.

Bununla beraber, kökene dayalı kimlikler ve ilişkilerin her zaman ve her yerde sınıf oluşumuna olumsuz etki yapacağını iddia etmek hatalı olur. 1977'de Maden-İş sendikasının MESS grevinde işçilerin 8 ay direnebilmesinde, grevcilere akrabaları ve hemşehrilerince yapılan yardımların önemli bir rolü olmuştur. Gebze'deki grevcilerin sendikanın grev ödeneğini vermesinden sonra hemşehrilerinin yaptığı yardımlarla ayakta kaldıklarını Ayata bütün canlılığı ile gözler önüne sermiştir (1984: 250-1). Bu örnekte, sınıfa dayanmayan ilişki ve kimlikler bir sınıf eyleminin gerçekleşmesine katkıda bulunmuştur. Dolayısıyla sadece teorik varsayımlara dayanarak bu tür ilişki ve kimliklerin sınıf oluşumunu "geciktirdiğini" söyleyemeyiz. Genellikle hemşehrilik temellerine göre kurulmuş olan işçi mahallelerinde hemşehrilik ile sınıf kimlikleri içiçe geçmiş durumdadır.

İşçilerin fabrika dışındaki hayatlarında kahvehaneler önemli bir rol oynamaktadır. İşçilerin büyük çoğunluğu boş vakitlerini "kahveye gitmek" şeklinde değerlendirdiklerini belirtmişlerdir. Kahvehanelerde "kağıt oynamak" dışında

işçiler çeşitli siyasî ve ekonomik konularda görüşlerini dile getirerek, aralarında tartışmaktadırlar. Türk dış politikası gibi kendilerini doğrudan etkilemeyen konuların yanısıra fabrikalardaki boş işler ve çalışma koşulları, devam etmekte olan toplu sözleşme görüşmelerinin muhtemel sonuçları, greve çıkma olasılığının bulunup bulunmadığı, fabrikada çıkan yemeklerin kalitesi gibi çalışma hayatı ile ilgili değişik konularda aralarında görüş alışverişinde bulunmaktadırlar. Bu konulardaki konuşmaların varlığı bir sınıf kültürünün doğmakta olduğunu gösterir ve kahvehane bu kültürün merkezi konumundadır.

Kültürden bahsettiğimiz zaman işçilerin geleneksel değerlerle ilgili tutumlarını ihmal etmemek gerekir. İslâm geleneksel kültürün en önemli öğelerinden biri olduğundan, işçilerin dinsel inanç ve görüşleri sınıf kültürünü anlamamız açısından önemlidir. İşçilere günlük yaşayışlarında İslâmî kurallara ne derece uyduklarını sorduğumuzda, % 32'si daima, % 29'u genellikle, % 17'si bazen, % 12'si nadiren ve % 10'u asla şeklinde cevaplamışlardır. Diğer bir ifadeyle, anketimiz kapsamındaki işçilerin üçte ikisi için dinsel kurallar günlük yaşamlarında önemli bir yer işgal etmektedir. Ancak, dinsel inançlar günlük hayatın gerektirdikleri ile zaman zaman çatışma halinde olabilmektedir. Bunu bir örnek ile gösterebiliriz. IrCo 14 işçiyi çıkardığı zaman, sendika bu işçileri kıdem tazminatlarının nasıl ve ne zaman alınması gerektiği üzerine bir toplantıya çağırdı. IrCo işvereni ile kısa bir telefon görüşmesi yapan şube başkanı işçilere tazminatlarını birkaç ay sonra faiziyle alabileceklerini söyledi. Üç işçi faizin İslâm tarafından yasaklandığını, faiz almayacaklarını belirterek tazminatlarının işverence hemen ödenmesinde ısrar ettiler. Diğer işçiler buna itiraz etti:

> 'Eğer biz faizi almazsak, patron haksız olarak parayı alacak. Faizin haram olduğunu biliyoruz ama almak zorundayız. Allah bizi afetsin. Ne yapalım, bakmak zorunda olduğumuz ailelerimiz var.'

Ekonomik güçlüklerle dolu bir ortamda faizle ilgili dinsel kuralları işçilerin çoğu görmezlikten gelmişlerdir. Burada somut bir sosyal durumda dinsel kuralların nasıl algılandığını görmekteyiz. İşçiler "öbür tarafta" affedileceklerini umarak maddî çıkarlarını inançlarından önemli görmüşlerdir.

Metal işçilerinin İslâm ile işçi hakları arasında olumlu veya olumsuz bir ilişki kurup kurmadıkları konumuz açısından ilginç olabilir. İşçilerin % 38'i İslâmın işçi haklarının korunup, geliştirilmesine olumlu bir katkı yaptığını düşünürken, % 40'ı olumsuz etkisi olduğunu belirtti. Olumlu ve olumsuz yanıt verenlere nedenlerini sorduğumuzda çeşitli açıklamalar getirdiler. Olumlu yanıt verenlerin nedenlerinden bazıları aşağıdadır:

> 'İslâm adalet ve eşitlik dinidir. İslâmî kuralların uygulanması adalet ve eşitliği sağlar.'

> 'İslâm aşırı kârı yasaklar. İşçiye ücretinin alınteri kurumadan ödenilmesini emreder.'

'İslâm'da sömürü yoktur. İslâm her türlü sömürüyü yasaklar. Dolayısıyla işçiler gerçek barışı İslâmî bir sistemde bulurlar.'

'Türkiye'de çok çalışan az kazanırken, hiç çalışmayan çok kazanmaktadır. İslâm böyle adaletsizliğe asla izin vermez.'

'İslâmda herkes eşittir. İlkemizde olduğu gibi vatandaşlar arasında ayrımcılık yoktur.'

'İslâm özgürlük ve demokrasi demektir ve öyle olduğu için, şikâyetçi olanlar korkmadan adaleti arayabilir.'

Yukarıdaki alıntıların en önemli ortak noktası hem din hem de siyasî sistem olarak görülen İslâmın eşitsizliği ve adaletsizliği önlediğine olan inançtır. İslâmın bu işçilere olan çekiciliği, adaletin vurgulanmasında görülen ahlâkî ve siyasî boyutun yanısıra, adil bir gelir dağılımının sıkça vurgulanmasıyla görülen maddî boyutu da içermektedir. Alıntıların bazılarında adaletsizliğin maddî eşitsizliklerin sonucu olarak görüldüğünü söyleyebiliriz. Bunun işçilerin sınıf deneyimlerinin bir sonucu olduğunu iddia edebiliriz. İşçilere ücretlerinin alınterleri kurumadan verilmesini belirten hadis gibi İslâmî değerler İslâmın adalete ve eşitliğe verdiği önemin bir kanıtı olarak görülmüştür. İşçiler İslâmî değerleri kendi sınıf deneyimlerini yansıtan bir şekilde yorumlamaktadırlar.

İslâmın işçi haklarının gelişmesine engel olduğu veya işçi haklarıyla bir ilgisinin olmadığını savunan işçilerin görüşlerinden bazı alıntılar aşağıdadır:

'İslâm Allah'la insan arasında olan bir şeydir.'

'Din ve işçi mücadeleleri tamamen birbirinden farklıdır.'

'İslâm kaderciliği ve işverene itaati savunur.'

'İslâmî düşünce işçilerin sınıf olmasını engeller.'

'İslâm sorunlarımıza hiçbir çözüm getiremez. Zaten çağdışı.'

'İslâm zenginden yanadır. Dindar biri olan ve dincileri koruyan Özal "zenginleri sevdiğini" söyledi.'

Bu alıntılarda bazı işçiler İslâmın mücadelelerinde hiç bir rolü olmadığını çünkü bireysel inançla ilgili olduğunu belirtirken, diğerleri işçi hareketi ve hakları için zararlı olduğunu iddia etmişlerdir.

Sınıf bilinci

Sınıf bilinci genellikle sınıf kimliği, diğer sınıfların çıkarlarına zıt olan ortak sınıf çıkarlarının tanınması, sınıf ilişkilerinin toplumun kurumsal yapısının bir sonucu olduğunun farkında olunması ve alternatif bir toplum kavramının varlığı gibi

unsurların bileşimi olarak tanımlanmıştır (Mann 1973: 13). Bu çerçeve içinde işçilerin sınıf ilişkilerine dair düşünce ve eğilimlerini ortaya koymağa çalışacağız.

Sınıf bilincinin ilk unsuru olan sınıf kimliği toplumdaki sınıf farklılıklarının bilincinde olmayı ve kendini işçi sınıfının bir üyesi olarak görmeyi içerir. Bunu öğrenmek için, metal işçilerine Türkiye'de sosyal sınıflar olup olmadığını sorduk. İşçilerin % 73'ü sosyal sınıfların varlığını kabul ederken, % 16'sı reddetti ve % 15'i de bilmediklerini söyledi. Sınıfların varlığını kabul eden işçilerin (N=76) % 61'i sınıf yapısını ikili olarak görürken, diğerleri üç veya daha fazla sınıfın varlığına işaret ettiler. Bu işçiler en üstteki sınıfı belirtmek için "işveren", "zengin" ve "kapitalist" gibi terimleri kullanırken, en alttaki sınıf "işçi", "fakir", "işsiz", "köylü" ve "garibanlar" terimleri ile tanımlanmıştır. Sınıf farklılıklarının bilincinde olmaya ilâveten, sınıf yapısı içinde kendi konumunu belirlemek, sınıf bilincinin en "basit" unsurudur. İşçilerden kendilerini bir sosyal sınıfın üyesi olarak görüp görmediklerini, eğer görüyorlarsa bu sınıfın adını belirtmelerini istedik. İşçilerin % 68'i kendilerini bir sosyal sınıfa üye sayarken, % 24'ü bir sınıfa üye olmadıklarını belirtti, % 8'i de bilmediğini söyledi. Bir sosyal sınıfa üye olduğunu söyleyenlerin (N=66) % 89'u işçi sınıfına, % 6'sı fakir sınıfına, % 5'i de orta sınıfa üye olduklarını belirtti. Bu bulgular bize işçilerin yaklaşık üçte ikisinin sınıf farklılıklarının bilincinde olduklarını ve sınıf konumlarını tanıdıklarını göstermektedir.

Farklı sınıfların çıkarlarını birbirleriyle uyuşmaz olarak görüp görmemek de sınıf bilincinin ikinci ayrım unsurudur. İşçilerin sermaye ile ilişkilerini ne dereceye kadar çatışmacı olarak değerlendirdiklerini anlamak için sınıf eşitsizliği konusuna değinmek gerekir. Bunun için işçilere aşağıdaki ifadelerle hemfikir olup olmadıklarını sorduk.

TABLO 1
İşçilerin Sınıf Eşitsizliğini Algılamaları (%)

İfadeler	Hemfikirim	Hemfikir değilim	Bilmiyorum	
Türkiye'de eşitsizlik çok yaygındır	97	1	2	(N=108)
Büyük iş çevreleri çok fazla güce sahiptirler	91	5	4	(N=109)
Zenginler çok çalışarak zengin olmuşlardır	10	82	8	(N=107)
Eğer birisi çok çalışırsa zengin olabilir	46	42	12	(N=106)

İşçilerin büyük bir kısmı Türkiye'de eşitsizliğin çok yaygın olduğu ve iş çevrelerinin çok fazla gücü olduklarını kabul etmektedirler. Ancak çok çalışma ile zengin olma arasında bir ilişki kuran son iki ifadeye işçiler çelişkili yanıtlar vermişlerdir. İşçilerin sadece % 10'u zenginlerin çok çalışarak zengin olduğunu kabul ederken, % 46'sı eğer çok çalışılırsa zengin olunabileceğini belirtmişlerdir. Buradaki çelişkiyi nasıl açıklayabiliriz? İngiltere'de toplumsal sınıfla ilgili yaptık-

ları araştırmada Marshall ve diğerleri örnek kütlelerindeki insanların çoğunun sınıf bilincinin birbiri ile çelişkili ve birbirine zıt kavramları barındırdığını ileri sürmüşlerdir (1988: 185). Benzer biçimde araştırmamız kapsamındaki işçiler de sınıfı yorumlarken birbiri ile çelişkili ifadeler kullanmışlardır. Bununla birlikte, sınıf eylemi yapabilmek için veya daha genel olarak sınıf oluşturmak için üzerinde açık bir biçimde anlaşılmış ve kendi içinde tutarlı bir sınıf anlayışına sahip olmak gerekmemektedir. Metal işçilerinin alt sınıflardan üst sınıflara doğru tırmanabilmiş başarılı bireyleri öne çıkaran değerlerle, kendilerinin değişmez gibi görünen toplumsal konumlarından kaynaklanan birbirine zıt değerlerin etkisinde olduklarını söyleyebiliriz. Yukarıya doğru mobiliteyi sağlamış olan bireylerin sayıları çok az olmakla birlikte öyküleri hem medyada hem de kahvehanelerdeki konuşmalarda sık sık anlatılmaktadır:

> 'Kaynakçı olan Ahmet bizim gibi sıradan bir adamdı, ancak şimdi büyük bir torna atölyesinin sahibi. Bir tane Mercedes'i bile oldu.'

Yukarıdaki gibi başarılı müteşebbislerin varlığı bazı işçiler arasında günün birinde kendilerinin de başarabileceği duygusunu doğurmakta, ancak çalışılan ve yaşanılan mekânlarda edinilen sınıf deneyimi işçilerin fazla umutlanmasını önlemektedir.

Sınıf bilincini oluşturan üçüncü unsur, işçilerin sınıf ilişkileri ile toplumun kurumsal yapısı arasında bir ilişki olduğunun farkında olup olmadıklarıdır. Başka bir ifadeyle, daha önce işçilerin çoğunluğunda var olduğunu gösterdiğimiz sınıf eşitsizliği duygusunun siyasî bir nitelik kazanması gerekir. Bunu tespit etmek için işçilere Türkiye'deki mevcut siyasî sistem hakkındaki düşüncelerini sorduk.

TABLO 2
Metal İşçilerine Göre Mevcut Siyasî Düzen (%)

Siyasî Düzen:	
çok iyi	2
iyi	7
daha iyi olabilir	44
kötü	35
çok kötü	3
bilmiyorum	9
	(N=93)

Yukarıdaki tablo metal işçilerinin çoğunun mevcut siyasî düzenden pek fazla memnun olmadıklarını göstermektedir. Bununla beraber, işçilerin yarıya yakın bir bölümü sistemin daha iyi olabileceğine inanmaktadır.

Sınıf bilincinin dördüncü unsuru alternatif bir iktisadî ve siyasî düzenin işçilerce düşünülmesidir. İşçilerin alternatif bir iktisadî düzeni zihinlerinde gelişti-

rip geliştirmediklerini öğrenmek için, tercih ettikleri işletme sahipliği çeşidini sorduk.

TABLO 3
Tercih Edilen İşletme Sahipliği Türü (%)

Devlet	29
Sendikalar	5
Şimdiki sahipleri	42
İşletme çalışanları	14
Bilmiyorum	10
	(N=109)

İşçilerin büyük kısmı var olandan farklı olan bir ekonomik örgütlenme sistemini tercih etmemektedirler. Dikkati çeken nokta en fazla tercih edilen ikinci sistemin devlet sahipliği olduğudur. Her ne kadar kamu sektöründeki ücret ve çalışma şartları eskisi kadar iyi olmasa da, iş güvencesinin özel sektöre göre fazla olması, hepsi özel sektör işçisi olan araştırmamız kapsamındaki işçilerin üçte biri için devlet sektöründe çalışmanın cazibesini koruduğunu söyleyebiliriz.

İşçilerin alternatif bir siyasî düzen düşünüp düşünmediklerini öğrenmek için, tercih ettikleri siyasî rejim türünü sorduk.

TABLO 4
Tercih Edilen Siyasî Sistem (%)

Demokrasi	62
Askerî	6
Sosyalist	3
İslâmî	24
Diğerleri	3
Bilmiyorum	2
	(N=100)

Türkiye'de şu anda eksikliklerine rağmen demokratik bir sistemin olduğunu ve askerî rejimlerin de yaşandığını düşünürsek, işçilerin bu iki sistem hakkında deneyimli olduklarını ve bunların ne getirip götürdüğünü kabaca bildiklerini varsaymak mümkündür. Bu çerçeve içinde diğer rejim türlerini seçenlerin alternatif bir sistemi düşündüklerini söylersek hatalı olmaz. Bunlar arasında ise İslâmî rejim isteyenler ağırlıktadır. Mevcut sistemi beğenmeyenlerin tercihi sosyalist bir düzenden ziyade İslâmî bir düzendir. Ancak bu işçilerin örnek kütle içinde azınlıkta olduklarını unutmamak gerekir.

İşçilerin sadece % 6'sı askerî rejimi tercih ederken, çoğu kriz zamanlarında ordunun müdahale etmesini uygun bulmuştur. İşçilerin % 76'sı (N=108) "eğer ülke derin bir kriz içinde ise, ordu seçilmiş hükümete müdahale etme hakkına

sahiptir" görüşünü benimsemiştir. İşçilerin önemli bir bölümü demokratik bir rejimi tercih etse de, askerî bir müdahale karşısında demokrasiyi korumayı pek düşünmedikleri ortaya çıkmaktadır. Bilindiği üzere 1960'dan bu yana olan 3 askerî darbede, darbeciler askerî müdahaleleri "demokrasiyi korumak" için yaptıklarını iddia ederek, eylemlerine meşruiyet kazandırmaya çalışmışlardı. Demokratik sistemi benimseyen işçilerin çoğunun büyük bir olasılıkla ordu müdahale ettiği zaman "demokrasi için müdahale ediyor" şeklinde düşündüklerinden dolayı darbelere karşı çıkmadıklarını belirtebiliriz. Yani, paradoksal olarak işçiler demokrasiye bağlılıklarından dolayı askerî müdahaleleri kriz zamanlarında gerekli bulmaktadır.

Sınıf bilincinin önemli bir belirtisi de işçilerin sınıfsal çıkarlarına en yakın parti veya partileri destekleyip desteklemedikleridir. Metal işçilerinin siyasî tercihlerini öğrenmek için onlara genellikle hangi siyasî partiyi desteklediklerini sorduk.

TABLO 5
Metal İşçilerinin Siyasî Tercihleri (1991'de) (%)

SHP	25
DSP	22
RP	21
DYP	6
ANAP	2
TBKP*	2
MHP	4
Kararsız	3
Hiçbiri	15
	(N=103)

(*) Türkiye Birleşik Komünist Partisi

Tablo 9'a göre işçilerin neredeyse yarısı merkez soldaki iki siyasî partiyi desteklerken, RP işçilerin en çok tercih ettiği üçüncü parti olmuştur. Merkez sağ partilerden ANAP ve DYP işçiler tarafından pek desteklenmemektedir. 1991'de faaliyette olan TBKP ile MHP'nin de işçiler arasında pek destekleri yoktu. İşçilerin % 15'inin hiçbir siyasî partiyi desteklememesi, hiç küçümsenmeyecek bir azınlığın partilerden ve siyasetten soğuduğu ihtimalini düşündürtmektedir.

İşçilerin belli bir siyasî partiyi desteklemelerinin nedenleri partiden partiye göre değişmektedir. Örneğin, SHP'yi destekleyenler partinin emek ve demokrasi konularındaki tutumunu beğenmelerini temel neden olarak gösterirken ("demokrasiyi savunuyor", "sosyal adaleti sağlamaya çalışıyor"), DSP'ye olan tercihin temel nedeni Ecevit'in işçiler arasındaki saygınlığıdır ("lideri kirada oturu-

yor ve işçileri destekliyor", "iktidarda olduğu zaman haklarımızı korudu"). RP'ye olan desteğin en önemli nedeni de, destekleyicilerinin partiyi İslâmî değerlerin savunucusu olarak görmeleridir ("İslâma hizmet ediyor", "İslâmî değerleri savunup, adil düzen kuracağını söylüyor").

Daha önce gördüğümüz gibi anketimize katılan işçilerin üçte ikisi günlük yaşamlarında dinî kurallara her zaman veya genellikle uymaya çalışmaktadır. İslâmî bir dünya görüşünü savunan RP'nin işçiler arasındaki desteğinin % 20 civarında olması, işçilerin çoğu için dinin önemli olmakla birlikte, bu işçilerin ancak bir kısmının RP'yi desteklediklerini göstermektedir. Başka bir deyişle, dine önem veren işçilerin büyük bir kısmı dinî inançları ile siyasî tercihlerini birbirine karıştırmamaktadır.

Metal işçileri ve sendikalar

Sendikaların kurulması sınıf oluşumunun en önemli göstergelerinden biridir çünkü toplu çıkarlarını uzun dönemde örgütlenmiş şekilde koruyan ve geliştiren bir sınıfın varlığına işaret eder. Araştırma kapsamındaki işyerlerinin hepsi sendikalıdır. AluCo ve IrCo'da Hak-İş'e bağlı Özçelik-İş örgütlüyken, SteCo'da DİSK'e bağlı Birleşik Metal sendikası (Maden-İş ile birleşmeden önceki bağımsız Otomobil-İş) örgütlüdür. SteCo'da çalışan 903 işçiden 580'i, AluCo'da 398 işçiden 316'sı ve IrCo'da 180 işçiden 126'sı sendikalıdır. Araştırma kapsamındaki işçilerin % 27'si beş yıldan az, % 56'sı beş ile 10 yıl ve % 17'si on yıldan fazla bir süreden beri sendika üyesidir.

1991'de gerçekleştirilen araştırmamızda 1980 öncesi sendika üyesi olan ve o dönemde olan mücadelelerde yer alan işçi sayısı fazla değildi. Nitekim, işçilerin sadece % 17'sinin 80 öncesine dayanan üyelikleri vardı. Yurt çapında yaklaşık 2. 5 milyon işçi 80 sonrası kuşağındandır. Yani, sendika karşıtı politikaların yoğun olarak uygulandığı bir dönemde çalışma hayatına atılmışlardır. Buna rağmen bu işçiler sendikalaşmayı tercih etmişlerdir. İşçilere bir sendikaya üye olmalarının en önemli nedeni sorduğumuzda, % 63'ü "üyeliğin getirdiği faydalar" için derken, % 23'i "iş arkadaşları katıldığı veya kendilerini mecbur hisettikleri için" demiştir. Sadece % 14'ü "işçi hareketi ile dayanışmak için" üye olduğunu belirtmiştir. Çoğunluk, üye olmanın getirdiği maddî faydalardan dolayı sendikaya üye olmuştur.

Açık uçlu bir soruyla işçilere sendikaların en önemli amacını yazmalarını istediğimizde, işçilerin ezici bir çoğunluğu tarafından "iyi sözleşme imzalamak", "malî sorunları çözmek", "işten atılmalara engel olmak" ve "daha iyi çalışma şartları için işverene baskı yapmak" gibi işyeri ile sınırlı kalan dar kapsamlı amaçlar dile getirilmiştir. İşçilerin sendikalara olan bakış açılarını tespit etmek için aşağıdaki ifadelere katılıp katılmadıklarını sorduk.

TABLO 6
Metal İşçilerine Göre Sendikaların Amaçları (%)

İfadeler	Hemfikirim	Hemfikir değilim	Bilmiyorum	
Sendikalar sadece ücret ve çalışma şartları ile ilgilenmelidir	67	23	10	N=110
Sendikalar siyasî faaliyet yapmalıdır	30	59	11	N=107
Sendikalar üyelerinin siyasî fikirlerini etkilemeye çalışmalıdırlar	22	70	7	N=108

Metal işçilerinin yaklaşık üçte ikisi sendikaların siyasetle ilgilenmelerini ve üyelerinin siyasî fikirlerini etkilemeye çalışmalarını onaylamamaktadır. Karabük demir-çelik işçileri ile ilgili benzer bir araştırmada da işçilerin üçte ikisi sendikaların siyasetle ilgilenmemesi gerektiğini öne sürmüştür (Yazıcı 1992: 142). Metal işçileri ağırlıklı olarak sendikaların faaliyetlerini işyeri ile ilgili konularla sınırlamaları gerektiğine inanmaktadır.

İşçilerin sendikacılık hakkındaki görüşlerini ele aldıktan sonra, sendikalarla olan ilişkilerine değinmek gerekmektedir. Bunun için işçilere son 12 ayda kaç kere herhangi bir sendika toplantısına katıldıklarını sorduk.

TABLO 7
Sendika Toplantılarına Katılım (%)

	B. Metal	Özçelik-İş
Üç ve daha fazla	11	8
İki kere	23	21
Bir kere	42	37
Hiç katılmadım	17	23
Hatırlamıyorum	7	11

Birleşik Metal üyeleri (SteCo işçileri), Özçelik-İş üyelerine (AluCo ve İrCo işçileri) nazaran sendikacılıkla daha fazla ilgili gözükmektedir. SteCo işçilerinin işyerindeki işçi sağlığı ve iş güvenliği ile ilgili konularla daha fazla yüzyüze gelmek zorunda kalmaları, bu konuda ortaya çıkan sorunların işverene iletilmesi ve çözümü için sık sık sendikanın devreye girmesi, Birleşik Metal işçierinin sendikacılıkla daha fazla ilgilenmesinin en önemli nedenidir. Yukarıdaki tablo, her iki sendikadada küçük bir azınlık dışında kalan işçilerin sendikal faaliyetlerle olan ilgisinin yılda bir veya iki kez toplantılara katılmakla sınırlı olduğunu göstermektedir.

Bununla birlikte, görüştüğümüz sendika şube yöneticilerinin aksine, işçilerin sendikal faaliyetlere tamamen ilgisiz kaldığını iddia edemeyiz. Tersine, işçilerin sendikal faaliyetlere daha fazla ilgi göstermemelerinin temel nedenlerinden biri

olarak, bazı şube yöneticilerinin işçilere karşı olan ilgisizliğini belirtebiliriz. Bir şube yöneticisi ile bir işyeri sendika temsilcisi arasında şubede gerçekleşen bir konuşma bunu bütün çıplaklığıyla ortaya koymaktadır.

Sıcak bir yaz günüydü ve söz konusu yönetici dışındaki diğer yöneticiler izinliydi. Bu yönetici "diğerleri gelse de bu sıkıcı yerden kurtulayım" şeklinde dert yanarken, toplantı odasında gazete okuyan bir işyeri sendika temsilci bunu duydu. Yöneticiye dönerek:

> 'Sıkıldığını söylüyorsun. Öyleyse, neden fabrikaları ziyaret edip, işçilerle konuşmuyorsun? Her gün bir fabrikaya gitsen yeter. Bir fabrikaya gittiğin zaman işçiler "yöneticimiz bizi görmeye gelmiş" deyip sevinecekler. Bu da onların moralini yüksek tutmalarını sağlayacak.'

dedi. Bu eleştiriden canı sıkılan yönetici;

> 'Eee, ne yapalım? Fabrikalara gidiyoruz ama işçiler yemek için geldiğimizi zanediyorlar.'

şeklinde yanıt verdi. Buna temsilcinin tepkisi ilginçti:

> 'Öyleyse, fabrikaya yemekte kuru fasulye olduğu zaman gelin. Ne hikmetse, yöneticilerimiz yemekte kebap olduğu zaman fabrikaya geliyorlar. Böyle yaparsanız, millet tabiî sizlerin onları görmeye değil de kebap yemeğe geldiğinizi zanneder.'

Fabrika ziyaretleri konusunu vesile eden temsilci şube yöneticilerinin işçilerden kendilerini uzak tutmalarını üstü kapalı biçimde eleştiriyordu. Şube yöneticileri işçilere genellikle tepeden bakmakta, herşeyi işçilerin "cahilliği ve tembelliği" ile açıklamaya çalışmaktadırlar. Örneğin bir yöneticiye göre işten atılmaların çoğunda işverenler haklıdır:

> 'Fabrikalarda tembel, işten kaytaran adam çok. İşverenler bunları atmakta haklı. İşverenler düzenli çalışanı daima korur ve çok zorunlu olmadıkça işten çıkarmazlar. İşçilerimiz ne istediklerini bilmiyor. Aptallar eylem koymanın herşeyi çözeceğini zanediyor. Bazen yenildiklerini bile kabul edemiyorlar. Onlara göre sendikalar problem çözmekten ziyade problem *yaratmak* için var.'

Yukarıdaki sendika yöneticisinin olaylara bakış açısı herhangi bir işletme yöneticisinden pek farklı değildir.

Toplu eylemler

Metal işçilerinin grevler ve direnişler gibi toplu eylemlere katılım oranı işletmeden işletmeye değişmektedir. SteCo işçilerinin neredeyse tamamı (% 96) en azın-

dan bir greve veya toplu eyleme katılmışken, AluCo ve IrCo'da işçilerin yaklaşık üçte biri herhangi bir eyleme katılmadıklarını ifade etmişlerdir. SteCo işletmesinde kurulduğundan bu yana iki grev ve bir direniş olmuş, AluCo'da ise bir grev gerçekleşirken, IrCo'da hiç toplu eylem gerçekleşmemiştir. Burada en militan grup olarak gözüken SteCo işçilerinin yaptıkları eylemler üzerinde duracağız.

SteCo'da ilk grev 375 işçinin katılımıyla 1970'de gerçekleşmiştir. Grevin amacı toplu iş sözleşme görüşmelerindeki tıkanıklığı protesto etmekti. İki gün süren grev sonucunda işveren sendikanın taleplerini kabul edip, sözleşme imzaladı (TİB1976: 137). 1989'da 15 gün süren bir greve kadar SteCo fabrikasında herhangi bir toplu işçi eylemine rastlanmadı. Yaklaşık 20 yıl sonra SteCo'da neden tekrar bir grev oldu? 1989 grevi öncesinde, işçi ücretleri yüksek değildi ve işçiler ücretlerini arttırabilmek için sık sık fazla mesai yapıyorlardı. Hatta bazı işçiler aşırı fazla mesaiden dolayı hiç evlerine gitmeden fabrikada kalıyorlardı. Bazı işçiler yastıklarını ve battaniyelerini getirip, fabrikada yatıp kalkıyorlardı. 1988 sonbaharında işletme yönetiminin ani bir kararla fazla mesaiyi büyük ölçüde kısıtlaması, ücretlerde azalmalara neden oldu. Daha önce imzalanmış olan sözleşmenin süresi de bitmek üzere olduğundan, işçiler bu fırsatı değerlendirerek yasal bir grevle fazla mesailerin kısıtlanmasını protesto etmeye karar verdiler. Grevi meşrulaştırmak için işverenin vermeyeceğini bile bile yeni toplu sözleşmede aşırı ücret zammı isteyerek grev için gerekli ortamı sağladılar. İşverenin isteklerini redetmesiyle greve çıktılar.

Grev 24 Ocak 1989'da başladı. Bu tarihin seçimi tesadüfî değildi. Grevi bu tarihte başlatarak işçiler 24 Ocak 1980 kararlarını da protesto ediyorlardı. Yaklaşık 800 işçi greve katıldı ve bunların yarısı sendika şubesinin organize ettiği grev eğitimi seminerlerine katıldı. Sendikalı olmayan 60 işçi grev süresince çalışmayı sürdürdü (Otomobil-İş 11. Genel Kurulu Çalışma Raporu 1989: 207). Grev devam ederken, işveren grevi kırmak için yeni işçiler alıp bunları çalıştırmak istemesi, tansiyonu bir anda arttırdı. Grevci işçilerle yeni işe alınanlar ve çalışmayı sürdüren işçiler arasında tartışmalar ve küçük ölçekli tartışmalar yaşandı. Bunun üzerine jandarmalar fabrika çevresinde tertibat alıp düzeni sağlamaya çalıştılar. Kavgalar sırasında grevci işçiler jandarmanın "taraflı" tutumundan şikâyetçi oldular.

> 'Jandarma bize karşı şiddetli davranıyordu. Ben ve pek çok arkadaş bol bol dipçik ve cop yedik.' (Kaynakçı-SteCo)

Ayrıca, işyeri sendika temsilcilerinin hepsi ve birkaç işçi "kamu düzenini bozdukları" gerekçesiyle gözaltına alındılar. Ancak, yerel iş mahkemesi sendikanın başvurusu üzerine yeni işe alınan işçilerin çalıştırılmasının yasal olmadığına karar verince, gözaltına alınanlar serbest bırakıldı:

> 'Bizi hapse atmayacaklarını biliyorduk. Amaçları bizlere ve arkadaşlarımıza gözdağı vermekti. İsterlerse hayatı bize zehir edebileceklerini göstermişlerdi.' (İşyeri Sendika Temsilcisi-SteCo)

Bu taktik işçilerin greve devam etme konusundaki kararlılıklarını zayıflatmayı başarmıştı. Aynı zamanda grevin fazla uzamasından çekinen sendikada işverenle anlaşmaya çalışıyordu. Sendika işçileri daha düşük bir ücret zammına razı ederek, grevi 15. gününde sona erdirdi. Grev sona erir ermez, işveren greve önderlik ettiğine inandığı birkaç işçiyi işten çıkardı. Diğer işçiler ve sendika buna bir tepki göstermediler.

Grev sonrasında SteCo MESS'e katılmaya karar verdi. Grev işçiler için önemli bir sınıf deneyimi sağlamıştı:

> 'Tecrübesizliğimizden dolayı bazı hatalar yaptık. Örneğin, çok kolay provoke edildik. Bu da işverenin işine yaradı. Grev kırıcıları ile kavga etmemeliydik.' (İşyeri Sendika Temsilcisi-SteCo)

Grevdeki öncü rolünden dolayı grev sonrasında işten atılan bu temsilci tecrübesizliklerini temelde grevin fabrika tarihindeki ilk grev olmasına bağladı.

> 'Grevden önce emekçi çevreleri SteCo'da grev yapılabileceğine inanmıyorlardı. "SteCo işçileri çok uysal ve işverene bağlı olduklarından dolayı grev yapamazlar" diye konuşuyorlardı. Biz grev yapılabileceğini gösterdik ve yaptık. Bir miti yok ettik.'

Ancak gerçek mitten daha güçlüdür. Bu temsilci SteCo'da yaklaşık 20 yıl önce bir grevin olduğundan habersizdi. Bu, Türkiye işçi sınıfının en önemli sorunlarından birinin geçmiş mücadelelerden edinilen deneyimin günümüze aktarılamaması olduğunu göstermesi açısından önemlidir. 1989 greviyle edinilen deneyim iki yıl sonra fabrikada toplu bir direnişin yapılabilmesinde etkili olmuştur.

12 Kasım 1991'de yaklaşık 700 SteCo işçisi ilk önce toplu viziteye çıkıp, daha sonra fabrika yemekhanesini işgal edip, kendilerini yemekhaneye kilitlediler. Eylemin amacı yaklaşmakta olan işyeri sendika temsilciliği seçimindeki üç adayın işverence işten atılmasını protesto etmekti (*Cumhuriyet*, 13 Kasım 1991). Eylemci işçiler işten atılan adayların yeniden işe alınmasını istediler, ancak işveren bunu reddetti. İstelik iş mahkemesine eylemin yasal olmadığının teyid edilmesi için başvurdu. Eylemin beşinci günü, bir yargıç yemekhaneye gelip, işçilere eylemlerinin yasal olmadığını belirten bir konuşma yaptı. İşçilere eyleme son vermemeleri halinde, işverenin kıdem tazminatlarını ödemeksizin iş akitlerini feshetmeye hakkı olduğunu söyledi. Bu konuşma etkili oldu ve işçiler eylemlerine son verdiler.

Her ne kadar, eylemciler amaçlarına ulaşamayıp, işten atılan adaylar işe tekrar alınmamışlarsada, işveren bir daha temsilci seçimlerine karışmayacağına ve adayları işten atmayacağı konusunda teminat vermek zorunda kalmıştır (*Cumhuriyet*, 18 Kasım 1991). Yemekhane işgali eyleminin önemli bir özelliği işçilerin bu eylemi sendika dışında kendi inisyatifleriyle gerçekleştirmeleridir. İşçiler işverenin temsilci seçimine karışıp istemediği adayları işten çıkarmasının yanıt-

sız kalmaması gerektiğini düşünmüşlerdir. Yaklaşık 700 işçinin yasal olmayan bir eylemi yapabilmesi toplu güçlerine olan inançlarını gösterir. Eylem görünürde başarısız gözükse de, işvereni taviz vermeye zorlayabilmiştir. İşçilerin kendi güçlerine olan inançları ve gerektiğinde bu gücü kullanabilmeleri, bu işçilerin sınıf olmada epey yol aldıklarına işaret eder.

Sonuç

> 'Sınıf bir "yapı" değildir, hatta bir kategori de değildir. Sınıf insan ilişkilerinde ortaya çıkan bir şeydir. . . Bazı insanların ortak deneyimleri sonucunda (geçmişten miras kalan ve paylaşılan), kendi çıkarlarını, çıkarları kendilerininkinden farklı (ve genellikle zıt) olan diğer insanlara karşı ifade ettikleri zaman sınıf meydana gelir. . . Sınıf insanlar kendi tarihlerini yaşadıkça onlar tarafından tanımlanır ve sonuçta bu sınıfın tek tanımıdır.' (Thompson: 1968: 8-11)

Sınıf kavramının durağan ve mekanik bir "yapıya" hapsedilmekten kurtulmasını ve analize insanî bir boyut kazandırılmasını yukarıdaki alıntının sahibi E. P. Thompson'a borçluyuz. Türkiye işçi sınıfının bir kesiti olarak aldığımız Gebze metal işçilerini inceleyen araştırmamızda Thompson'un sınıf anlayışını rehber edinerek, sınıf kavramını insan aktörünün temel etmen olduğu ve sınıf mensuplarının aktif biçimde rol oynadıkları bir oluşum olarak ele almaya gayret ettik. Diğer bir ifadeyle, Gebze metal işçilerinin sınıfsal oluşumlarını kendilerinin gerçekleştirdiklerini göstermeye çalıştık. Sınıf oluşumu bir süreç olarak sınıf aidiyeti, sınıf kültürü, sınıf bilinci ve birlikte mücadele gibi unsurları içermekle birlikte bunların mekanik bir toplamı olarak değerlendirilmemelidir, çünkü sınıf oluşumu basit bir aşamadan daha ileri bir aşamaya doğru düzçizgisel olarak ilerleyen teleolojik bir süreç değildir.

Gebze metal işçileri arasındaki sınıf oluşumuna baktığımızda endüstriyel ve kentsel deneyimlerin bir sonucu olarak işçilerin çeşitli davranış, eğilim ve hareketlerinde sınıfsal bir bakış açısının egemen olduğu iddia edilebilir. Sınıf farklılıklarının ve kendi toplumsal konumlarının bilincinde olan işçilerin işyerinde sermayeye olan tepkileri, kullandıkları söylem ve mücadeleleri sermaye ile emek arasındaki çıkar zıtlığını yansıtmaktadır. Mücadele deneyimleri az olmakla birlikte, gerektiğinde sınıf çıkarlarını korumak ve geliştirmek için birlikte hareket edip eylem yapabilmektedirler.

Bu çalışmada işçilerin sınıfsal kimliklerinin çok boyutlu bir nitelik taşıdığını da gördük. Hemşehrilik ve din gibi kökene dayalı kimlikler, sınıf kimliği ile içiçedir. Kökene dayalı kimliklerin zamanla çözülüp yerlerini bir-iki kuşak sonra işçi kimliğine bırakmaları bir olasılık olmakla beraber, Batı'da öyle oldu diye aynı çözülmenin Türkiye'de de olacağını varsaymak hatalı olur. Geçmişten aktarılan geleneksel değerler ve ilişkiler, edinilen deneyimler ışığında yeniden yo-

rumlanmaktadır. Bu yorumlamada gelişmekte olan bir sınıf kültürünün izlerini bulmak mümkündür.

Türkiye işçi sınıfıyla ilgili yapılan çalışmaların en büyük eksikliği sınıf kavramının tamamen soyut bir boyutta ele alınarak, insan etmeninin devre dışı bırakılmasıdır. Örneğin, Tüm İktisatçılar Birliği tarafından 1976'da yayınlanan *Türkiye İşçi Sınıfı ve Mücadeleleri Tarihi* adlı kitapta işçiler kapitalist gelişmenin basit bir sonucu olarak ele alınarak, Althusserci bir yaklaşımla sosyal bütünlüğün gayrı insanî yapılarının esiri olarak görülmektedir. Böyle bir yaklaşım insan ilişkilerinin bir sonucu olarak ortaya çıkan sınıfın şeyleştirilmesine, yani insanî özelliklerin madde dünyasının kanunlarına göre hareket eden nesnelere atfedilmesine yol açar. Hobsbawm "her işçinin içinde dışarı çıkmaya çalışan bir insan var" (1984: 281) dediği zaman insan öznesini ihmal eden sınıf anlayışına olan tepkisini dile getirmekteydi. İnsan öznesini ve ilişkilerini öne çıkaran yaklaşımların Türkiye işçi sınıfıyla ilgili çalışmalarda kullanılmasının zamanı gelmiş, geçmektedir.

KAYNAKÇA

Ayata, A G. (1984) *Participation and Organization in Local politics: A study of Class and Clientage in Two Small Towns*; yayınlanmamış doktora tezi, University of Kent.

———— (1987) "Migrants and Natives: Urban Bases of Social Conflict", Eades, J. (der) *Migrants, Workers and Social Orders*, London: Tavistock.

———— (1990) "Class and Clientalism in the Republican People's Party", Finkel, A. ve Sirman, N. (der), *Turkish State, Turkish Society*, London: Routledge.

Birleşik Metal Sendikası (1994), *Genel Kurul Çalışma Raporu.*

Cumhuriyet, 13 Kasım 1991.

————, 18 Kasım 1991.

DÇİD (Demir Çelik İreticileri Derneği) (1990) *Üyelerimiz*, Ankara.

Demir, E (1995) "Türkiye'de İşçileşme Süreçleri", *Toplum ve Bilim*, sayı: 66, s. 69-85.

DİSK-AR (1993) *İstanbul Sanayi İşçilerine Yönelik Bir Alan Araştırması*, İstanbul.

Gebze Belediyesi (1978) *Gebze Belediyesi Araştırma Raporu.*

Gün (1985) sayı: 9, Kasım.

Hobsbawm, E (1984) *Workers: Worlds of Labour*, New York: Pantheon Books.

İSO (İstanbul Sanayi Odası) Dergisi (1992) Ağustos Sayısı.

Katznelson (1985) "Working Class Formation and the State: 19th Century England in American Perspective", Evans, P B. ve diğerleri (der), *Bringing the State Back In*, Cambridge: Cambridge University Press.

Mann, M. (1973) *Consciousness and Action Among the Western Working Class*, London: Macmillan.

Marshall, G. ve diğerleri (1988) *Social Class in Modern Britain*, London: Unwin and Hyman.

Nichols, T. (1986) "İndustrial Injuries in British Manufacturing in the 80s: A Comment on Wright's Article", *Sociological Review*, cilt: 36.

Otomobil-İş (1989) *11. Genel Kurul Çalışma Raporu*, İstanbul.

Otomobil-İş Dergisi (1989) Ekim sayısı.

Otomobil-İş (1992) *12. Genel Kurul Çalışma Raporu*, İstanbul.

Petrol-İş 1986-1991 Yıllıkları.

Tayan, T. ve diğerleri (1987) *Türkiye'de Yapılan Grevlerin Nicel ve Nitel Değerlendirilmesi*, Türkiye Denizciler Sendikası Eğitim Dizisi, İstanbul.

Thompson, E. P (1968) *The Making of the English Working*, London: Penguin.

TİB (Tüm İktisatçılar Birliği) (1976) *Türkiye İşçi Sınıfı ve Mücadeleleri Tarihi*, Ankara.

Yazıcı, E. (1992) *Sosyo-Kültürel Değişim Sürecinde Karabük İşçi Ailesi*, Ankara: İmaj.

Yeni Gebze Gazetesi (1990) *Gebze Belgeseli*, Gebze.

Yurt Ansiklopedisi (1983) *Kocaeli Maddesi*, İstanbul: Anadolu Yayıncılık.

Zeim. M. (1981) "Population Statistics of the Ottoman Empire", *Middle Eastern Studies*, sayı: 1, cilt: 17.

A Profile of the Turkish working class: A Case study of Gebze metal workers

This paper attempts to describe and examine lived experiences of the modern Turkish working class in the factory and beyond it by providing a case study of 110 unionized blue-collar workers chosen randomly from two steel plants (SteCo and IrCo) and an aluminium extrusion plant (AluCo) in Gebze. The plants are relatively large, employing between 250 and 900 workers. Interviews were conducted with 72 SteCo workers, 25 AluCo workers and 13 IrCo workers who were questioned with regard to their work experiences and attitudes, trade unionism, political views and religious beliefs. Although the research mainly tried to tap what the workers said about their attitudes, opinions and values, I also observed what they actually did both at work and away from work.

The main aim of the research has been to analyse class formation among Gebze metal workers. To this end, I have concentrated on how the metal workers largely consisting of migrants experience proletarianization, industrial work and urban life and how they make sense of them. Throughout the paper, I have tried to use a loose understanding of class as involving relationships and struggle. Therefore, workers are treated as active human agents who are conscious of their conduct and are able to define their action and interests. Freed from the bonds of a rigid structuralism, workers are no longer consigned to passivity. What they feel, say and do can be explored in such a way that depicts how they live through vagaries of human experience.

What has emerged from the discussion is that the majority of the metal workers have developed a sense of class in their attitudes and dispositions. They are aware of class divisions in society and their place in class structure. They are also resentful about class inequality and feel dissatisfied with the existing political system. However, only a small group of the workers have an alternative vision of society and this appears to be an İslamic order rather than a socialist one.

The study has also revealed the magnitude of the so called 'primordial ties' such as hemşehrilik and religion in the workers' lifes. The prevalence of the non-class affiliations among the workers do not seem to have operated against their formation into a class. For example, many metal workers are religious, but

their religiosity do not prevent them from developing class identity. In addition, it has been observed that with the exception of the IrCo workers, the metal workers in our survey participated in class specific collective actions mainly in the form of strikes at SteCo and AluCo. The SteCo workers can be regarded as the most militant group as manifested by their 1989 strike and the illegal industrial action in 1991. Although they were devoid of the experience of past struggles in the plant, the experience gained in the 1989 strike is likely to be transferred to the future, thus contributing to the development of a collective memory among the workers.

Finally, the research was conducted in a largely unexplored terrain in view of the dearth of systematic research on working class formation in Turkey. The existing literature generally revolves around the questions of unionism and industrial relations, which has paid little heed to to views and acts of the workers themselves. It has usually portrayed them as passive pawns incapable of understanding their "real" interests. It is hoped that our study, which should be seen as an attempt to describe and examine complexities of class formation, has made a small contribution to the neglected field of labour studies in Turkey.

Sanat alımlayıcısının biriktirici olarak tipolojisi

*Saltuk Özertürk - Mürüvvet Türkyılmaz**

JOHN FOWLES
KOLEKSİYONCU
(ÇEV. MÜNİR H. GÖLE)
AFA, İSTANBUL 1992

Sanat eserinin mekanik olarak yeniden üretilmesinin, sanatın problematiğinde geri dönüşsüz bir kopuşa işaret ettiğini ilk anlayan olmasa da, bu konuyu teorik bir çerçevede ele alan ilk önemli çalışma Walter Benjamin'e aittir. Benjamin, sanatsal üretimin kendi tarihsel sürekliliğiyle mitsel bağlantısını kuran eşşizlik kurgusunun, yeniden üretilebilmeyle nasıl sekteye uğradığını çözümlerken, aynı zamanda da bu olgunun dönüştürücü toplumsal olanaklarını sergilemeye çalışır. Yeniden üretim tekniği, yeniden üretilmiş nesneyi, biricikliğiyle varolduğu geleneğin alanından koparmıştır. Sanat yapıtının varoluşundaki bu özsel niteliğin *(aura)* yitirilişi, onun bir ritüel nesnesi olarak sahip olduğu otoritenin de yitirilmesi anlamındadır. Modern zamanlarda, bir çok başka şey (başka yaşamlar, deneyimler, mallar) gibi sanat da artık daha çok insan için ulaşılabilir hale gelir. Eşşizlik kurgusunun yerini, *şeylerin evrensel eşitliği* kurgusu alır. Bu evrensel eşitlik kurgusu sayesinde sanat ürünü; bir çok kişi tarafından eşzamanlı sahip olunabilirlik, değiştirilebilirlik, daha yaygın olarak alınıp satılabilirlik, en kaba ifadeyle tüketilebilirlik niteliğini kazanır.

Benjamin, kitlenin kendini kuşatan eşşizlikleri uzamsal ve duyumsal olarak daha *yakına getirme* ve böylelikle eşsizliği aşma arzusunu, şeylerin evrensel eşitliği kurgusuyla beraber düşünür. (Bu anlamda *'Coming To a Theater **Near** You'* hatırı sayılır bir çağrışım yapmakta) Yeniden üretim ve daha da önemlisi yeniden üretilebilirlik için tasarlanmış sanat eseri, yaklaşılamazlığın mesafesini ortadan kaldırır. Bu ortadan kaldırış, sanatı kamusal olanın deneyim alanına sokar. Sanatsal uğraşı artık her zamankinden daha çok politik bir pratiktir. Ve genel sanat izleyicisi de bu politik karakterin içinde varlığını bulur.

Auranın yitirilişi ve kitlenin yaklaşılamazı yakına getirerek eşsizliği aşma arzusu, Anthony Giddens'in modernliğin doğasıyla ilgili değerlendirmesiyle okunabilir. (Giddens: 1992: 24) Giddens, modernliğin ortaya çıkışının; orada bu-

(*) Saltuk Özertürk, ODTÜ Ekonomi Bölümü'nde araştırma görevlisidir. Mürüvvet Türkyılmaz, Bilkent Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Resim Bölümü 3. sınıf öğrencisidir.

lunmayan kişiler (ve nesneler) arasındaki ilişkileri geliştirerek, mevcudiyete (orada oluşa) dayalı ilişkilerce tanımlanan bir yerel uzam kavramını dönüştürdüğünü ve zaman ile uzamı birbirinden ayırarak standart boş boyutlar halinde yeniden örgütlediğinden sözeder. İnsan duygu ve duyarlıklarının uzamsal mantığında bir paradigma değişikliği modern dönüşüme damgasını vurur. Farklı uzamları çizgisel ve boş bir zaman boyutu etrafında örgütlemesi ile modern ilişki, fiziksel anlamda *orada olmayanların* arasındaki ilişkidir. Bu dönüşüm yaşanmadan önce, bir uzamın ve o uzamda *bulunanın*, başka bir uzamla ilişkisi, büyük ölçüde doğrulanamayan bir *anlatısallık* içermekteydi. Anlatısal ilişkiyi organik kılan şey ise bu doğrulanamayışın içinden damıtılan bir deneyim, *burası* ile aynı boş zaman boyutu içinde yolalmayan bir *uzağa* ilişkin imgesel bir duyum idi.

Anlatısallığın modernlikçe erozyona uğratılmadan önceki etkisini tartışan da yine Benjamin olmuştur. (Benjamin: 1936) "Hikâye Anlatıcısı" başlıklı denemesinde, hikâye anlatıcısını, uzaklardan damıtıp getirdiği deneyimi aktaran bir zanaatçi olarak sunar. Bütün hikâye anlatıcılarının beslendiği kaynak ağızdan ağıza aktarılan deneyimdir. Anlatıcı, geçmişin ve uzakların bilgisini hikâyesinde dillendirir ve deneyimini dinleyenlere maleder. Bu alışveriş sonucunda anlatı, artık enformasyonun egemen bilgi biçimi haline geldiği günümüzden farklı olarak, dinleyici tarafından *farklı bir deneyim olarak* tekrarlanabilir hale gelir. Tekrar tekrar aktarılan anlatı, doğrulanabilir olmasa da mucizevî bir anonimlikle beslenen otoritesini korur. Bu, gazetede okunan bir haberin aktarılmasından bambaşka bir şeydir, çünkü enformasyon kendinde ve kendi için anlaşılabilecek şekilde indirgenmiş ve yakına getirilmiştir. Okuduğu haberi tekrar anlatanın ve bunu ilk kez dinleyenin deneyimi özgül bir farklılık üretemez, zira anlatıcı ve dinleyicinin beraberce katettikleri imgesel mesafe, en çok bir gazete bayisi uzaklıktadır. Bu anında doğrulanabilirliğin ve unutulabilirliğin kısa mesafesidir. Yakına getirilmiş ve anında doğrulanabilir ve unutulabilir bir bilgi formu olma anlamında, her enformatik dizge bir diğeriyle *evrensel olarak eşittir*. (Bir trafik kazası haberini düşünün) Ve bu eşitlik sayesinde değiştirilebilir, yenilenilebilir ve kaldırıp atılabilirdir, ya da başka bir deyişle *şeyleşmiştir*.

Şeyleşme olgusunun bu yazının izlemeyi denediği kavramsal yordam ile ilişkisi, şeyleşen nesnenin (haberin) üzerinden üretimin (yaşamın) izlerinin silinmiş olmasıdır. Bu noktada Jameson anılabilir: "...Kendi nesne dünyanıza, ve duvarlarınıza ve sizi çevreleyen koruyucu *uzaklığınıza* ve göreceli sessizliğe sahip olmanızın amacı, bu sayılamayacak derecede çok diğer kişileri (üretenleri) bir an için olsun unutabilmektir; bilgisayarınızın başına her oturduğunuzda İçüncü Dünya kadınlarını düşünmek zorunda kalmayı istemezsiniz..." (Jameson: 1991: 406) Sözü edilen koruyucu uzaklık, üretimin izleri silinerek *yakına getirilmiş* metalarla sağlanmıştır. Şeyleşme olgusu Jameson tarafından, bir ürünün bize kendisini, onun nasıl üretildiği *(ya da nereden geldiği)* konusunda

herhangi bir katılımda bulunmayı bile önleyecek şekilde kapaması olarak kavramlaştırışır. Ürün bize sunulur, ancak kendimizin onu nasıl üreteceği gibisinden 'gereksiz' sorular akla bile getirilmez. Yeniden hikâye anlatıcısı-dinleyici ilişkisine dönecek olursak, hikâye, dinleyen için her zaman anlatanın izleriyle doludur. Bir hikâye, anlatıcısının konuşma ritminden, jestlerinden, en önemlisi anlatıcının onu *nereden duyduğundan* asla bağımsız değildir. Dinleyici hikâyeyi anlatagelmiş olanlarla kurduğu mucizevî imgesel bağla, bir süre sonra hikâyeyi anlatıyor, yani kollektif bir deneyimi aktarıyor bulur kendini. Ancak, şeyleşmiş şeylerin evrensel eşitliği kurgusunu reddeder biçimde, aynı hikâyenin hiç bir anlatılışı birbiriyle *eşit değildir*. Anlatı tekrarlanabilir, ama üretimin (aktarımın) izleri üzerinden silinmediği için *yenilenemez*.

Modern ilişkinin, *yakına getirilmiş orada olmayanla* kurulan bir mesafesizlik ilişkisi olduğunu önerdik, daha doğrusu bu öneriyi izledik. Modernitenin kriz durumunda ise bu mesafesizlik ilişkisi, orada olmayanın 'ele geçirilebildiği', ancak deneyimlenmeden tüketildiği bir *görsel labirente* dönüşmüştür. Bu labirentin içinde anlamın yokoluşunu imleyen olgu, imgelerin ardarda gelişlerinin hızında sarsıcı bir artma ve 'değişebilir' imgelerin birbirini izlediği bir bombardımandır. (Bell:1975) Eski anlatısal kültürün yerini modernizmin (ve de onun *post*'a ötelenmiş eriyiğinin) özde görsel duyarlığı alır. Böyle bir dönüşümde esas olan, görsel imgenin şok yaratıcı dolaysızlığının, anlam üretici tefekkür deneyimini yerinden etmesidir. Şok yaratıcı dolaysızlık -medyatik görsel imgenin anında iletilebilir olması- gözlemleyen ile gözleneni birbirine bağlayan, onları *aynı zaman kodu* ile zincirleyen bir niteliktir. Sözkonusu bağlayış, gözlemlenen gerçeklikle herhangi bir teması ve dolayısıyla mesafeyi, farkı ve deneyimi paranteze alarak dışarıda bırakır. Bu kod-zaman, mekânlar-üstü bir zincirdir, ve işlevi yalnızca aktarmak değil, anında aktarmak, anında değiştirmek ve yoketmektir. Öyle ki, konuyu bir hız sorunsalı olarak tartışan Virilio'nun deyişiyle, *bu dünyada olan ama hiç bir yerde olmayan bir zamandır bu.* (Virilio:1991) Yine Virilio enformasyonun (ya da görsel imgelerin) daha çabuk ulaşmasının bizi daha bilgili kılmadığını, hatta bu bombardımanın paralize edici bir yönü olduğunu belirtir. Hiç bir yerde olmamanın bir koşulu olarak aşırı hız, 'hareketsiz anı' arzular, yani arzunun bitişini. Hareket arzunun giderilişi ya da arzunun nesnesine bir uzanış ise, bu nesneye bu hareketsiz anın içinde ulaşma (erişme değil), onu *ele geçirme*, arzunun bitişidir. Bu arzusuzluk sendromunu imleyen tam da, nesneye nesnenin yolundan, yani belli bir mesafenin ve farkın içinden değil, özdeşleyici, yokedici ve sahte bir düzen kurucu yoldan ulaşmadır. Hızın hareketsizliği içinde, alımlayıcının eğilimi ya mutlak özdeşleşme ya da mutlak farklılık yönündedir, Orhan Koçak'ın deyişiyle, ya tapınma ya da aldırışsızlık...Alımlayıcı öznenin kendini yeniden ürettiği bu uzlaşmaz dualite (ikilik) zemini üzerinde, sözkonusu özneyi bir 'biriktirici' tipolojisiyle imlemeye çalışacağız. Zira, sanat ürününün günümüzdeki alımlanma pratiği, bir deneyimle-

meden çok bir *biriktirme* biçiminde yaşanıyor.

Biriktirme kavramına yüklediğimiz anlamın anlaşılması açısından burada kısa bir açıklama gerekli görünüyor. Biriktirme kavramını, insan doğasına özgü metafizik bir kategori olarak değil; aşılamayan verili maddî gerçekliğin içinde biçimlenen bir seçişsizlik olarak, kör bir sahip olma, denetime alma güdüsü ve bu anlamıyla da bir 'alt-özne'lik konumu olarak öneriyoruz. Bu anlamıyla, sanat ürününü sahte bir huzur ya da stres atma, daha da önemlisi bir servis aracı olarak alımlayan bir süreçten sözediyoruz. Yazının girişinde, teknik yeniden üretimin, sanat eserinin bir ritüel nesnesi olarak otoritesini kaybettirdiğini söyledik. Bu ritüelistik otoritenin yerini, kitlesel formlar içinde yeniden üretilen bir eşya fetişizmi almıştır. Sözkonusu biriktirme pratiğinin içindeki tılsım, fetişist karakterdir, ve bu da doğası gereği ulaşılabilir yakınlıkta, değiştirilebilir, yerinden edilebilir (hizmete alınabilir), otoritesiz (ve aurasız); ama tapınılabilecek uzaklıkta bir eşya-nesne kavramını gereksinir. Benjamin'e göre bu tapınma arzusu (ki bu aslında deneyimi es geçme anlamında bir arzusuzluk durumudur) yaratma ritüeli, yaşayanla ilişkisinde cesedin haklarını temsil eder. Ceset vurgusu, önerilen biriktirme pratiğine şöyle bağlıdır: Fetiş-meta doğduğu anda ölüdür, zira değiştirilmek, kaldırılıp atılmak üzere yaratılmıştır. (Marx da buna piyasa değerlerinin sonsuz başkalaşımı yorumuyla yaklaşmıştı: Yerinden edilenin günü gelince tekrar sunulmaya hazır yakınlıkta bulundurulduğu, balkondaki saksı kadar yakın ve uzak bir imge yığını) Bu anlamıyla, biriktiricinin sahip olma ya da alımlama süreci, bir ölü imgeler mezarlığında sahte huzuruyla her defasında yenilediği bir mezar kazma sürecidir. Eşya-nesnenin değiştirilebilirliği ve biriktiricinin seçişsizliği bu mezarlığın bekçisidir. Cesedin yeni olması mezar kazıcısının huzuru ve yönelimi (arzusu değil) için bir önkoşuldur. Cesedin yeniliği ise eski olmak ile yeni olmak arasındaki farkın silindiği, biriktirici için unutturulduğu bir yerde varolan bir yüzey bilgisidir, ve ereği hemen beğenilmek, etkilemek ya da etkisi altına almaktır. Jameson'un ifadesiyle, burada cesetleştirilmiş-nesneler olarak imlediğimiz 'şeyler' dünyasının varlıkları, etkileriyle değil, etkileme güçleri ile vardırlar. Şeylerin evrensel eşitliği kurgusu, piyasanın dolaşım ve değer yasaları içinde deneyimsizliği ve etkileme gücünü paketleyerek, deneyimin boşunalığını fısıldar.

Yazının bundan sonraki kısmında, yukarıdaki satırlarda önerdiğimiz biriktirici tipolojisini belirleyen motifleri, kurgusal bir kişinin, John Fowles'ın aynı adlı romanındaki *'koleksiyoncu'* karakteri üzerinden okumayı deneyeceğiz.

Koleksiyoncunun arzusu-yönelimi

Romanda koleksiyoncu, bir süredir *uzaktan* izlediği Güzel Sanatlar öğrencisi Miranda'yı kaçırarak, bir kırevinin mahzenine hapseder. Biz burada romanın olay örgüsünden ziyade, biriktirici bir özne olarak koleksiyoncunun Miran-

da'ya ilgisini, ona yöneliş biçimini deşifre etmeye çalışacağız. Koleksiyoncu, Miranda'ya ilgisini düşleyiş biçimini, biriktirdiği kelebeklere ilgisiyle, bu ilgiyi meşrulaştırdığı niteliklerle özdeşleştirir. Kızı az rastlanır ve zarif gibi sözcüklerle düşlemine kazır. Onu kaçırış biçimini bile bir kelebek avı duygusuyla yaşar: *"Sonuçta, on gün beklemem gerekti, bazen kelebeklerle de böyle olur. Yani, nadir bir cinsin bulunduğu bilinen bir yere gidersin, hiçbir şeye rastlamazsın. Bir başka sefer, hiç aranmadığın bir anda, bir çiçeğin üstünde burnunun dibinde görüverirsin, tepsinin içinde* ***sunulmuş****."*

Kaçırma olayının kendisi tam bir ele geçirmedir. Koleksiyoncu için Miranda'yı koparıp aldığı yaşamı, kızın içinde bulunduğu çevre, onu kendisi için ulaşılmaz kılan bir *mesafe* yaratır. Bu biçimiyle kızın imgesi, uzaklara ait olanın bilgisi içindedir. Onu kaçırıp hapsetmekle, bu mesafeyi parantèze alacağı, bir seferde aşacağı yanılsamasıyla koleksiyoncu, *'işin artık bittiği, kızın kendisinin olduğu'* coşkusuna kapılır. Kızın yaşamını kendisinin yanında da aynı özgüllük içerisinde sürdürebileceğini düşler. Bir anlamda, başka bir *uzağın bilgisine* ait olan Miranda'yı, kendi uzağının bilgisi içinde, az rastlanır bir parça olarak imgeleştirip yakına getirir. Miranda'yı hapsedişi, aslında orada olmayanla kurulan bir ilişkidir, ve bu orada olmayış, koleksiyoncunun kafasındaki kıza dair uzaklık, ulaşılmazlık imgesini yeniden üretir. Kızın yaşamını özgül zamanından koparıp, fiziksel olarak, havasız bir mahzenin mikro-mekanına; imgesel olarak da kendi imgelerini dizdiği boş bir zaman boyutunun havasızlığına sıkıştırır. Bu boş zaman boyutu, koleksiyonun zamanıdır. Yazının girişindeki şekliyle ifade edersek, koleksiyoncu, *burası ile aynı boş zaman boyutu içinde yolalmayan bir uzağa* ilişkin imgesel duyumlardan yoksundur. Her şey, buraya ait bir zamanın, koleksiyonun zamanının içine yerleştirilmiştir, kızla kurmak istediği gelecekte *... Miranda resimlerini yapacak, o da koleksiyonuyla ilgilenecektir.* Kızın nadideliği ve zarafeti, ev sahipliğini yapacakları toplantılarda, misafirleri kıskançlıktan çatlatacak, bu da ona gurur verecektir. Dileği, kıza sahip olarak bir ayrıcalık yaratmaktır. Bu ayrıcalık isteminin altında, biriktirici özneyi biçimlendirdiğini söylediğimiz bir dualite yatar: koleksiyoncu kadınları kabaca ikiye ayırmıştır, basit ve değersiz olanlar (sahip olmaya değmeyenler) ve Miranda gibi nadir parçalar (tapınılabilecek bir mesafede olanlar). Yani mutlak bir özdeşleme ve aldırışsızlık konumunu seçmiştir kendisine. Oysa, koleksiyoncu bu mutlak kutupsallığı, kelebek biriktiriciliğinden damıttığı *uzmanca* bir seçicilik biçimi olarak kurgular. Ve Miranda'nın farklılığını da aynı genel kadın başlığının altına yerleştirdiği uzmanlık bilgisi ile okumaya çalışır.

Seçicilik konusundaki bu yanılsamanın, biriktiricinin yönelimini nasıl belirlediği, bu uzmanlık biçiminin kurgulanışı ile ilişkilidir. Koleksiyoncunun düşünceleri, gazeteden okudukları ve etrafından işittiklerinden ibarettir. Etraftan işittikleri ise, hikâye anlatıcısının uzaklardan damıtıp getirdiği türden mucize-vîlikle beslenen bir yaşam bilgisi ile değil, haber kiplerinin bildik doğrulanabi-

lirliğiyle örülüdür. Örneğin, onu ele geçirmeden önce, Miranda ile ilgili gazetede çıkan bir haberi şöyle yorumlar: 'Her ne kadar henüz *bildik* anlamda tanışmamışsak da, sanki daha *yakınlaşmış* gibiydik.' Görüldüğü gibi, biriktirici için yalnızca 'bildik' diye adlandırdığı ilişki, bilgi ve nesne formları vardır. Haberin neresinin Miranda'yı kendisine yakınlaştırdığı pek belli değilse de, gazete haberinin bize nesne-yaşamları sözde-bildik kıldığı su götürmez. Aynı şekilde, genel sanat alımlayıcısı anlamında iyi-kötü sinema seyircisi olan bizlere, yılın en iyi filmleri seçilip nasıl yakınlaştırılıyorsa, ve sevgili eleştirmenlerin özenle seçtikleri ifadelerle bildik hale getiriliyorsa (aklımıza birden bir eleştirmenin "Yağmurdan Önce" filmi için kullandığı "Balkan Westerni" ifadesi geliveriyor), Miranda da bütün ulaşılmazlığı içinde haberin yenilenebilirliğinin, bildik olanın yüzeyine oturtulmuştur. Bu yüzey yazının başında değindiğimiz mucizevî olandan, doğrulanamayandan beslenen anlatısallığın tersine, gerçekliği, bildik ve doğrulanabilir-görülebilir bir görüntüye indirger. Bu bildik yüzey üzerinde uzman olmak serbesttir, koleksiyoncu Miranda'ya yönelimini şöyle daha da netleştirir: *'Gerçek bir uzman olmak gerekirdi, değer biçebilmek için.'* Biriktirici görmeden inanmayacağına-değer biçmeyeceğine kendini inandırmış, ama ironik biçimde hep de görmeden inanıp bir sergiye, sinemaya vs. giden tuhaf bir uzmandır.

Koleksiyoncunun kadın-erkek ilişkileri üzerine varsaydığı uzmanlığı da, benzer bir bilgi formu içinde oluşmuştur. *Kadın cinsiyle* (!) kendi özgül deneyimi aracılığıyla edindiği bir bilgisi yoktur. Hapsettiği Miranda'ya yakınlaşma çabası içinde yüzyüze geldiği pürüzlerde, 'kadınlardan anlayan' bir arkadaşının sözlerinden başka anımsayacak bir şeyi de yoktur. Sınıfının genel-geçer yargıları ile öylesine belirlenmiştir ki, reçetesel yargılarla kendi nevrozunu yeniden üretir. Bu nevrotik tavrının, biriktiriciliği ile ilgisine çok iyi bir örnek de, aldığı fotoğraf makinesiyle çektiği sokaktaki çiftlerin fotoğraflarıdır. Kadın-erkek ilişkisine bir 'çift' nosyonunun dışında bakamaz. 'Çift' başlığı altında düşünmek ona bildik hale getirilmiş olandır. Fotoğraflar aracılığıyla, kendi bildik çift imgesini görüntüye düşürür. Onların tek tek ne olduklarını size anlatmayı deneyecek olan hikâye anlatıcısı, hikâyesinin kişilerinin farklarıyla ilgiliyken, biriktiricinin fotoğrafları, bu 'çiftlerin' *nasıl göründükleri* gibi bir takıntının ürünüdür. Miranda'yla mutluluk imgesini yaşattığı düşleri de bu *'ne kadar da uyumlu görüneceğiz'* fikriyle mühürlenmiştir. Kızın ölüsünü bile gülümser gibi düzeltmek ister ama olmaz. Görüntüye böyle bir motivasyonla düşürülmüş yaşamlar, ağa düşürülmüş ve belli reçetelere göre kurutulmuş bir kelebek kadar canlıdır. Koleksiyoncunun sahip olma güdüsü, canlı olana garip biçimde duyarsızlaşmıştır. Fotoğrafın aktörlerinden çok, sahip olunacak bir nesne olarak fotoğrafın iyi çıkıp çıkmadığı ile ilgilidir. Aynı şekilde, ele geçirdiği bir kelebeğe onu iten de, kelebeğin, bir *sahip olma alanı* olarak koleksiyonunun içinde nasıl görüneceğine dair bir itkidir. Yani, diğer 'güzel' cesetlerle beraber nasıl bir cesetler topluluğu

oluşturacağı düşü.... Bu biriktirici düşün içinde, bütün kelebekler, bütün Miranda'lar ve fotoğraflardaki bütün çiftler evrensel olarak, ki bu biriktirici için mümkün olan tek evrendir, birbiriyle eşittir: *"Londra'da sizden daha becerikli bir sürü kız bulabilirim. Canım ne zaman çekerse. Ve canımın istediğini yaparım."* İşte ölü imgeler mezarlığı dediğimiz de budur. Kaybolan kelebeğin, (nesnenin, sanat ürününün, Miranda'nın - aklınıza geleni seçin) özgül etkisidir. Bildik yüzeyin (başlığın) üzerinde beliren, bu özgül etkinin değil, etkileme gücünün krallığıdır. Bu evrensel eşitlik kurgusunun altında eleştirmenin enformasyon söylemi içindeki çağrısı daha da ironikleşir: *"Sakın kaçırmayın!"*

Bu çerçeve içinde, çizmeye çalıştığımız genel sanat alımlayıcısının biriktirici olarak tipolojisi de benzer itkilerle biçimlenmiştir. Baudrillard'ın "Transestetik" makalesinde değindiği gibi, günümüzün sanat izleyicisi, güzel ile çirkin, gerçek ile gerçek olmayan, aşkınlık ile içkinlik arasında bir karara varma zorunluluğundan kurtulmuştur. (Baudrillard:1993) Baudrillard, estetik alandaki hiç bir şeyin artık birbiriyle çelişkin olmadığını söyler. Artık farklı sanatsal kaygılar, vurgular, yönelimler, arzular vs vs kayıtsızca birarada bulunabilir hale gelmişlerdir. Kültürel mekân sonsuzca derinleşmiş ve aynı oranda boyutsuzlaşmıştır. Bu boyutsuzluğu imleyen, tam da farklılıkların zayıflatılarak sunulması ve alımlanmasıdır: *"...sadece bizde derin bir kayıtsızlıktan başka bir etki uyandıramayacak kadar güçsüz oldukları içindir ki, biz onların hepsini aynı zamanda kabullenebiliriz."* Özgül farklılıktan beslenen etkinin yerini güçsüzlüğü öne çıkaran etkileme (ve kabul edilebilme) gücünün alması ile kastedilen budur. Biriktirici için nesneyi kabul edilebilir, sahip olunabilir kılan da, nesnenin kendi karşısındaki güçsüzlüğüdür. Koleksiyoncu, kelebeklerin güçsüzlüğünün o cansız uyumundan zevk alır. (Koleksiyonun nesneye öğrettiği bu uyumdur, koleksiyonun içinde çelişkin bir birlik istenmez çünkü.) Paradoksal olan, biriktiricinin nesneye dayatılan bu güçsüzlüğü, bir tapınma ritüeli içinde çoğaltıp fetişleştirmesidir. Yine Baudrillard'a dönecek olursak: "Canlı bir biçim düzenini kaybedince, (kanserdeki gibi)..., hücreler kaotik yollarla çoğalmaya başlar." Günümüz sanat alımlayıcısının soluduğu hava da, bu kaotik çoğalmayla sakatlanmıştır. Kanserli hücre yaşam-ölüm karşıtlığını aşmış gibidir, onun yaşayıp yaşamadığı ile değil, çoğalmasıyla ilgileniriz. Çoğalma ne kadar kaotik olsa da, kayıtsızlık duygusu uyandıracak kadar uysal ve uyumludur. Koleksiyoncu için de, ele geçirdiği nesne ister Miranda, ister kelebekler, isterse de çiftlerin fotoğrafları olsun, onun çoğalttığı, cesetler arasındaki uyum, yani ölümün uyumudur: *"Çünkü iktidarsız değildim... bazen fotoğraflara (bayılttığım gece çektiklerime) bakıyordum. O zamanlar amacına ulaşmam için hiç acele etmem gerekmezdi. İstelik resimler benimle hiç konuşmazlardı."* Ne kadar da uyumlu bir birliktelik...

Koleksiyoncunun bu ölü uyum karşısındaki acelesizliği, kayıtsızlığı; onları çoğaltma, ya da onların çoğaltılarak kendisine sunulması konusundaki hıza duyduğu güvenle ilişkilidir. Bu güven, hızın kendisine duyulan nevrotik bir gü-

vendir. Hızın sahip olanla, sahip olunanı aynı zaman kodu çevresinde zincirlediğini, ve olası çoğul referans noktalarını ortadan kaldırdığını söylemiştik. Biriktirici, hızın yakınına getirdiği nesnelere, artık arzusuzlaşmış kendi mikro-mekânının içinde acele etmeden, kayıtsızca yönelir. Koleksiyoncu, ümitsizlik içindeki Miranda'nın kendisine cinsellliğiyle yaklaşarak kurtulma çabası - ki bu çaba, yalnızca kurtulma itkisinden ibaret değildir, bir dokunuşla yabancılaşmayı ortadan kaldırıp, koleksiyoncunun düşlemindeki Miranda'nın güçsüzlüğü imgesini de kırmaya yöneliktir- karşısında bocalar. Kızın da diğerleri gibi basit olduğunu düşünür. (Dijital 0 ya da 1 mantığı) Niçin bu kadar acele ettiğini anlayamaz bir türlü: *"O kadar aceleciydi ki, bunun iyiye varmayacağını biliyordum. Şimdiki devirde, insanlar her şeyi hemencecik elde etmek istiyorlar, canları çektiğinde arzularını hiç beklemeden tatmin etme peşindeler, ama ben onlar gibi değilim, geleceği kurmak ve her şeyin zamanla gelişmesini beklemek hoşuma gidiyor. 'Çek yavaş yavaş' derdi Dick enişte, oltasına büyük balık vurduğunda ... Asla anlamadığı, bana yanımda olmasının yettiğiydi. Gerisinin önemi yoktu. Bir şey yapmak gerekmiyordu."*

Koleksiyoncu, hapsetmeyi, dolayısıyla hapsolmayı öylesine kanıksamıştır ki, bir şey yapmak, yani *yaşamak* gerekmemektedir. Nesnenin görüntüsünün, kendi mikro-mekânına gömülü olması, onunla olması dışında her şey önemsizdir. Bu mikro-mekân koleksiyonun kendisidir, ve koleksiyoncunun koleksiyonu için düşündüğü her şeydir. Kızdan koleksiyonunun içinde bulunmasından başka bir şey beklemez. Kızın burada kendisiyle olduğunu bilmesi, bir izleyicinin televizyonun açık olduğunu bilmesinden farksızdır. Düşlemindeki uyumu zedeleyen her türlü arzuya, harekete karşı duyarsızdır. Geleceği zamanın içinde kurarken aslında yaşam-zamanını paranteze almıştır, hareketsiz bir anın hastalıklı sabrı içindedir. Ele geçirdiği nesnelerin ölü yüzlerini çoğaltabilme becerisiyle paralize olmuştur. Kıza da sabırlı olmasını telkin eder. Bu sabır, arzusuzluğun ve ataletin sabrıdır.

Koleksiyoncunun zamanı, ele geçirdiği nesneyi 'benliğe dönüştürüp' yoketme, cansızlaştırma sürecinin tedirgin itiraflarının nokta zamanıdır. Bir yoketme sürecinin bitişi, bir diğerini başlatır. Yani yokettiği şeyin, kendisine sırtını dönüp, biriktirici kimliğinin bindiği dalı kestiğinin habersizce farkındadır ve farkında bir özne olarak yeniye yönelmeye her an hazırdır. Her an bir diğerini bulmaya gidebilir, bu becerisinin de hastalıklı bir şekilde farkındadır, aslında hiç bir şeye ihtiyacı yoktur, arzulamaz, ama biriktirir. Yeniye olan yönelimi, eskinin sırtını dönüşüyle kırılan yoketme becerisiyle onu barıştırır: *"Ayrıca, sanki onu öldürmüşüm gibi hareket ettiğimi düşündüm, ne de olsa kendi ölmüştü."* Biriktirici, hızın getirdiği ilgisizliğin sürekli kesintiye uğratılan barışıklığında yaşar. Hızın sağladığı olanak bir uyumdur, kendi nevrozuna olan uyum, aynı zamanda paradoksal olarak da nihai uyumun gereksizliğidir. Bu motiflerle belirlenen, koleksiyoncu-biriktirici, Miranda'nın ölümünün izlerini temizler, ya da sandık-

lara kilitler, çünkü, ölümün izleri de yaşama dairdir: *"Şimdi, oda herşeyden temizlendi, yepyeni oldu."* Biriktirme işlemi sonsuzca yenilenebilir bir işlemdir. Bundan sonra, koleksiyoncu artık yeni bir ava, aynı arzusuz hızla yönelebilir. Hızın bu yönelim eksenindeki işlevi şok yaratıcı ve anlamsızlaştırıcı niteliktedir: *"Bir an olsun şok geçirdim, hayalet görmüş gibi oldum, saçları aynıydı, sadece o kadar uzun değildi, yani Miranda ile aynı boydaydı, ve tıpkı onun gibi yürüyordu."* Hemen yeni kızın adını da öğrenir: *"Marian (bir M. daha) ... bu sefer aşk olmayacak, sadece meraktan ve ikisini karşılaştırmak için, bir de öteki şey için yapacağım. Bu konuda araştırmaları biraz genişletmek niyetindeyim. Ona nasıl davranılması gerektiğini göstereceğim. İşin başından kimin efendi olduğunu, ve ondan ne beklediğimi anlamasını sağlayacağım tabii ki."*

Bu cümlelerde çok açık olan, koleksiyoncunun kendine biçtiği öznelik konumudur. Öznelik konumunun altında, koleksiyoncunun nesneyi estetize etme biçimi yatar. Terry Eagleton'dan bir alıntıyla: *"Estetik yargı alanında nesnelerin üzerindeki örtü açılmıştır; nesneler hem gerçek, ama hem de bütünüyle özne için verilmiş görünürler."* (Eagleton: 1990: 70-102) Özne, kendi varlığını hiç bir şekilde nesneden, ya da içinde bulunduğu nesnel çevreden çıkarsayamaz, ancak estetik olanın alanında nesneyle uyumlu bir ilişki biçimi kurabilir. Yine Eagleton'u izlersek, dünya bilinebilir nesneler sistemi ise, o halde bu nesneleri bilen özne dünyada olamaz. Özne, dünyadaki bir fenomen değil, fakat dünya üzerindeki transandantal bir görü noktasıdır. Bu anlamıyla, bu dünyada olan, ama hiç bir yerde olmayan bir zaman kodu olarak hız da, özneye sonsuzca yenilenip çoğaltılabilir bir öznellik konumu bahşeder. Modern öncesi zamanların tersine, kendisi için verilmiş gibi görünen nesneyi, haz aldığı hoş bir belirsizlik durumu içinde kavrarken- (hikâye dinleyicisinin kavrayışı), hız kazanmış yeni öznellik konumu, bu belirsizliği nesneden tekrar soyutlayıp, yeniden estetize eder. (Koleksiyoncunun Miranda imgesi: *nadir, az rastlanır*) Sözkonusu olan şey, Baudrillard'ın bütün dünyanın estetizasyonu, yani estetiğin maddîleşmesi dediği şeydir. (Baudrillard: 1993) Özne, artık son kertede gerçekliğe dönüştürülemeyecek şeyi de, ki bu olanaksızlık sanatın (ve bizce yaşamın da) ütopyasıdır gerçeklik olarak kendine sunar, yani öznellik konumunun sınırını unutur. Bu sınırsızlığın getirdiği uyum, çelişkin olana duyulan ilgisizlik içinde, her şeyin kabul edilebilirliğini sağlar. Koleksiyoncu, roman boyunca Miranda'nın kendisine dayattığı uyumsuzluğu güçsüzleştirerek kabul eder: Miranda'nın günlüğüne yazdığı gibi; *kesinlikle tutsağım, ama onun dışındaki her şeyin efendisiyim.* Bu uyumsuzluğun süresi -ki bu koleksiyon-zamanının dışına sarkabilmeyi başaran bir zamana ait bir süredir- ne kadar uzarsa, yeniye olan yönelim (kendisini her zaman hazır tutsa da) o kadar gecikir. Günümüzün biriktirici-alımlayıcısı için bu süre dramatik biçimde kısalmıştır. Başka bir deyişle, öznenin duyduğu arzunun süresidir kısalan ... Bu arzusuzluğun içinde fetiş-meta (ve tabii sanat ürünü de) biriktiricinin tutsağıdır, ama bunun dışındaki her şeyin (ve tabii biriktiricinin de) efendisidir.

KAYNAKÇA

Baudrillard, Jean (1993) "Transestetik" (çev. Osman Akınhay), *Edebiyat Eleştiri*, Sayı 6/7.

Bell, Daniel (1993) anan Andreas Huyssen, "Postmodernin Haritasını Yapmak", *Modernite Versus Postmodernite* içinde (der. Mehmet Küçük), Vadi, Ankara.

Benjamin, Walter (1992) "Mekanik Yeniden Üretim Çağında Sanat Eseri", *Pasajlar* içinde (çev. Ahmet Cemal), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Benjamin, Walter (1993) "Hikâye Anlatıcısı", *Son Bakışta Aşk* (yayına hazırlayan Nurdan Gürbilek), Metis, İstanbul.

Eagleton, Terry (1993) "Kant'da İmgesel Olan" (çev. Hakkı Hünler), *Edebiyat Eleştiri*, Sayı 6/7.

Giddens, Anthony (1994) *Modernliğin Sonuçları* (çev. Ersin Kuşdil), Ayrıntı, İstanbul.

Jameson, Frederic (1992) *Postmodernizm* (çev. Nuri Plümer), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Koçak, Orhan (1992) "Postmodernizmin Sosyo-Ekonomik Bir Temeli Var mı?", *Edebiyat Eleştiri*, Sayı 2/3.

Virilio, Paul (1994), *Lost Dimension* (1991, Semiotext(e), New York, anan Mahmut Mutman, "Üretilen Mekân, Yokolan Mekân", *Toplum ve Bilim*, Sayı 64-65.

İslâmcılık ve demokratik diyalog

*Levent Köker**

Türkiye'nin kamusal tartışma gündemini uzunca bir süredir işgal etmekte olan en önemli konulardan birini, İslâmî esaslara dayalı olarak ortaya çıkan siyasî hareketlerin demokrasi karşısındaki konumları oluşturuyor. Cumhuriyet'in halihazırdaki kurulu düzeninin en temel dayanakları arasında bulunan "resmî lâiklik" anlayışından yana olanlar ile buna tam karşıt konumda bulunanlar arasında giderek artan bir kutuplaşma eğiliminin hissedildiği günümüzde, sorunu, demokratik diyalog içinde düşünme gereği de çeşitli vesilelerle ifade ediliyor. İpekyolu Bilgievi ve Trabzon Belediyesi'nin işbirliğiyle, 19-22 Ekim tarihleri arasında düzenlenen "II. İslâm Düşüncesi Sempozyumu", bu bakımdan anlamlı sonuçlar çıkarmamızı mümkün kılan önemli bir toplantı oldu.

Dinî düşünce ve gelenek, epistemoloji ve ahlâk, din, demokrasi, çokkültürlülük, sivil toplum, Alevilik, tarih felsefesi, kadın hakları, kimlik ve milliyetçilik konuları etrafında, İslâmî düşünce üslûbunun farklı temsilcileri ile doğrudan İslâmî bir kaygı taşımayan, İslâmî referanslara sahip grup ve hareketlerin kamusal görünümlerini anlamaya çalışan görüş sahiplerini biraraya getiren Trabzon sempozyumunun düşündürdükleri şöyle özetlenebilir:

Bir kere, günümüzde giderek etkisini artırdığını hissettiğimiz "İslâmcılık-lâiklik" kutuplaşmasının kimi kez örtülü, kimi kez de açıkça belirtmek istediğinin aksine, kamusal tartışma konularını İslâmî açıdan ele almayı amaçlayanlar yekpâre bir bütün meydana getirmemektedirler.

Böylesi bir bütünün olmadığı, aslında, bu toplantıdan önce de dile getirilmekteydi. Ancak, Trabzon toplantısı, İslâmî düşünce üslûbundaki ayrışmalara dayanan ve Türkiye'nin kamusal tartışma gündeminde henüz yapılmayan bir

(*) Dr. Levent Köker, Gazi Üniversitesi, İktisadî ve İdarî Bilimler Fakültesi, Kamu Yönetimi Bölümü'nde öğretim üyesidir.

ayrımın gerekli olduğunu düşündürtmektedir. Bu da, İslâmî kimliğin farklı toplum kesimlerince, farklı kültürel pratikler içinde yaşanan biçimlerinin "siyasî olarak tanınması"nı hedefleyen görüş ve akımlar ile devletin tüm kurumlarını hem bir meşruluk ilkesi ve hem de topyekûn bir toplumsal düzenlemenin belirleyicisi olarak İslâmî kaynaklara dayandırma amacını güden bir siyasî ideoloji/hareket arasındaki ayrımdır.

Bu ayrımın, genel olarak din-siyaset ilişkilerini ve özellikle de Türkiye'deki İslâmî oluşumları değerlendirmek bakımından son derece önemli olduğunu düşünüyorum. Çünkü İslâmcılık, totaliter (faşizan) bir siyasî proje özelliği gösterirken; İslâmî kimliklerin siyasî tanınmasını amaçlayan hareketler ise, en azından, mevcut düzenin kimlik farklılıklarını ulusallık adına yok sayma, bu farklılıkları özel alana hapsedip, kamusal görünürlüklerini reddetme boyutlarındaki baskıcılığını sergilemektedir. Bir diğer deyişle, İslâmcılık, farklı (özellikle de İslâm-dışı referans noktalarına sahip) kimliklerin siyasî tanınmasına kapalı, mevcut düzene alternatif ama daha baskıcı ve totaliter bir siyasî proje niteliğinde ortaya çıkarken, İslâmî kültürel kimlik farklılıkların siyasî tanınmasına yönelmiş oluşumlar, demokratik diyaloğa açık, çoğulculuk potansiyeline sahip görünmektedir.

Bu ayrımın gereğince yapılamamasının önemli bir nedeni, İslâmî görüş ve hareketlerin adlandırılmasında başvurulan terminolojiden kaynaklanmaktadır. Örneğin Olivier Roy, *Siyasal İslâm'ın İflâsı* adlı kitabında, "İslâm'da bir din kadar bir siyasal ideoloji de bulan"[1] fikirleri ve hareketleri nitelemek için "İslâmcılık" *(Islamism)* ile "siyasî İslâm" terimlerini aynı anlamda kullanmaktdır. Bu adlandırma biçimi, İslâmiyet'e mensup olanları da içeren, daha genel bir çağdaş olgu olarak dine dayalı kültürel kimlik farklılıklarının siyasî alanda tanınmasını talep eden oluşumlar karşısında yetersiz kalmaktadır.

Günümüz dünyasında "kamusal alana" dahil olan ve böylece kamusal açıklık *[publicity]* kazanan din[2] ile siyaset arasındaki ilişki, Roy'un kullanımında görülen türden, "İslâmcılık" anlamında bir *siyasî ideoloji* olmaktan ibaret değildir. Bu bağlamda, dinsel inanca dayalı kültürel kimliklerin özel alandan kamusal alana taşınması; böylece edinilen kamusallığın kaynaklık ettiği sorunların basit bir "siyasî müsamaha" *[tolerance]* çerçevesinde çözülemeyeceğinin görülmesi; kültürel kimlik farklılıklarını siyasî olarak ifadelendirmeyi -yani, "siyasî tanınmayı" *[recognition]*- mümkün kılan yeni bir "çokkültürlü yurttaşlık" kavramına ihtiyaç olduğu; kamusal alanın bu tanınmayı mümkün kılacak bir açılım ka-

1 Olivier Roy, *The Failure of Political Islam*, İng. çev. Carol Volk (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1994), s. vii. (Türkçesi: Siyasal İslâmın İflası, çev. cüneyt Akalın, İstanbul, Metis 1994).

2 José Casanova, *Public Religions in the Modern World* (Chicago ve Londra: The University of Chicago Press, 1994), s. 3.

zanmak zorunda olduğu görülmektedir.[3]

Dolayısıyla, topyekûn bir toplumsal, düzenleyici proje olarak İslâmcılık ile İslâmî kaynaklara dayalı farklı kimliklerin siyasî tanımmasını hedefleyen hareketleri birbirinden ayırmamızı mümkün kılacak bir terminolojiye ihtiyaç vardır. Önerim, "siyasî İslâm" teriminin totaliter bir siyasî ideoloji olan İslâmcılıktan ayrılması ve İslâmî kültürel kimliklerin siyasî tanınmasını hedefleyen oluşumları anlatmak için kullanılmasıdır.

Trabzon toplantısında gözlenebilen bir diğer nokta da, totaliter bir toplumsal proje niteliği gösteren İslâmcılığın, yukarıda kullanımını önerdiğim anlamda "siyasî İslâm"ı da etkisi altında tutmayı amaçlaması ve bunun için de, ikisinin ortak paydası olan "Batı aleyhtarlığı"nı sürekli vurgulaması olmuştur. Sempozyumda sunulan bildirilerde ve tartışmalarda, İslâmî düşünce üslûbunun en belirgin özelliği, Batı'ya ait olduğu kabul edilen ve dolayısıyla evrenselleştirilmesinin -yine İslâmcı vurguya göre- mümkün olmadığı varsayılan görüşlerin yerilmesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Batı'ya ait bir düşünce kalıbı olarak bilimsel kuşkuculuğun, insanı, inanç temelli huzurlu bir yaşamdan uzaklaştırdığının ileri sürülmesi; Batıcı kadın hakları hareketlerinden farklı olarak İslâm'ın kadına bakışının üstünlüğünün ima edilmesi; liberal-demokrasinin "gizli totalitarizmi"nden dem vurulması; İslâmî ahlâk ilkelerinin, sözgelimi Kantçı evrensel "ethik" karşısındaki üstünlüğünde ısrar edilmesi, bu türden toptancı Batı reddiyesinin örnekleridir.

Özetlemeye çalışılan türden Batı aleyhtarlığı, daha doğrusu toptancı Batı reddiyesi, İslâmcılığa uygun düşse de, İslâmî kimliklerin siyasî tanınmasını amaçlayan tavırlarla esasen uyumlu görünmemektedir. Daha doğrusu, İslâmî kimliklerin siyasî tanınmasını hedefleyen görüş ve hareketlerin, İslâm dışı referans noktalarına sahip, muhalif görüş ve hareketlerle demokratik bir diyalog içine girme çabalarını yeniden ve böylesi bir diyaloğun standartlarını da hesaba katarak, ciddiyetle düşünmeleri gerekmektedir. Bu tür bir demokratik diyaloğun standartları ise, 1) herkesin diğerini kendisiyle eşit ölçüde özerk ve rasyonel özneler olarak görmesi; 2) kamusal sorunların tartışılmasına katılma bakımından gerekli kaynaklara ve kamusal alana erişim olanaklarına eşitçe sahip bulunması ve 3) kamusal tartışma konularının evrenselleştirilebilir ilkelere dayalı bir biçimde karara bağlanmasını mümkün kılma amacıyla her türlü seküler ve dinî tabudan arındırılmış olmasıdır.[4] Bu standartları tutturabilen bir demokratik diyaloğun olabilirliği ise (İslâmî ve İslâm-dışı referansları olan) kimliklerin kendi kısmîliklerini farketmelerine, bu kısmî oluşlarını kendi İslâmî referansla-

3 Bu konuda bkz. Amy Guttman, *Multiculturalism. Examining the Politics of Recognition* (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1993) ve Will Kymlicka, *Multicultural Citizenship* (Oxford: Clarendon Press, 1995).

4 Jean L. Cohen ve Andrew Arato, *Civil Society and Political Theory* (Cambridge, Mass.: The MIT Press, 1992), s. 347-348.

rına değil, evrenselleştirilebilir -yani, karşılıklı ve eşit olarak kabul edebilir özelliklere sahip- temellere oturtma isteklerine bağlıdır. Trabzon toplantısı, böyle bir demokratik diyaloğun olabilirliğini ortaya çıkartmıştır; ama bunun gelecekteki gelişme ihtimalinin, tekrar vurgulamak gerekirse, kullanılmasını önerdiğim anlamda "siyasî İslâm"ın kendini İslâmcılığın dar kalıplarından kurtarabilmesine bağlı olduğunu da açıkça göstermiştir.

4. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi üzerine

*Ayda Erbal**

Collège de France'ın 1 Aralık 1950'deki açılış konuşmasında Braudel, tarihin o günlerdeki (ve aslında tüm zamanlardaki) sorumluluklarına istinaden "Tarih kendi zamanının çocuğudur."[1] diyordu. Türk Sosyal Bilimler Derneği tarafından düzenlenen ve 1-3 Kasım 1995 tarihleri arasında Orta Doğu Teknik Üniversitesinin çeşitli salonlarında katılma fırsatını bulduğumuz 4. Sosyal Bilimler Kongresi, yukarıda tırnak içine alınan sözün özelde tarih için söylenmiş bile olsa genelde tüm sosyal bilimler için geçerli olduğunu bir kere daha düşünmemiz gerektiğini hatırlattı.

Sosyal bilimler kongreleri, üstelik de ulusal nitelikte olanları neden yapılır sorusuna verilecek yanıtların çoğu pragmatiktir. Bilindiği üzere bu çeşit toplantılar, bir yandan sosyal bilimler alanında çalışan araştırmacı, akademisyen ya da öğrencilerin, birbirlerinin hangi konularla uğraştıkları ya da uğraşmak üzere oldukları (çünkü bu tip kongrelerde sunulan metinlerin bir bölümü, kongre sonrasında kotarılacak daha geniş çaplı araştırmaların bir nevi habercisidir) hakkında genel bir görüşe sahip olmalarını sağlar (en azından amaçlar düzeyinde bu böyledir); öte yandan adından da anlaşılabileceği gibi, bir coğrafyadaki sosyal bilimlerin kongreye yansıdığı ölçülerde hangi paradigmalar etkisinde kaldığı, hangi metodolojik, epistemolojik ya da etik sorunlarla karşı karşıya olduğu, kısacası hangi eğilimlerle nereye gittiği konusuna dair genel bir izlenim oluşturur. Bunlara ek olarak, bu kongreler, katılımcıların kariyerlerinde önemli bir mihenk taşı oluşturur ve akademik yayınlar hanesine sayıca katkıda bulunur.

Bir ülkedeki bilimler katında rüştünü ispat etmemiş ya da daha doğru bir ifadeyle *de facto* reşit olsa da *de jure* rüştü kabul edilmemiş bir alanda kongre dü-

(*) Ayda Erbal, ODTÜ Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi 4. sınıf öğrencisidir.

1 Fernand Braudel (1992) *Tarih Üzerine Yazılar* (çev. M.Ali Kılıçbay), İmge, Ankara.

zenlemenin emek gerektirdiği ölçüde çetrefil bir iş olduğu bilinir. Bu bağlamda, bir toplantı örgütlemenin zorlukları bilinmesine rağmen 4. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi yukarıda sıralanan faydaları bir ölçüde sağladıysa da, Türk sosyal bilimler hayatına yeni ışıklar getirmedeki kendi iddiasını gerçekleştiremedi denilebilir. Bu iddianın gerçekleşmemesi iki temel nedenden kaynaklanıyordu: Türk Sosyal Bilimler Derneği'nin Kongreyi örgütlemedeki tutumu ve katılımcıların kongreye yaklaşımları.

İki tam günde (çünkü oturumlar ilk gün öğleden sonra başladı, üçüncü ve son gündeyse, öğleden sonra yalnızca kapanış oturumu vardı), toplam 90 bildirinin 20 ayrı oturumda sunulacağı bildirilen sosyal bilimler kongresinin en büyük sorunu zamandı. Üç ya da maksimum dört saatlik sürelere, en az üç, kimi zaman beş bildirinin sıkıştırıldığı oturumlar, katılımcıların bir bölümünün, sunuşlarını bu kadar kısa zamanda yapmak üzere hazırlanmamaları ya da biraz, bir gün önce yirmişer dakika olarak bildirilen sürelerin, oturum günü onbeşer dakikaya indirilmesi nedeniyle pek verimli olamadı. Programda yer alan katılımcıların tamamının katıldığı bir kongre şüphesiz daha sorunlu olacakt: ama kongrenin zamansal sorunlarının dışında bir takım yapısal sorunları da vardı.

Kongreye bakıldığında, Türk Sosyal Bilimler Derneği'nin, sunulmak üzere gönderilen metinleri seçmede nasıl bir kriter uyguladığı anlaşılamıyordu. Örneğin akademik kurullarca reddedildiği bilinen çalışmaların da katılabildiği kongre, bunu engelleyemiyor olmasıyla bilimsel güvenilirliğinden ödün veriyordu. Böylesi tedbirsizlikler, sadece, bu yıl dördüncüsünün gerçekleşmesiyle gelenekselleşme yolunda olduğunu gösteren Sosyal Bilimler Kongresi'ni düzenleyenlere maledilemez hiç kuşkusuz. Böylesi bir durumda, sorumluluğun çok büyük bir kısmı bizzat katılımcıların kendilerindedir. Gerek tanımlar düzeyinde gerekse gündelik hayatta sıkça sözü edilen akademik etik zihinlere yeterince yerleşmiş olsaydı eğer, bu tür sorunlarla daha az karşılaşılırdı.

'Zaman'dan sonra kongrenin en temel sorunu, oturumları uygun başlıklar altında toparlayamamış olmasıydı. Öyle ki kimi oturumlarda, iki katılımcının sunuşları birbiriyle paralellik, kesişme ya da birbirini tamamlama biçimiyle uygunluk gösterirken, üçüncü katılımcı neredeyse disiplin dışı denilebilecek kadar uzağa düşebiliyordu. Bu da gerek katılımcılardaki gerekse salondaki ilginin azalmasına neden oluyordu. Türk Sosyal Bilimler Derneği bu sorunu belki de bir kaç temel sorun etrafında örgütleyeceği bir kongre düzenleyerek aşabilir, çünkü son iki kongrede de, gelen tüm metinleri birer 'sözde birleştirici' başlık altında toplamanın pek de verimli olmadığı görüldü. Şimdikinden farklı bir örgütleme, Derneğin, 'sosyal bilimlere dair genel bir görünümün sergilenmesine öncülük etmesi' ile 'seçilmiş konular dolayımında genel bir görünümün sergilenmesinin aracı olması' arasında tercih yapmasını gerektirebilir.

Zamana dair ve zamandan kısmen bağımsız yapısal sorunları çözmenin bir yolu da, kongrenin yayıldığı zaman dilimini uzatmak olabilir. İki tam gün bu

kongre için yeterli değildir ve Dernek, salt kongre yapıyor olma saikiyle hareket etmiyorsa eğer, diğer bir deyişle kongrenin verimliliğiyle de ilgileniyorsa buna önem vermek zorundadır.

Katılımcılardan kaynaklanan sorunlara geçmeden önce, Üniversitelerin ilgili bölümlerinin Kongreye yükledikleri anlamlara da değinmeliyiz. Özelde Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi'nin, genelde ise tüm toplantıların, kongreyi örgütleyenlerin amaçlarından bir ölçüde bağımsız bir rengi var. Bu renk kongreye katılan öğrencilerden kaynaklanıyor. Oturumlardaki sunuşlara, katılımcılardan ziyade öğrenciler kulak veriyor. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi'nin Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nin salonlarında düzenleniyor olması dolayısıyla özelde ODTÜ'de, genelde ise Ankara'nın çeşitli üniversitelerinde öğrenim gören öğrencilerin katılım şansları oluyorsa da bununla yetinmemeli. Adında 'ulusal' olma iddiasını taşıyan bir Sosyal Bilimler Kongresi'ni diğer illerin üniversitelerinde öğrenim gören öğrencilerin de izleyebileceği bir kongre haline getirmek gerek. Bunun olabilmesi, Üniversitelerin ilgili bölümlerinin ve Türk Sosyal Bilimler Derneği'nin ortak çalışmasına bağlı. Bu yönde bir atılım ya da çaba Kongreye yüklenen anlamları daha da belirginleştireceği için önemlidir.

Yazının buradan sonrası, 4. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi dolayımında sosyal bilimlerde gözlemlenen olası sorunlar hakkında olacaktır. Bu bölümün, sadece öznel yargılar temelli olmamasına mümkün olduğunca özen gösterildi, dolayısıyla bu bölüm katılımcılardan ve dinleyicilerden sözlü olarak alınmış kimi düşünceleri de içeriyor.

Annales okulunun en önemli temsilcilerinden Fernand Braudel 1958 yılında Annales E. S. C.'nin Ekim-Aralık sayısında: "İnsan bilimlerinin genel bir bunalımı söz konusudur: bunların hepsi de yalnızca yeni bilgilerin yığılmasından ve akıllıca örgütlenmesinin yapılmayı beklediği ortaklaşa bir çalışma gerekliliğinden olsa bile, kendi gelişmelerinden bunalmış durumdadırlar; bunların hepsi isteseler de, istemeseler de içlerinden en çevik olanlarının kaydettikleri gelişmelerden doğrudan ya da dolaylı olarak etkilenmişlerdir, ancak artık onlara çerçeve olarak hizmet edemeyecek gerici, sinsi bir hümanizmayla gene de mücadele halinde kalmaktadırlar."[2] diyordu. Bu düşünceler sosyal bilimlerimizdeki temel sorunun da bilgi yığılmasından kaynaklı olmadığını görmemiz gerektiğini hatırlatıyor. Burada adı geçen 'gerici, sinsi hümanizma'nın günümüzde postmodernizme tekabül ettiği düşünülebilir.

Sosyal bilimler dünyasının yakınlardaki en büyük kayıplarından Ernest Gellner, 1992 yılında yayımlamış olduğu *Postmodernizm, İslâm ve Us* adlı çalışmasında postmodernizm için, "Daha çok, oldukça korunaklı bir yaşam süren kimi akademisyenlerin dinidir."[3] derken dikkatimizi iki şeye çekiyordu. Akademinin

2 Fernand Braudel. (1992) *Tarih Üzerine Yazılar* (çev. M.Ali Kılıçbay), İmge Yay: Ankara.

3 *Postmodernizm, İslâm ve Us* (1994) (çev. Bülent Peker), Ümit Yayıncılık: Ankara, s. 106.

ne derece korunaklı bir mekân olduğuna ve postmodernizmin, görecelik kisvesi altında dine dönüşebileceğine... Doğrusu, kongre boyunca, duymayı umduğumuz ölçüde postmodernist savla karşı karşıya kalmadık. Ama kongrenin ve katılımcıların genel havası, postmodern tutumun ne derece baskın olduğu konusunda bir fikre sahip olmamızı sağladı. Korunaklı bir koyda, postmodernizm sayesinde daha da korunaklı limanlara çekilmiş çoğu araştırmacıda kongre süresince en ufak bir gerginliğe ya da yaratıcılığı körükleyebilecek bir asabiyete rastlanamıyor olması da bu savı destekliyordu bir bakıma. Tabii bunca rahatlığın ardından, kadın araştırmalarıyla ilgili bir oturumda, şimdiye kadar yapılan bilimlerin erkek bilimi olduğu için, bir kadın bilimi yapılması gerektiği de söylenebiliyordu. Öncüllerinden biri görelilik olan bir paradigma içinden konuşuluyorsa, kadın bilimi konusunda söylenenlerin kendi içinde tutarlı olduğu sonucuna varılabilir ki bu da yanlış değildir. Tüm bunların yanısıra, birbiriyle ilgisiz kimi çalışmaların yan yana getirilmesi durumu vardı ki, bu da, kolaj biçiminde, postmodern edebî metinler oluşturmaya benziyordu.

C. Wright Mills, entelektüelleri daha 1940'lı yıllarda moda akımlara kapılmamaları yönünde uyarmıştı:

> "Bağımsız sanatçı ve entelektüel sahiden yaşayan şeylerin basmakalıplaştırılmasına ve sonuç olarak cansızlaştırılmasına karşı direnebilecek ve mücadele edebilecek donanıma sahip, sayıları gittikçe azalan bir kaç kişiden biridir. Artık gerçekten yeni düşünceler geliştirmek için modern iletişim araçlarının (yani, modern temsil sistemlerinin) bizi gömdükleri klişe görüş ve düşünce batağının maskesini indirme, sürekli olarak bunların etkisini kırma kapasitesi gerekir. Bu kitle-sanatı ve kitle-düşüncesi dünyaları giderek daha fazla siyasetin taleplerine maruz kalmaktadır. İşte bu yüzden entelektüel dayanışma ve çabaların odak noktası siyaset olmalıdır. Düşünür siyasal mücadele içinde hakikatin değeri ile bizzat ilişki kurmazsa, yaşanan deneyimlerin bütününü sorumlu bir biçimde ele alamaz."[4]

Katılımcılarının çoğunun çağından sorumlu olma saikiyle değil, dünyadan elini eteğini çekmiş bir filozof-kral olma düşleriyle ya da içinde yaşadığı dünyayla tek gerçek ilişkisinin moda akımları takip etmek olduğu düşüncesiyle araştırma yapıyor olduğu izlenimini uyandıran 4. Sosyal Bilimler Kongresi; görelilik maskesi altında bir siyasî tavır olarak kaçışı da içeren postmodernizmin durum olarak ne derece can sıkıcı noktalara erişebileceğini gösteriyor olması bakımından yararlı olduysa da sosyal bilimler alanında çalışma yapmayı düşünen ya da halihazırda sosyal bilimlerden daha muhalif bir tarz bekleyenlerde düş kırıklığı yarattı.

4 Edward Said, *Entelektüel* (1995) (çev. Tuncay Birkan) içinde, Ayrıntı: İstanbul, s. 34-35.

Bir zamanlar muhalif ve tehlikeli olduğu gerekçesiyle, kendisiyle uğraşanların yıllarca hapislerde yattığı sosyal bilimlerin pırıltısından epeyce yitirdiğine şahit olduğumuz Kongrede, örneğin üretim ilişkilerinden söz edileceği yerde, stratejiden, unutkanlıktan veya sosyal bilimlerin kendisine bunca şey borçlu olduğu Marksizmin artık akademik pazarda değerinden epeyce yitirmesinden dolayı, bu ilişkilerin başka terimlerle anlaşılmaz kılınarak telâffuz edildiğini gördük bir de.

Çizdiğimiz bu karanlık tablodan sonra,"Hiç mi olumlu bir gelişme yoktu?" diye sorulabilir. Beklentileri yerle bir eden bunca görüntünün içinde iyi olan bir kaç oturum vardı elbette. Bu yazının amacı iyi ya da kötü oturumlarda neler tartışıldığını ya da bu oturumların hangileri olduğunu aktarmak olmadığından ve böyle bir aktarımın fazlasıyla öznel olabileceği kaygısıyla sessiz kalınacak. Ancak, itiraf edelim ki meslekî etikten ve araştırmalardaki etik sorunlardan söz edileceğine ilişkin başlıkların ilk kez bunca fazla olduğu kongre programı itibarıyle daha çok umut vermişti.

Çoğunlukla Batı sosyal bilimlerine endeksli sosyal bilimlerimiz, son yıllarda Batı toplumlarının içinde bulunduğu bunalımlardan kaynaklanan ve bir ölçüde bizleri de içine alan paradigmaları ithal etmekte önemli merhaleler kaydettiyse de, sosyal bilimlerin bunalımını tartışmada geç kaldı. Örneğin bir önceki Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi'nde, ulusal sosyal bilimlerin görünümü hemen hemen aynıyken, "sosyal bilimlerin sonu mu?" toplantısı, geç de olsa, bu kongrenin son toplantısı olabildi ancak.

Katılımcıların, akademinin ve bilimlere dair genel havanın kıyasıya eleştirildiği son oturumda zihnimize perçinlenen onlarca çividen biri de teatral yeteneğin, tutkunun ve kara mizahın akademinin gerek kuramsal yaratıcılık ve gerekse öğreticilik kanadında ne derece önemli bir etken olduğuydu. Nesnel ve araştırmanın nesnesine mesafeli (ne yazık ki mesafelilik ilgisizliği de barındırabiliyordu içinde) olma eğiliminin hakim olduğu kongrenin en üzücü yanı, *insan* ve *toplum* bilimleriyle uğraşanların önemli bir bölümünün, araştırmanın son derece *insanî* bir bileşeni olan tutkuyu unutmuş görünüyor olmasıydı kanımca.

Fundamentalist meydan okuma: İslâm ve dünya politikası

BASSAM TİBİ

DİE FUNDAMENTALİSTİSCHE HERAUSFORDERUNG: DER ISLAM UND DIE WELTPOLİTİK

MÜNCHEN, BECK, 267 SAYFA

Fundamentalizm terimi, yüzyılın başında, Hristiyan inancının İncil'deki yazılı temellerine geri dönülmesini savunan A.B.D. Protestanları için kullanılmaya başlandı. Bugün ise radikal, hoşgörüsüz, savaşçı olan her türlü dinsel ideoloji için kullanılıyor. Hatta Marksist ve çevreci fundamentalizmden söz edenler bile var. Görüldüğü gibi fundamentalizm, içeriği ile değil farklı görüşlere karşı aldığı tutumun niteliği ile tanımlanabiliyor. Bassam Tibi de araştırmasında böylesine güncel ve çetin bir konuyu İslâm örneğinde irdeliyor.

1944 yılında Şam'da doğan, Harvard, Princeton, Michigan gibi Amerikan üniversitelerinde çalışmalar yapan yazar, halen Almanya'da Göttingen Üniversitesi'nde Uluslararası İlişkiler profesörüdür. III. Dünya'da militarizm, sosyalizm, fundamentalizm, ulusçuluk üzerine yazılmış kitapları vardır.

Araştırmanın ilk bölümünde Körfez Savaşı'nın bölgesel ve uluslararası etkileri ele alınıyor. Tibi'ye göre fundamentalizm, dinsel bir ideoloji gibi görünse de politik olup Körfez Savaşı'ndan sonra Yakın Doğu'nun sınırları aşarak dünya politikasını etkilemeye başlamıştır. Yakın Doğu'yu ele geçirmeye çalışan Saddam, işgali haklı göstermek için Pan-Arabik ve İslâmî söylemden yararlanmış; böylece işgali bir yandan Irak-Kuveyt birleşmesi, diğer yandan halife imparatorluğuna giden bir adım gibi göstermiştir (s. 16). Bu savaş, İslâm ve Batı çatışmasını yaratmasa da onun büyümesine neden olmuştur. Fundamentalistler, savaş sırasındaki tutumlariyla sorunun bölgesel bir temelde çözümünden yana olmadıkları, ulus devletlerin varlığına dayalı uluslararası dünya düzenini yıkmak niyetinde olduklarını açıkça ortaya koymuşlardır (s. 30).

İnsanlık tarihinin ilk uluslararası düzeni, 1648 Westfalen Barışı'ndan sonra oluşan Avrupa düzenidir. O zaman kurulan bağımsız devletler, Fransız Devrimi'nden sonra ve devrimin temel prensiplerinin Avrupa'ya yayılıp kök salmasıyla ulus devletlere dönüşmüşlerdir. Ardından sömürgecilik yoluyla ulus devleti düzenini küreselleştirmişlerdir. Yani İslâm fundamentalistlerinin, dünya düzeninin egemeninin Batı olduğu savı temelsiz değildir. Ancak Yeni Dünya Düzeni *("New World Order")* nasıl küreselleşmenin bir sonucu ise İslâmî Düzen de öyledir (s. 17).

İnsan hakları, ulusal bağımsızlık, demokrasi, laiklik, dinî hoşgörü gibi kav-

ramlar Batı kökenli olsalar da tüm insanlık için geçerlidirler. Evrensel değerlerin varlığını yadsıyan yeni moda kültür görececiliği *(Kulturrelativismus)*, kültürel çoğulculuk isterken tüm norm ve değerlerin göreli olduğu yanılgısına düşmektedir. Kültürel çoğulculuğu savunma adına evrensel çağdaş kazanımlar dışlanamaz, İslâmî öğretinin neden olduğu insan haklarını çiğnemeleri görmezlikten gelinemez. Evrensellik *(Universaliteat)* ve evrenselcilik *(Universalismus)* birbiri ile karıştırılmamalıdır. Evrenselci ideoloji, kendi modelinin –ister Amerikan tarzı yaşam, ister komünizm, isterse İslâm olsun– tüm insanlar için tek başına geçerli olduğunu savunur; tüm değerlerinin evrensel olduğu yanılgısındadır (s. 18).

II. Bölümde fundamentalizmin ideolojisi ele alınıyor. Tibi'ye göre kültürel modernizm, kişiyi otoriter geleneklerin baskısından kurtararak özgürleştirirken, kurumsal modernizm –askerî, ekonomik, siyasî üstünlük olarak– Avrupalı olmayanlar için hegemonya ve sömürü demektir. Fundamentalizm de bu bağlamda modernizmin sonucu ve onun antitezidir. Fundamentalistler ne gelenekçi, ne de modernisttirler; dayandıkları değerleri değerler yalın bir gelenek değil, geleneğin yeni bir yorumudur (s. 33); ideolojinin kurucusu Muhammed değil, modern peygamber Seyyid Kutup'tur. Politik İslâm, politik bir ideoloji olarak diğer ideolojilerle aynı kategoride incelenemez. Çünkü dinsel ideolojiler, diğerlerinden farklı olarak dinsel duyarlılığın arttığı dönemlerde, kendi yükselişine neden olan faktörlerden bile daha belirleyici olabilirler. İslâm'ın politik ideoloji olarak geri dönüşünü İslâm'a dönüş *(Re-İslamisierung)* olarak değil, politik güçlenme ve dinsel ögenin politizasyonu olarak değerlendirmek gerekir (s. 45). İslâm, doğduğundan beri politik bir dinse de fundamentalist politik yorumu yenidir. Fundamentalistler, İslâm'ın zora dayanmadığını, meşru olduğunu söylemektedirler. Oysa geleneksel bir sistem, çağdaş bir kavramla tanımlanamaz. Tarihte İslâm yöneticileri ya karizmatik, ya da geleneksel liderler olmuşlardır; çağdaş, Weberci anlamda asla meşru olmamışlardır. Kronolojik sırayı altüst eden bu tutum –farklı zamanların eşzamanlılığı– fundamentalizmin belirgin bir özelliğidir (s. 36). Onu, Sih ve Hindu gibi çok tanrılı toplumların fundamentalizminden ayıran diğer bir özellik evrenselciliğidir. Bu yüzden Batı dışında daha birçok kültürle (Sihler, Hindular vb.) sıcak veya soğuk çatışma içindedir.

Yazar, Avrupa'da İran İslâm Devleti tehlikesinin abartıldığını düşünüyor. Ona göre % 10'u Şii olan İslâm dünyasında Şii İslâm'ın, ideolojik ve kültürel olarak merkez durumundaki Arap-Sünni İslâm karşısında yayılma şansı azdır. Bu avantajının bilinciyle Suudi Arabistan, A.B.D.'nin müttefiki olmasına rağmen fundamentalist örgütleri petrol dolarlarıyla desteklemekte; fakat A.B.D. ile aynı kefeye koyulmaktan kurtulamamaktadır.

Tibi, bu belirlemelerden sonra politik İslâm'ın doğuş nedenlerini sıralıyor ve 1967 Arap-İsrail Savaşı'nda ağır bir yenilgiye uğrayan ulus devletlerin halkın

gözünde zaten iğreti olan meşruluklarını tamamen yitirmelerinin en önemli faktör olduğunu savunuyor (s. 74).

III. Bölümde kültürel parçalılaşma *(kulturelle Fragmentation)*, konsensus kaybı *(Konsensusverlust)*, gücün yaygınlaşması *(Machtdiffusion)* gibi kavramlar üzerinde duruluyor. Yazara göre küreselleşme ile yapısal olarak birbirine bu kadar yaklaştırılan insanlığın tarihinde hiç bu kadar derin uçurumlar oluşmamıştır. Politik ve ekonomik küreselleşme ile kültürel parçalılaşma eşzamanlıdır. Fundamentalizm, bu parçalılığın politizasyonundan kaynaklanmaktadır; modernizmin küreselleşmesinin bir sonucudur ve ona karşı bir reaksiyondur (s. 55). Üçüncü Dünya ülkelerinin modern savaş araçlarına kontrolsüz bir şekilde sahip olabilmeleri nedeniyle süper güçlerin dünyayı kontrol edebilme yetisi her geçen gün azalmakta; ulus devletlerde gücün merkezden ulus öncesi yapılara kaymasıyla da fundamentalizm güçlenmektedir. Böylece sadece uluslararası norm konsensusu değil, uluslararası düzenin varlığı da tehlikeye girmektedir. Ne yazık ki Batı, çıkarları gereğince, "böl ve yönet" politikası ile sözü edilen parçalılaşmayı desteklemektedir.

IV. Bölümde İslâm devletlerindeki aşiret, mezhep ve etnik yapıları inceleniyor. Yazara göre Yakın Doğu'da fundamentalizm, ulusçuluk, aşiretçilik/sığınmacılık olguları her ülke özgülünde ayrı ayrı analiz edilmedikçe sağlıklı sonuçlara varılamaz. Üçüncü Dünya ülkelerinde modernizasyon, organik ve içsel bir süreç olmadığından aşiret yapılarını, teokratik düzenlerini çözememiş; ancak onları modernize edebilmiştir. Bölgedeki laik olduğunu savunan Türkiye ve Tunus gibi devletler, kelimenin sosyolojik anlamıyla laik olamamışlar (s. 77); diğerleri de ulusal bayrakları olan birer aşiret olmaktan öteye geçememişlerdir (s. 104). Feodal tip üretim tarzı tarihe karışırken aşiret kimliğinin saklı kalmış olması değer ve normların ekonomik dönüşümlere paralel olarak değiştiği tezini çürütür (s. 117).

Yakın Doğu'da mezhep kavgası sanılan Şii-Sünni çatışmaları, merkezî otorite ile aşiretler arasındaki siyasî güç ve zenginlikleri ele geçirme mücadeleleridir. İşlevsel ekonomik sistemleri olmayan ülkelerde devlet, zenginliklere önemli oranda sahip olduğundan yolsuzluk ve yozlaşmanın batağına düşmüştür. Bu durum ulus devletlerin çöküşünü hızlandırmıştır (s. 140). Zaten ulus devlet kurumu ve pan-Arap ulusçuluk bölgenin toplumuna yabancıdır, gereksinimlerini karşılamamaktadır ve topluma dışarıdan dayatılmış bir ütopyadır (s. 138). Fakat bunun yerini almaya çalışan politik İslâm'ın evrenselciliği, ulus devlete sadece ideolojik bir alternatif olabilir; reel politik olarak krizden çıkış yolunu gösteremez (s. 126). Kaynaklandığı topluluk kadar dağınık ve parçalı bir hareket, bölgedeki aşiret, etnik ve mezhep kökenli parçalılığı bütünleştiremez; Müslümanlarca bir cennet gibi algılanıp öyle gösterilen İslâm'ın Altın Çağı bile bunu başaramamıştır. Muhammed'in ümmeti ancak bir aşiretler federasyonu –süper aşiret– olabilmiştir. Tarihteki tüm politik İslâmî yönetimler

de otokratik ve despotik olmuşlardır. İslâm, ancak bu despotizmin meşrulaştırılmasına yaramıştır.

V. Bölümde İslâmî düzenin ayrıntılarına giriliyor. Tibi'ye göre fundamentalistler, İslâmî düzenin ne olduğunu tam olarak bilmiyorlar. Al-Awwa ancak ne olmadığını söyleyebiliyor: Monarşi değil, seçim esasına dayanmıyor, ruhban sınıfının devlet aygıtını ele geçirdiği bir sistem değil (s. 155). Dikkati çeken bir nokta, halifeliğin devam ettirilmesi konusunda eskisi kadar ısrarcı olmamaları, İslâm fundamentalistleri, modernizmi evlilik dışı doğumlar, düşükler, fahişelik, sınırsız cinsel özgürlükle bir tutup bu kültürel hastalıktan kurtuluşun İslâm'da olduğunu savunuyor; modern çağla sürtüşmelerinden doğan sorunları modernizmin kendi sorunları sanıyorlar. İslâm'ın her türlü sorunu –ekonomik, beslenme, nüfus artışı, konut, vb.– çözeceğine inanıyorlar. Böyle bir hareket romantik bir tepki olmaktan öteye geçemez (s. 161). İslâm, doktrini gereği kendini diğer tüm sistemlerden üstün sayar *(tagallup)*, zorunlu suskunluk ve düşmanlarıyla iyi geçinme *(takiyye)* döneminden sonra tüm dünyayı ele geçirmeyi amaçlar. Bu yolda savaş *(cihad)* sadece bir hak değil, görevdir de. Her düşünce Kur'an'a uymak zorunda olduğuna göre İslâmî düşüncenin klasik geleneği akılcı, hoşgörülü, çoğulcu tartışma ortamından yoksun demektir. Bu sistem, başkaldırdığı dünya düzeninin reformuna neden olamaz; dogmatizmini yenip kendi tarihini inceleyebilecek güçte bile değildir. İslâm'ın demokrasiye saldıran totaliter yapısı ve hoşgörmezliği, Doğu ve Batı kültürleri arasında gerekli iletişime bir engeldir (s. 171).

VI. ve VII. Bölümde önceki bölümlerde değinilen konular, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra kurulan altı yeni devlet ve Cezayir örneklerinde somutlaştırılıyor. Tibi'ye göre İslâm tehlikesine işaret etmek, reel sosyalizmin çöküşünden sonra Batı'nın kararlılığını sürdürebilmek için gereksinim duyduğu dış düşmanı yaratma çabası değildir. İslâm'ın Sovyetler Birliği'nin dağılmasındaki rolü küçümsenemez. Ancak komünizmin sona ermesi, bölgedeki devletler için demokratikleşme anlamına gelmemekte; sadece var olan despotik yönetim rengini değiştirmektedir. Yeni oluşan devletler, pan-Türkizm, Suudi petrol dolarları ve İran Şii İslâmı arasında bir seçim yapmak zorundadır.

Sonuç bölümünde fundamentalizmin geleceği hakkında bazı görüşler dile getiriliyor. Tibi'ye göre dinî uyanış, postmodern çağa bir geçiş, postmodern politik duyarlılığın oluşumuna bir basamak olamaz. İslâm evrenselciliğinin devletsizleştirilmesi –evrensel halifelik düşüncesinden vazgeçilmesi– ve İslâm'ın Arap kültürü için politize edilmesi, Arap-İslâm fundamentalizminin, pan-Arap ulusçuluğun yeni bir tanımı olduğunu gösterir (s. 225). Nerede olursa olsun dinlerin politizasyonu insanlığı daha da parçalayacaktır. Daha barışçıl bir dünya için İslâm ve modernizm barıştırılmalıdır. Fundamentalistler katı inançlarını yenebilir ve düşünsel zincirlerini kırabilirlerse İslâm ve Batı arasındaki karşılıklı meydan okuma, yeni bir politik ve kültürel oluşuma dönüşebilir (s. 229).

Yazar bu umutla eserini noktalıyor. Çelişkiler hep kendi çözümleri ile beraber bulunduklarına göre insanlığın gereksinim duyduğu yeni bir uluslararası düzen, Yakın Doğu'nun karanlığından doğabilir. Dileyelim ki böyle bir oluşum, dünyanın hem Batı'dan, hem Doğu'dan daha geniş olduğunu göze alsın ve kültürel farklılıkların barıştırılması için gerekli ortamı hazırlasın.

OKAN KARAN

• *tanıtım*

Küreselleşen ekonomide bir sanayileşme alternatifi mi?

UNCTAD (BİRLEŞMİŞ MİLLETLER TİCARET VE KALKINMA KONFERANSI)

TECHNOLOGICAL DYNAMISM IN INDUSTRIAL DISTRICTS: AN ALTERNATIVE APPROACH TO INDUSTRIALIZATION IN DEVELOPING COUNTRİES?

NEW YORK VE CENEVRE: BİRLEŞMİŞ MİLLETLER, 1994
xx+346 SAYFA

1970'lerden sonra dünya ekonomisindeki değişimlerin farklı yönlerini/boyutlarını inceleyen araştırmacılar farklı kavramsal sistemler/sorunsallar geliştirdiler. Bu dönemde, özellikle 1980'lerin ortalarından itibaren, üç iktisadî olgu ve bu olguları tanımlamak için kullanılan üç kavram ön plana çıktı: post-Fordizm/esnek uzmanlaşma, küreselleşme ve iktisadî dinamizm kaynağı olarak küçük ve orta boyutlu işletmeler (KOBİler).

Post-Fordizm ve paralelinde gelişen esnek uzmanlaşma kavramı, 1960'ların sonlarında başlayan dünya ekonomisindeki krizi inceleyen araştırmacılar tarafından geliştirildi. Bu araştırmacılara göre, 2. Dünya Savaşı sonrası dönemde Fordist üretim ve tüketim yapıları temelinde büyük bir gelişme sağlayan "Batı"/"merkez" ekonomileri, Fordist gelişme tarzının 1960'ların sonlarında tıkanmaya başlamasıyla büyük bir krize girdi. Elektroniğe dayalı yeni teknolojilerin de gelişmesinin etkisiyle, bu ülkelerde firma-içi ve firmalar-arası ilişkilerde esnekliğin hayatî önem kazandığı yeni bir gelişme tarzının (post-Fordizm), filizlendiği ve geliştiği görülüyor. Bu araştırmacılara göre, yeni esnek üretim biçimlerini uygulayamayan firmalar ve ülkelerin dünya ekonomisi içindeki yeri hızla gerileyecek.

Özellikle 1980'li yıllarda popülerleşen ikinci önemli kavram küreselleşme kavramı. Ulaşım ve haberleşme teknolojilerindeki olağanüstü gelişme, özellikle finans piyasalarında görüldüğü gibi, iktisadî ilişkilerin ulusal sınırları iyice aşan

ve aşındıran etkileri, dünyamızı artık bir "global köy"e çeviriyor. Küreselleşme, iktisadî birimler için küresel piyasaları, küresel rekabeti ve küresel işbirliğini gündeme getiriyor.

Son olarak, yine dünya ekonomisindeki krizin sonucu, KOBİlerin gündeme geldiğini görüyoruz. Özellikle Batı Avrupa'da işsizliğin, her krizde artması, fakat gelişme dönemlerinde bir azalma eğilimi göstermemesi sonucu son derece yüksek düzeylere tırmanması, "nasıl istihdam yaratılır?" sorusunu ve bu soruyla birlikte KOBİleri gündeme getirdi. Avrupa ve ABD'deki akademisyenler, KOBİlerin önemli bir istihdam kaynağı olduğunu, işsizliği azaltmak için KOBİlerin desteklenmesi gerektiğini keşfettiler.

Aynı sürecin değişik boyutlarını inceleyen, fakat birbirinden görece bağımsız/ayrı gelişen bu üç araştırma programını birleştirmek üzere eski bir kavrama yeniden hayatiyet kazandırıldı. Alfred Marshall'ın 20. yy başlarında geliştirdiği *sınaî bölgeler* kavramı, uzunca bir aradan sonra yeniden iktisadî yazında görünmeye başladı. Sınaî bölge kavramı, esnek uzmanlaşma, küreselleşme ve "dinamik KOBİ" kavramlarını adeta sihirli bir şekilde birleştirerek, her üç yaklaşımın da gücünü kazandı. Belirli bir coğrafî bölgede yer alan, esnek uzmanlaşma temelinde işbirliği içinde olan küçük firmalar, içinde yer aldıkları sınaî bölgenin avantajlarını kullanarak küresel rekabete girebiliyorlardı. Artık rekabet halindeki "ulusal ekonomiler" yerine, kimisi ulusal sınırları da aşan sınaî bölgelerin rekabetinden söz etmek gerekiyordu. Bu şekilde sınaî bölgeler (ve bu bağlamda, küresel kentler) iktisadî analizin birimi haline gelmişti. Bu kavram sadece iktisadî analizde kullanılmakla kalmadı, ayrıca küresel düzeyde rekabet edebilmenin temel koşulu olarak bir politika önerisi haline de geldi. Önceleri "gelişmiş" ülkeler için kullanılan kavram ve politika önerisi, daha sonra "gelişmekte olan" ülkelere de önerilmeye başlandı.

Gelişmiş ülkelerde kimi örnekleri bulunan başarılı sınaî bölge deneyimi, "gelişmekte olan" ülkelerin 1980'lerde artık tam bir hayal kırıklığıyla sonuçlanan sanayileşme ve kalkınma çabalarına yeni bir açılım getirebilir mi? Bazı araştırmacılar ve uluslararası kuruluşlar bu konuda oldukça iyimser. Dünya Bankası gibi kuruluşlar, "gelişmekte olan" ülkelere küçük ve orta ölçekli sanayilerine önem vermeleri gerektiği yolunda telkinlerde bulunup, bu yönde krediler açmaya başlarken, Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) tarafından yürütülen projelerde Kıbrıs, Barbados gibi küçük ülkelere "esnek uzmanlaşma" temelinde kalkınmaları öneriliyor.

UNCTAD'ın 1992'de düzenlediği "Sınaî Bölgelerde Teknolojik Dinamizm: Gelişmekte Olan Ülkelerin Sanayileşmesine Alternatif Yaklaşım?" konulu konferans ve bu konferansa sunulan bildirilerden oluşan kitap, bu gelişmelerin bir ürünü. Kitap dokuz makaleden oluşuyor. İlk makalenin yazarı Meine Pieter Van Dijk, sınaî bölgeler ile teknolojik yeterliliğin geliştirilmesi arasındaki ilişkiyi odak alan bir kavramsal çerçeve sunuyor. Van Dijk, "başarılı" sınaî bölge örnek-

lerini inceleyerek, başarıda etken olan özellikleri saptamaya çalışıyor. Makro ("esnek uzmanlaşma" ve "yeni rekabet") ve mikro ("esneklik", "firmalar-arası ilişkiler" ve "yerel destek sistemleri") düzeydeki bu özellikler saptandıktan sonra, bu özelliklerin gelişmekte olan ülkelerin iktisadî politika açısından anlamına değiniyor.

Ash Amin'in çalışması enformel ekonomilerin/bölgelerin Marshallgil sınaî bölgelere dönüşme potansiyeli üzerine. Amin İtalya'da, biri gelişmekte olan ülkelerdeki "enformel bölgeler"e benzeyen, diğeri Marshallgil sınaî bölgeye örnek olan sınaî bölgeyi, Stella ve Santa Croce'yi inceliyor. Her iki bölgede küçük firma yoğunlaşması, güçlü zenaatkâr geleneği/birikimi, enformel piyasa yapıları, etkili aile ve akrabalık ilişkileri, güçlü yerel kimlik gibi özellikler benzer olmasına karşın, Santa Croce bölgesi hızlı bir gelişim gösterirken, Stella bölgesi kısıtlı koşullarda sadece varlığını sürdürebilen bir yapı kazanıyor. Amin, benzer özelliklerine karşın Santa Croce'nin gelişimini, Stella'da gözlenmeyen, dört faktöre bağlıyor: firmalar-arası bağımlılık, karşılıklı güveni ve toplumsallaşmayı sağlayan yapılar, "yerel sınaî atmosfer" ve "kurumsal zenginlik". Enformel ekonomilerdeki müteşebbisler, bu dört faktör sonucu oluşan yerel destek sistemine dayanarak gelişebilirler. Amin bu analizinden iki sonuç çıkarıyor. İlk olarak, sınaî bölgelerin gelişebilmesi için iktisadî politikanın müteşebbisi değil, firmayı destekleyen ortamı hedeflemesi gereklidir. İkinci olarak, sınaî bölgedeki firmalar, yerel çevrelerinden teknolojik yenilik, kredi, ara mallar, hizmetler, bilgi, kalifiye işgücü gibi kaynakları sağladıklarından, iktisadî politika sadece bir kaynağı sağlamaya yönelik olmamalı, bütün bu kaynaklar eşanlı sağlanabilmelidir.

Marco Bellandi, "Dinamik Sınaî Bölgeler"deki teknoloji üretimi ve yaygınlaşmasını inceleyen makalesinde, sınaî yeniliklerin iki kaynağına değiniyor: Araştırma-Geliştirme (AR-GE) faaliyetleri ve atölye düzeyi. Bellandi, küçük firmalardan oluşan sınaî bölgelerde atölye düzeyinde yaratılan teknolojik yeniliklerin sistematik bir "ademi merkeziyetçi sınaî yaratıcılık" oluşturduğunu, fakat bunun formel AR-GE faaliyetleriyle birlikte varolması gerektiğini belirtiyor.

Bjorn Asheim de gelişmiş ülkelerdeki "başarılı" ve "başarısız" sınaî bölge örneklerini inceleyerek gelişmekte olan ülkeler için "dersler" çıkarmaya çalışıyor. Asheim, firmaların gerekli yeteneğe sahip olmadığı sınaî bölgelerin yerel yönetim ve/veya meslek odalarının müdahalesi olmadan kalkınamayacağını belirtiyor. Asheim'e göre devletin veya diğer kuruluşların müdahalesi, sınaî bölgenin bir bütün (kollektif) olarak teknolojik yayılma potansiyelini geliştirebilir. Formel AR-GE faaliyetleri ve bölge dışındaki kurumlarla ilişki, gelişme potansiyelinin kullanılması açısından zorunludur.

Fernando Villarán, Asheim'in makalesini eleştirel bir şekilde değerlendirdikten sonra Peru örneğini inceliyor. Villarán'a göre, gelişmekte olan ülke sanayilerinde KOBİ'nin payı daha yüksektir ve bu işletmelerin önemli bir kesimi esnek yapıya sahip olup, dış değişikliklere uyum sağlayabilecek yeteneğe sahiptir.

Öte yandan, büyük firmalardan oluşan formel kesim, büyük koruma oranlarına rağmen bir ekonomik krize girmiştir. Villarán, bu nedenlerle, KOBİlerden oluşan sınaî bölgeler aracılığıyla iktisadî gelişmenin önem kazandığını, gelişmiş ülkelerdeki deneyimin bu nedenle incelenmesi gerektiğini belirtmektedir.

Zeljka Kozul-Wright da, sınaî bölge çalışmalarında adeta örnek ülke haline gelen İtalya'nın Brianza bölgesindeki mobilya üreticilerini incelemekte, bu bölgenin iktisadî başarısında, diğer bölgelerde olduğu gibi, firmalar-arasındaki dayanışmacı ilişkilerin ve destekleyici politikanın önemli olduğunu belirtmektedir.

Khalid Nadvi, Ghayur Alam ve Liew Mun Leong'un gelişmekte olan ülkelerdeki sınaî bölgeleri inceleyen makaleleri, görece az araştırılan bir konuya değindikleri için ayrı bir öneme sahiptir. Bu yazarların sonuçları, gelişmiş ülke deneyiminden gelişmekte olan ülkelere "dersler" çıkaran daha önceki araştırmacılardan daha kötümserdir. Örneğin Nadvi, gelişmekte olan ülkelerdeki sınaî bölgelerde küçük firmaların yeterince teknolojik canlılık gösteremediğini belirtirken, Alam da bu ülkelerdeki firmaların genellikle düşük ücretlere dayanarak rekabet gücü kazanmaya çalıştıklarını, teknolojik yeniliklerin fazla önem kazan(a)madığını belirtmektedir. Leong'un Singapur üzerine yaptığı çalışması, teknolojik yeterliliğin gelişmesinde ülke-dışı kaynakların önemini belirtmektedir. Fakat, bir bütün olarak sınaî bölge kabul edilebilecek Singapur deneyiminin gelişmekte olan ülkelere uygunluğu açık değildir. Bu üç araştırmacı da, tahmin edilebileceği gibi, gelişmekte olan ülkelerdeki sınaî bölgelerin (ve bu bölgelerdeki küçük işletmelerin) hayatiyet kazanmasında ve teknolojik yeteneklerini geliştirmesinde kamu desteğinin önemini vurgulamaktadır. Bu çalışmaların bir başka ortak sonucu, gelişmekte olan ülkeler üzerine daha fazla çalışma yapılması gerekliliğidir. Kitap, Brigitte Späth'ın sempozyuma sunulan bildirileri genel olarak değerlendiren mkalesiyle bitmektedir.

UNCTAD'ın yayınlamış olduğu bu kitap, gelişmekte olan ülkelerin büyük bir kesiminin gündeminden çıkan sanayileşme ve gelişme sorununa değinmekte olup, sadece bu yönüyle bile okunmaya değer niteliktedir. Gelişmekte olan ülkelerin sorunlarına ilgi duyan, bu sorunlardan kaygı duyan herkes, bu kitapta yer alan tartışmaları izlemeli ve değerlendirmelidir.

EROL TAYMAZ

Globalleşme çağında uluslar ve ulusçuk

ANTHONY D. SMITH

NATIONS AND NATIONALISM IN A GLOBAL ERA

POLITY PRESS, CAMBRIDGE, 1995

Kitle iletişim araçları ve gelişmiş bilgisayar teknolojilerinin dünyayı giderek "küçülttüğü", çok-uluslu devasa şirketlerin ekonomik çıkarları doğrultusunda devletler arasındaki sınırları işlevsiz kıldığı günümüzde ulusların ve ulusçuluğun yeri nedir? Ulusçuluğu aşabilecek bir global kültürden söz edilebilir mi? Edilebilirse, neden etnik çatışmalar ve aşırılıkları törpülenmemiş bir ulusçuluk anlayışı hâlâ çağımıza damgasını vurmaktadır? Anthony Smith son kitabında işte bu sorulara yanıt arıyor. Ulusçuluk alanının önde gelen uzmanlarından biri olan Smith kuramsal anlamda fazla bir yenilik içermeyen sözkonusu çalışmasında bir önceki kitabı *National Identity*'nin (Millî Kimlik, çev. B. Sina Şener, İletişim, 1994) son bölümünde temelini attığı düşünceleri geliştiriyor ve pratikte uygulanabilirliğini sorguladığı globalleşme düşüncesinin hâlâ en geçerli siyasî ve toplumsal örgütlenme biçimi olarak gördüğü ulusal devletleri en azından kısa ve orta vadede tarihe gömemeyeceğini, federal ya da bölgesel alternatif oluşumların gerçekçi olmadığını öne sürüyor. Kısacası ulusal devletin ve "sağlıklı" bir ulusçuluğun savunmasını yapıyor.

Anthony Smith kitabına çağımızın en belirgin özelliği olarak gördüğü bir çelişkiyi ortaya koyarak başlıyor. İçinde yaşadığımız gezegen bir yandan gelişen teknoloji ve iletişim olanaklarının, tüm dünyaya yayılan, uluslararası bir işbölümünün pekiştirdiği, ekonomik ilişkilerin etkisiyle küçülür, birleşirken diğer yandan feminist hareketten yeşillere, insan hakları örgütlerinden köktendinciliğe yerleşik düzeni sorgulayan çeşitli oluşumların pençesinde kıvranmaktadır. Etnik nedenlere dayalı çatışmalar, iç savaşlar ve ayrılıkçı hareketler ise Smith'e göre, henüz emekleme dönemini yaşayan globalleşmenin karşısındaki en büyük tehditi oluşturmaktadır. Peki, bu çelişki nasıl açıklanmalı? Bu çekişmeden globalleşme mi, ayrımcılık mı zaferle çıkacak?

Smith bu çelişkiyi açıklamaya yönelik üç görüşten sözediyor kitabının giriş bölümünde. Daha sonra bunları sırasıyla ele alıyor, eleştiriyor, ortaya koyduğu çelişkiye neden tatmin edici yanıtlar veremediklerini açıklıyor ve yıllar boyunca geliştirdiği kuramsal yapının ışığında kendi çözüm önerilerini sunuyor.

Smith'in sözünü ettiği birinci görüşe göre uluslar ve ulusçuluk geçmiş çağlardan günümüze sarkmış, giderek önem ve işlevlerini yitiren, itici gücü "ilerleme" ideolojisi olan tarihsel değişim karşısında (Smith'in deyimiyle) "sıradanlaşma"ya, aşırılıklarından sıyrılmaya mahkûm olgular. Smith'in *maddeci evrim-*

cilik olarak adlandırdığı bu görüşün savunucularından ünlü Marksist tarihçi Hobsbawm'a göre örneğin, ondokuzuncu yüzyılda "birleştirici" olan ulusal kurtuluş hareketleri yirminci yüzyılın ikinci yarısından itibaren "bölücü" bir niteliğe bürünmüştür. Günümüzdeki ulusçuluk ise, geniş halk yığınlarının hızlı ve köklü sosyo-ekonomik değişimlere uyum sağlayamamasının doğurduğu zayıflık ve korkuların tepkisel bir ifadesinden başka bir şey değildir. Hobsbawm'a göre çağımız "uluslarüstü" yapılanmaların çağıdır. Uluslar ve ulusçuluk varlıklarını sürdürseler de artık eskisi kadar önemli olmayacaklardır. Zaten tarihçilerin bu konularla ilgili araştırmalarında sayısal bir artış olması da ulusçuluk olgusunun güncel öneminin kalmadığına en iyi kanıttır.

Smith'e göre, bu iyimser "maddeci evrimcilik" yalnızca Marksistlere özgü değil. Ulusçuluğu eleştiren liberaller de ulusları siyasî özelliklerinden arındırılmış, kültürel ve folklorik yapılar haline dönüştürmenin yollarını aramaktadır. Ancak Smith bu görüşe şiddetle karşı çıkar. Ona göre ulusların siyasî niteliği kalmamış basit birer kültürel yapıya indirgenebileceğini iddia etmek, ulusçuluğun özünü kavramamak demektir. Tamamen yanlış tasarlanmış, safça bir görüştür. Ulusçuluğun bugün dünyanın çeşitli yerlerinde, hatta federal bir yapıya sahip, refah düzeyi yüksek devletlerde bile patlak vermesi bunun en belirgin kanıtıdır. Çeşitli etnik grupları bünyelerinde barındıran ülkelerin, ne kadar geniş özgürlükler verilirse verilsin, hem de gelir ve eğitim düzeyi en yüksek bölgelerinde –örnekse, Québec, Bask bölgesi, Katalonya– ayrılıkçılıkla boğuşmak zorunda kalması, *çoğulcu* devlet modelinin ne kadar hassas dengelere dayandığını göstermektedir.

Smith'e göre tüm bu liberal ve Marksist evrimci görüşlerin altında yatan varsayım ulusların ve ulusçuluğun insanları birleştirmek olan tarihsel görevlerini tamamladıklarında daha büyük ve güçlü örgütlenme biçimleri tarafından tarihin karanlıklarına itilecekleri düşüncesidir. Smith bu düşünceyi *yeni emperyalizm* olarak adlandırır. Böylesi bir *endüstrileşme-sonrası* yapılanmanın ön koşulu ise global, kozmopolit bir kültür oluşturulmasıdır. Bu global kültür evrensel, teknik olmalı, zamanla sınırlanmamalıdır. Geleceğe uzanabilmek için geçmişle bağlarından sıyrılmış, bir başka deyişle "hafızasız" olmalıdır. Ancak Smith'e göre zaten insanları korkutan da budur. İnsanlar tarihten kaynaklanmayan, onlara geçmişten gelen birtakım değerler, semboller, gelenekler sunamayan, dolayısıyla "kendilerine özgü" bir kimlik yaratamayan bir kültürü benimseyemezler. Kısaca böylesi bir "global" kültür insanların ihtiyaçlarına yanıt veremez. Bu yüzden de gerek liberal, gerekse Marksist evrimci görüşün özellikle ekonomik gelişmelere dayanarak tasarladığı bu projenin gerçekleşmesi olanaksızdır. İddiaları safça bir ütopyadan başka bir şey değildir.

Smith'in ele aldığı ikinci görüş ise ulusları ve ulusçuluğu modernleşmenin ve endüstrileşmenin ürünü olarak gören *modernist* yaklaşım. Bu görüşe göre hem uluslar, hem de ideolojik ve toplumsal bir hareket olan ulusçuluk ondokuzun-

cu yüzyılın sonlarıyla, yirminci yüzyılın başlarındaki ekonomik ve siyasî gelişmeler sonucu ortaya çıkan olgular. Yeni –ve modern– toplumsal yapılanmaların eski yaşam biçimleri ve üretim ilişkilerini yoketmesiyle yerinden olan, yönlerini yitiren bireyleri kontrol etmek, bu kapsamlı değişimin zararlı etkilerinden korumak gibi önemli bir işlevleri var. Üstelik modernleşmenin ve sürekli ilerleme ideolojisinin gerekli kıldığı *akılcı (rational)* devlet modelini meşrulaştırabilecek tek araç konumundalar. Bu nedenle ulusların ve ulusçuluğun ortadan kalkması, en azından dünyanın bütün bölgeleri son aşaması refah düzeyi yüksek "Batı modeli" bir toplum olan modernleşme sürecini tamamlayana kadar, olanaksız.

Smith kitabının giriş bölümünde ortaya koyduğu çelişkiye modernist görüşün verdiği yanıtı bu şekilde özetledikten sonra, bu yanıta yönelik, daha önceki eserlerinde geliştirdiği eleştirileri yineliyor.

Smith'e göre modernist görüş tarihsel açıdan eksik. Ulusçuluk ideolojik ve siyasî bir hareket olarak yeni sayılsa bile, ulusal bilincin ve duyguların izlerini onaltı, hatta onbeşinci yüzyıllarda bulmak olası. Toplumbilimsel açıdan ise, modernistlerin savunduğu gibi, ulus oluşturmayı devlet kurmakla özdeş tutmak doğru değil. Devletin kurulması, kapsayıcı devlet kurumlarının oluşturulması, Afrika ve Asya'daki pekçok yeni tarihli devlet örneğinde görülebileceği gibi, ulusun kendini o devletle özdeşleştirmesi, bir başka deyişle devleti meşru sayması için yeterli değil. Ayrıca ulusçuluğu devlet kurma ve iktidarı ele geçirme savaşımında yönetilenlerin elindeki bir koz, halk yığınlarının desteğini sağlamaya yönelik bir araç olarak görmek de Smith'e göre yetersiz. Ama Smith'in modernist görüşe yönelttiği en büyük eleştiri –ki bu Smith'in kendi geliştirdiği kuramsal yapının da temel taşı olma özelliğini taşıyor–, bu yaklaşımın (modernleşme öncesi çağlardan kalma olduğunu iddia ettiği) etnik bağların ve duyguların sürekliliğini ve gücünü görmezden gelmesi.

Tüm bu noktalar göze alındığında, Smith'e göre modernist görüşün günümüzdeki çelişkilere doğru yanıt verebilmesi olası değil. Her şeyden önce bu görüşün temelini oluşturan, modernleşme süreci tamamlanıp refah düzeyi yüksek, Batı modeli toplumlar tüm dünyaya yayıldığında ulusçuluğun şiddetini yitireceği savının –örnekse Gellner– yanlışlığı, hem de Batı'nın kendi içinden çıkan örnekler aracılığıyla, apaçık ortaya serilmiş durumda. Daha önce de anılan Kanada, İspanya, hatta Belçika örneklerine bir göz atmak Smith'e göre yeterli. Ayrıca yine dünyanın diğer bölgelerine oranla daha gelişmiş ve zengin sayılabilecek bazı ülkelerde patlak veren yabancı düşmanlığı ve ırkçılık bu görüşün iddialarını çürüten başka bir örnek. Kısaca Smith modernist yaklaşımı da tatmin edici bulmayarak elemekte.

Smith'in ele aldığı son görüş *süreklilikçi (perennialist)* olarak Türkçeye çevirebileceğimiz görüş. Bu yaklaşıma göre uluslar ve ulusçuluk en eski çağlardan beri vardır ve hep varolacaktır. Yok olup gidecek olan modernleşme ve onun

yarattığı örgütlenme biçimleridir. Etnik ve ulusal bağlar özlerini her türlü siyasî ve toplumsal değişime karşı koruyacaklardır.

Smith bu görüş üzerinde fazla zaman harcamaz. Ona göre günümüz uluslarının eski çağlardan beri varolduğunu iddia etmek saçmadır. Modern uluslar eskiye oranla çok daha geniş halk yığınlarını kapsadıkları, yasal/siyasî düzenlemelere dayandıkları, bir toprak parçasını esas aldıkları ve belli bir ideolojiyle beslendikleri için geçmişte varolan etnik topluluklardan hem öz, hem biçim olarak farklıdır. Ancak Smith bu üçüncü görüşü kendi yanıtını sunmak için bir basamak olarak kullanır. Çünkü günümüz uluslarının hiçbir deişime uğramadan eski çağlardan bugüne uzandığını iddia etmek ne kadar saçmaysa, tarihleri modern çağlardan öncesine dayanan birtakım gevşek kültürel oluşumların, aynı etnik özellikleri taşıyan toplulukların –ki Smith bunları İngilizcede karşılığı olmadığını düşündüğü Fransızca bir terimle, *ethnie* ile karşılar– bugünkü uluslar üzerinde hiçbir hiçbir etkilerinin olmadığını öne sürmek de bir o kadar anlamsızdır. Etnik bağların günümüze kadar uzanan sürekliliğini ve etkinliğini, globalleşmeyi tehdit eder hale gelen ayrılıkçı hareketleri ve bunları besleyen etnik/soya dayalı ulusçuluk anlayışını geçmişte varolan bu ortak kültür topluluklarını, onların geleneklerini, sembollerini, söylencelerini dikkate almadan anlamak olası değildir.

Bu noktadan yola çıkan Smith öncelikle kendi yanıtının kuramsal temellerini atar. Buna göre günümüz ulusları geçmişte varolan etnik toplulukların çeşitli biçimlerde gelişmesi, dönüşmesi sonucu oluşmuştur. Devletler genellikle egemen bir etnik topluluğun çevresinde kurulmuş ve büyüdükçe, geliştikçe daha küçük toplulukları bünyesine katmıştır. Bu durum günümüzdeki pekçok çatışmayı da doğuran azınlık sorununu yaratmıştır. Smith, egemen etnik grubun bünyesine kattığı daha küçük etnik toplulukların yalnızca sayısal azınlık olarak kalmadığını, aynı zamanda gerek ekonomik, gerekse kültürel olarak dışlanan, ezilen kesimi oluşturduğunu da ileri sürer. İşleri daha karmaşık bir hale sokan ise bu toplulukların kültürel farklılıklarının bilincinde olmalarıdır, çünkü kuramının ana düşüncesi olarak daha önce belirttiğimiz gibi Smith etnik bağların ve bilincin sürekliliğini savunmaktadır. Bu süreklilikte en çok katkıya sahip olan, bir başka deyişle etnik tarihi, geçmiş gelenekleri, sembolleri, söylenceleri didikleyen, yeniden gündeme getirip onlara siyasî anlamlar yükleyen sınıflar ise öncelikle entellektüeller, sonra *entelijensiya* (daha geniş olan profesyonel/okumuşların oluşturduğu sınıftır örnekse doktorlar, öğretmenler, avukatlar, vs.).

İşte bu gelişim süreci göz önünde tutulduğunda, globalleşme çağının ayrılıkçılıkla betimlenen çelişkisine verilecek yanıtı insanların modernleşme karşısında duydukları korku ve zayıflığın yarattığı tepkide ya da hızlı endüstrileşme sürecinin gerektirdiği esnekliği gösteremeyen toplumsal yapıların ve bunları besleyen gelenek, söylence ve sembollerin erozyona uğramasında aramanın yan-

lışlığı ortaya çıkar Smith'e göre. Gerek yönetenlerin, gerekse geniş halk yığınlarının bu geleneklere, bu sembollere geri dönmesinde şaşılacak bir şey yoktur Smith için. Etnik farklılık ve "seçilmiş"liği, tarihsel bir "misyon"u vurgulayan bir çeşit dinsel "mesih"lik söylemi insanları rahatlatmakta, onlara güncel gerçekliğin, bu dünyaya ait sıkıntıların ötesinde başka bir yaşam, başka bir gerçeklik vaadetmektedir. Çünkü ulus ölümsüzdür; birey doğmadan önce vardır, birey öldükten sonra da varlığını sürdürecektir. Ulus kavramının sunduğu bu "sonsuzluk" düşüncesi, tüm topluluğa hitap eden ölüm-sonrası yaşam vaadi ona dinsel bir saygınlık kazandırmakta, halk yığınlarını ortak tarihe, ortak kadere ve ortak kimliğe sahip çıkmaya itmektedir. Bugün dünyanın pekçok köşesinde ulusçuluğu böylesi güçlü ve başedilmez kılan da işte bu dinsel nitelikli, toplu sahip çıkmadır.

Smith globalleşme çağının çelişkisini açıklamaya soyunan görüşleri eleştirip, kendi açıklamasını geliştirmiş olduğu kuramsal yapı çerçevesinde sunduktan sonra ulusal devletlerin varlığına yönelik tehditlere çeviriyor rotasını. Smith bu tehditleri iki grupta topluyor: Ulusal devlet modelinin vatandaşlarının ihtiyaçlarını ve çıkarlarını gözetmesi açısından etkinliğini ve meşruluğunu sorgulayan *iç* tehdit; dev çokuluslu şirketler ve siyasî-askerî bloklar çağında ekonomik ve askerî gücünü sorgulayan *dış* tehdit. Smith öncelikle birincisini ele alıyor. Ona göre modern uluslarda egemen olan ulusçuluk ideolojisi vatandaşlık haklarına dayanan bir anlayışla, etnik özellikleri esas alan bir anlayışın karışımıdır. Yani günümüz devletlerinin ulusçuluğu yasal haklar, bürokrasi önünde eşitlik gibi sivil unsurlarla, ortak kültür, tarih, gelenekler gibi etnik özelliklere dayalı unsurları bünyesinde birleştirir. Bu birleşimi uyumlu bir şekilde gerçekleştiren uluslarda sorun çıkmaz Smith'e göre, kültür ve vatandaşlık birbirini destekler. Ancak sözkonusu uyum bozulduğunda, sorunlar da başlar. Bir başka deyişle sorun, genel kanının aksine, ulusçuluk anlayışına etnik unsurların sızması değildir; vatandaşlık haklarını esas alan uluslarda da, bu hakların tanınması çoğu kez etnik farklılıklardan vazgeçilmesini gerektirdiğinden, dışlanmazlar, uzlaşmazlıklar yaşanmaktadır. İşte bu uzlaşmazlıkların yaşanması, en köklü ulusların bile devletin giderek artan etkinliğinin azınlık etnik grupları dışlaması sonucu oluşan meşruiyet kriziyle boğuşmak durumunda kalması ulusal devleti bir örgütlenme biçimi olarak sorgulanır hale getirmiştir.

Smith bu noktada ulusal devleti savunmaya girişir. Ona göre bu model hâlâ en geçerli ve gerçekçi örgütlenme biçimidir. Ayrıca uluslararası toplumun tanıdığı tek siyasî örgütlenme modelidir. 1991'den bu yana onsekiz yeni devlet kurulmuş ve Birleşmiş Milletler'ce tanınmıştır. Bunların ışığında Smith savını ortaya koyar: Aslında sorgulanan bu modelin meşruluğu değil, tek tek belirli devletlerin meşruluğu, rejimlerinin bünyelerinde barındırdıkları çeşitli etnik grupların ihtiyaçlarına yanıt vermedeki etkinliğidir. Bu konuda herhangi bir sorun olmadığında, devlet tüm vatandaşlarına etnik farklılıklarını dikkate almaksızın

eşit haklar tanıdığında, yani yukarıda da belirtilen etnik-sivil unsurlar uyumlu bir şekilde birleştirildiğinde ulusal devlet modeli de sorgulanmamaktadır. Smith'e göre, bu modele alternatif olarak sunulan Amerika benzeri bir çoğulcu devlet modeli de fazla abartılmamalıdır. Amerika'nın özel durumu sayesinde işlerliğini sürdüren bu model, İngiliz-Fransız stili ulusal devlet modeliyle karşılaştırıldığında daha küçük ve yoksul olan pekçok devlet için daha az çekicidir.

Smith son olarak, ulusal devletlerin yeni federal-bölgesel oluşumların etkisiyle artık eski ekonomik ve siyasî önemlerine sahip olmadıkları savını Avrupa Birliği örneği çerçevesinde değerlendiriyor. Smith tüm gelişmelere karşın ulusal devletlerin gerek ekonomik kaynakların değerlendirilmesi ve bölüşümünde, gerekse askerî ve siyasî güç kullanımında hâlâ en önemli birim olduğuna dikkati çekiyor. Bir çeşit "pan" ulusçuluk olarak değerlendirdiği (birbirine yakın kültür topluluklarını bir çatı altında birleştirmeyi savunan ideoloji; örnekse, Pan-Türkizm, Panislavizm) birleşik Avrupa projesinin uygulanabilirliğini sorguladığında ise tahmin edilebileceği gibi Smith pek umutlu gözükmüyor. Nedenlerine gelince de, global bir kültürün gerçekdışılığı konusundaki düşüncelerini yineliyor ve ortak bir Avrupalı kimliğinin halk kitlelerinin ilgisini çekmekte ne denli yetersiz –çünkü soyut– kalacağına işaret ediyor. Smith'e göre böyle bir kimliği somutlaştıracak, dolayısıyla çekici kılacak ortak anılar, ortak tarih ve geleneklerden sözetmek olanaklı değil. Aksine Avrupa'nın ortak tarihi savaşlarla, etnik ve dinsel çatışmalar, hatta bölünmelerle yoğrulmuş. Öte yandan Avrupalıları birleştirebilecek ortak semboller, söylenceler bulmak da zor. Bu koşullar altında Avrupa Birliği projesi Smith'e göre yine bir ütopyadan farksız.

Smith tüm bu projelerin ve devletlerin giderek artan yakınlaşmasının aslında kültürel farklılıkları daha belirgin kıldığını öne sürüyor. Globalleşme arttıkça Smith'e göre ulusların kendi kültürlerinin ve etnik tarihlerinin yerinin doldurulamayacağına olan inancı da artıyor. Ve bu durum en azından yakın gelecekte ulusların ve ulusçuluğun yokolması olasılığını ciddi bir biçimde azaltıyor.

Smith ulusal devlet modelinin savunmasını ulusçuluğa yönelik ana eleştirileri tek tek ele alarak bitiriyor. Smith'e göre ulusçuluğun doğasının *aşırılıkçı*, savunucularının tümünün fanatik olduğu görüşünü, aksini kanıtlayan birçok örneği –ki bunlar arasında Atatürk Ulusçuluğunu da sayıyor Smith– anımsayarak, çürütmek olası. Kaldı ki ulusçuların tümünün *kültürel türdeşlik* istediği de doğru değil Smith'e göre. İstenen tek bir "resmî" kültür. Ulusal devletin resmî kültürüyle biçimlenen –"ulusal"– kimlik sorgulanmadığı sürece etnik ve kültürel farklılıkların hoşgörüyle karşılandığı pekçok örneğe rastlamak olası. Ayrıca tüm ulusçulukların insan haklarını ve bireysel farklılığı yokettiğine de inanmıyor Smith. Bu daha çok *Alman Romantikleri* olarak adlandırılan düşünürlerin çerçevesini çizdiği *organik* ulusçuluk anlayışında yaşanan bir durum. Son olarak, ulusçuluk hep bölücü ve varolan düzeni tehdit edici bir güç de değil. Smith'e göre Sovyetler Birliği ve Yugoslavya gibi örneklerin işaret ettiği gerçek,

ulusçuluğun zaten başka nedenlerle zayıflamış, yaşayabilirliği kalmamış devletlerde ortaya çıkması. Ve Smith tüm kitap boyunca geliştirdiği, açıkladığı ana düşünceleri sıralayarak koyuyor son noktayı: Ulusal devlet modeli hâlâ tek gerçekçi siyasî örgütlenme biçimi; ve ulusal kimlik insanların diğer kimliklerde bulamadıkları özdeşleşme duygusunu tatmin eden, toplumsal-bireysel tüm ihtiyaçlarını karşılayan tek kimlik... Son söz olarak Anthony D. Smith'in *Nations and Nationalism in a Global Era* (Gobal Çağda Uluslar ve Ulusçuluk) adlı kitabı hakkında sanırım şunu söylemek gerekiyor: Büyük ustanın bu eseri kuramsal açıdan hiçbir yenilik içermiyor. Gerek uluslar ve ulusçuluğun doğuşu ve bugünkü önemlerine ilişkin kuramlarını –buna bağlı olarak da karşıt görüşlere yönelik eleştirilerini–, gerekse günümüzün moda olgusu globalleşme karşısında ulusçuluğun geleceği hakkındaki görüşlerini öğrenmek açısından bir önceki kitabı *(Millî Kimlik)* çok daha derli toplu ve doyurucu. Yine de ulusçuluk konusunun büyük uzmanı Smith'in son eserini okumak, özellikle de yirmi sayfayı bulan kaynakçasının bu konuyla ilgili herkes için sahip olduğu değer göz önüne alındığında, bir kayıp sayılmaz.

UMUT ÖZKIRIMLI

▼ *dergilerden*

DÆDALUS

Daedalus
Journal of the American Academy of Arts and Sciences
Yaz 1995

Stanley Hoffmann: ***Report of the Conference on Conditions of World Order*** / *Dünya Düzeni Koşulları Konferansı Raporu.*

Raymond Aron: ***The Anarchical Order of Power*** / *İktidarın Anarşik Düzeni.*

Emma Rothschild: ***What is Security?*** / *Güvenlik Nedir?*

Henry Kissinger: ***We Live in an Age of Transition*** / *Bir Geçiş Çağında Yaşıyoruz.*

Gilles Kepel: ***Islamists versus the State in Egypt and Algeria*** / *Mısır ve Cezayir'de Devlete Karşı İslâmcılar.*

Jennifer A. Widner: ***States and Statelessness in Late Twentieth Century Africa*** / *Geç Yirminci Yüzyıl Afrikası'nda Devlet ve Devletsizlik.*

David E. Apter: ***Democracy for Uganda: A Case for Comparison*** / *Uganda İçin Demokrasi: Karşılaştırma için bir vaka.*

Bogumil Jewsiewicki ve V.Y. Mudimbe: ***Meeting the Challenge of Legitimacy: Post-Independence Black African and Post-Soviet European States*** / *Meşruiyetin Meydan Okumasının Karşılaşması: Bağımsızlık Sonrası Siyah Afrika ve Sovyet Sonrası Avrupa Devletleri.*

Göran Rosenberg: ***Sweden and its Immigrants: Politicies versus Opinions*** / *İsveç ve Göçmenleri: Fikirlere karşı Politikalar.*

John de la Mothe ve Paul R. Dufour: ***Techno-Globalism and the Challenges to Science and Technology Policy*** / *Tekno-Globalizm ve Bilim ve Teknoloji Politikasına Yönelik Meydan Okumalar.*

JOURNAL OF CONTEMPORARY ASIA

Journal of Contemporary Asia
Cilt 25 No: 1 (1995)

Gabriel Kolko: ***Vietnam Since 1975: Winning a War and Losing the Peace*** / *1975'ten Bu Yana Vietnam: Savaşı Kazanıp Barışı Kaybetmek.*

Melanie Beresford ve Bruce McFarlane: ***Regional Inequality and Regionalism in Vietnam and China*** / *Vietnam ve Çin'de Bölgesel Eşitsizlik ve Bölgecilik.*

Rajah Rasiah: ***Labour and Industrialization in Malaysia*** / *Malezya'da İşgücü ve Endüstrileşme.*

Adrian Chan: ***The Liberation of Marx in China*** / *Çin'de Marx'ın Kurtuluşu.*

James Petras ve Steve Vieux: ***Russia: The Transition to Underdevelopment*** / *Rusya: Azgelişmişliğe Geçiş.*

HISTORY WORKSHOP JOURNAL

HWJ-History Workshop Journal

Bahar 1995

Peter Schottler: ***The Rhine in Franco-German Historiography, 1918-1939*** / *Fransız ve Alman Tarih Yazımında Ren, 1918-1938.*

Michael Wildt: ***Consumer Culture in 1950's West Germany*** / *1950'ler Batı Almanyası'nda Tüketici Kültürü.*

Elizabeth Lebas: ***"When Every Street Became a Cinema": The Film Work of Bermondsey Borough Council, 1923-1953*** / *"Bütün Caddeler Sinema Olunca": Bermondsey Kasabası Meclisinde Bir Film Çalışması, 1923-1953.*

Mercedes Vilanova: ***International Oral History*** / *Uluslararası Sözlü Tarih.*

E.P. Thompson and The Uses of History / *E.P. Thompson ve Tarihin Kullanılışları*

Samples from the History Workshop conference of July 1994 / *Temmuz 1994 Tarih Atelyesi Konferansından Örnekler.*

Marilyn Butler: ***Thompson's Second Front*** / *Thompson'un İkinci Cephesi.*

David Eastwood: ***E.P. Thompson, Britain and the French Revolution*** / *E.P. Thompson, Britanya ve Fransız Devrimi.*

Barbara Taylor: ***Religion, Radicalism and Fantasy*** / *Din, Radikalizm ve Fantazi.*

Voices from the Crowd: Some outside Comments on the Conference / *Kalabalıktan Sesler: Konferans Hakkında Hariçten Yorumlar.*

Spatial History: Rethinking the Idea of Place / *Mekânsal Tarih: Yer Fikrini Yeniden Düşünmek*

Charles W.J. Withers: ***Geography, Natural History and the Eighteenth Century Enlightenment*** / *Coğrafya, Doğal Tarih ve Onsekizinci Yüzyıl Aydınlanması.*

Jackie Huggins, Rita Huggins ve Jane M. Jacobs: ***Kooramindanjie: Place and the Postcolonial*** / *Kooramindanjie: Mekân ve Sömürgecilik Sonrası.*

Doreen Massey: ***Places and their Pasty*** / *Mekânlar ve Geçmişleri.*

environment and planning

Environment and Planning

Cilt 27, Sayı 9, Eylül 1995

S. Pinch: ***Monitoring the "post-Fordist" Welfare State*** / *"Post Fordist" Refah Devletini Gözlemek.*

M.J. Warrington: ***Welfare pluralism or shadow state? The provision of social housing in the 1990's*** / *Refah çoğulculuğu mu, gölge devlet mi? 1990'larda sosyal konut imkânları.*

J. Peck, M. Jones: ***Training and En-***

terprise Councils: Schumpeterian workfare state or what? / *Eğitim ve Girişim Konseyleri: Schumpeterci çalışma devleti mi, yoksa ne?*

N. Goodwin, S. Pinch: ***Explaining geographical variations in the contracting out of NHS hospital ancillary services: a contexual approach*** / *NHS Hastahane Yardım Servislerinin kısılmasındaki coğrafî çeşitlemenin açıklaması.*

J. Charlesworth, J. Clarke, A. Cochrane: ***Managing local mixed economies of care*** / *Yerel karma bakım ekonomilerinin yönetimi.*

A. Patterson, P.L. Pinch: ***"Hollowing out" the local state: compulsory competitive tendering and the restruction of British public sector services*** / *Yerel Devletin "içinin oyulması": İngiliz Kamu Sektörü Hizmetlerinin sınırlanması ve zorunlu rekabetçi eğilim.*

J.D. Sidaway, M. Power: ***Sociospatial transformations in the "postsocialist" periphery: the case of Maputo, Mozambique*** / *"Eski sosyalist" çevrede toplumsal mekânsal dönüşümler: Maputo, Mozambik olayı.*

Cambridge Journal of Economics

Cilt 19, No: 1, Şubat 1995
Teknoloji ve İcat Özel Sayısı

D. Archibugi ve J. Michie: ***Technology and innovation: an introduction*** / *Teknoloji ve icat: bir giriş.*

Chris Freeman: ***The "National System of Innovation" in historical perspective*** / *Tarihsel Perspektifte "Ulusal İcat Sistemi".*

J.S. Metcalfe: ***Technology systems and technology policy in an evolutionary frame-work*** / *Evrimci bir çerçevede teknoloji sistemleri ve teknoloji politikaları.*

F. Malerba ve L. Orsenigo: ***Schumpeterian patterns of innovation*** / *İcadın Schumpeterci kalıpları.*

David C. Mowery ve Joanne E. Oxley: ***Inward technology transfer and competitiveness: the role of national innovation systems*** / *İçeriye doğru teknoloji transferi ve rekabetçilik: ulusal icat sistemlerinin rolü.*

Martin Fransman: ***Is national technology policy obsolete in a globalised world? The Japanese response*** / *Globalleşmiş dünyada ulusal teknoloji politikasının modası geçti mi? Japon yanıtı.*

Daniele Archibugi ve Jonathan Michie: ***The globalisation of technology: a new taxonomy*** / *Teknolojinin globalleşmesi: yeni bir taksonomi.*

Pari Paatel: ***Localised production of technology for global markets*** / *Global pazarlar için yerelleşmiş teknoloji üretimi.*

J. Cantwell: ***The globalisation of technology: what remains of the product cycle model?*** / *Teknolojinin globalleşmesi: ürün döngüsü modelinden geriye ne kaldı?*

Mario Pianta: ***Technology and growth in OECD countries, 1970-1990*** / *OECD ülkelerinde teknoloji ve büyüme, 1970-1990.*

Maury Gittleman ve Edward N. Wolff: ***R&D activity and cross-country growth comparisons*** / *ARGE etkinliği ve ülkeler arası büyüme karşılaştırmaları.*

Hariolf Grupp: ***Science, high technology and the competitiveness of EU countries*** / *Avrupa Birliği ülkelerinde bilim, yüksek teknoloji ve rekabetçilik.*

P. Guerrieri ve C. Milana: ***Changes and trends in the world trade in high-technology products*** / *Yüksek teknoloji ürünlerinin dünya ticaretinde değişimler ve eğilmiler.*

Jan Fagerberg: ***User-producer interaction, learning and comparative advantage*** / *Kullanıcı-üretici etkileşimi, öğrenme ve karşılaştırmalı üstünlük.*

WORLD DEVELOPMENT

World Development
Cilt 23, No: 1, Ocak 1995

Special Issue: Industrial Organization and Manufacturing Competitiveness in Developing Countries / *Özel Sayı: Gelişmekte Olan Ülkelerde Sanayi Örgütlenmesi ve İmalat Rekabetçiliği.*

J. Humphrey: ***Introduction*** / *Giriş.*

H. Schmitz: ***Small Shoemakers and Fordist Giants: Tale of a Superclust*** / *Küçük Ayakkabı İmalatçıları ve Fordist Devler: Bir Müthiş Birleşme Hikâyesi.*

R. Rabellotti: ***Is There an "Industrial District Model"? Footwear Districts in Italy and Mexico Compared*** / *Bir "Sanayi Bölgesi" Modeli Var mı? İtalya'daki Ayakkabı Sanayi Bölgeleri ve Meksika Karşılaştırması.*

P.M. Cawthorne: ***Of Networks and Markets: The Rise and Rise of a South Indian Town, the Example of Tiruppur's Cotton Knitwear Industry*** / *İletişim Ağları ve Pazarlar: Yükseliş ve Bir Hindistan Kasabasının Yükselişi, Truppur Pamuklu Örgü Sanayi Örneği.*

R. Kaplinsky: ***Technique and System: The Spread of Japanese Management Techniques to Developing Countries*** / *Teknik ve Sistem: Japon Yönetim Tekniklerinin Gelişmekte Olan Ülkelere Yayılması.*

A. Fleury: ***Quality and Productivity in the Competitive Strategies of Brazilian Industrial Enterprises*** / *Brezilya Sanayi Girişimlerinin Rekabetçi Stratejilerindeki Nitelik ve Üretkenlik.*

J. Carillo V.: ***Flexible Production in the Auto Sector: Industrial Reorganization at Ford-Mexico*** / *Otomotiv Sektöründe Esnek Üretim: Mexico-Ford'da Endüstriyel Yeniden Örgütlenme.*

A.C. Posthuma: ***Japanese Techniques in Africa? Human Resources and Industrial Restructuring in Zimbabwe*** / *Afrika'da Japon Teknikleri mi? Zimbabwe'de İnsan Kaynakları ve Endüstriyel Yeniden Yapılanma.*

J. Harris: ***"Japanization": Contest and Culture in the Indonesian Automotive Industry*** / *"Japonlaşma": Endonez-*

ya Otomotiv Sanayiinde Bağlam ve Kültür.

J. Bessant ve R. Kaplinsky: ***Industrial Restructuring: Facilitating Organizational Change at the Firm Level*** / *Sanayinin Yeniden Yapılanması: Şirket Düzeyinde Örgütlenme Değişimini Kolaylaştırmak.*

J. Meyer - Starner: ***Micro-Level Innovations and Competitiveness*** / *Mikro Düzeyde Yenilikler ve Rekabetçilik.*

J. Humphrey: ***Industrial Reorganization in Developing Countries: From Models to Trajectories*** / *Gelişmekte Olan Ülkelerde Sanayinin Yeniden Örgütlenmesi: Modellerden Yörüngelere.*

Inamo
Berichte und Analysen
zu Politik und Gesellschaft
des Nahen und Mittleren Ostens
Yaz 1995

Nationalismus und Identitaet / *Milliyetçilik ve Kimlik.*

As'ad AbuKhalil: ***Arabischer Nationalismus am Ende des 20. Jahrhunderts: Territorium versus Islam*** / *20. Yüzyılın sonunda Arap Milliyetçiliği: İslâma Karşı Toprak.*

Volker Perthes: ***Identiatessuche und Staatsaufbau im Libanon*** / *Lübnan'da kimlik arayışı ve devlet inşası.*

Thomas Ruttig: ***Auf den Trümmern einer Nicht-Nation. "Ethnische" als Manipuationsinstrument in Afghanistan*** / *Bir olmayan - milletin enkazı üzerinde: Afganistan'da manipülasyon aracı olarak 'etniklik".*

Michael Friederich: ***"Let's explore our Great North West". Chinas Nordwesten im Umbruch*** / *"Büyük Kuzeybatımızı Keşfedelim". Çin'in Kuzeybatısının Yükselişi.*

Günther Jacob: ***Mythos Nation. Die Linke und der Nationalismus*** / *Millet Miti. Sol ve Milliyetçilik.*

Reinhard Hocker ve Klaus Liebe - Harkort: ***Das Türkeibild und seine weissen Flecken. Gibt es eine spezifisch deutsche Wahrnehmung der kurdischen Frage?*** / *Türkiye imajı ve kör noktaları. Kürt Sorununun Almanlara özgü bir algılanışı var mı?*

Susanne Schneehorst: ***Yaşar Kemal vor Gericht*** / *Yaşar Kemal mahkeme önünde.*

Ronald Ofteringer: ***Foltern für die Einheit*** / *Birlik uğruna işkence.*

Soraya Duval de Dampierre: ***"Westliche" versus "islamische" Frauenrechte? Beobachtungen von der Internationalen Konferenz für Bevölkerung und Entwickung*** / *"Batılı" kadın haklarına karşı "İslâmî" kadın hakları mı? Uluslararası Nüfus ve Gelişme Konferansından Gözlemler.*

Yazarlara Not

Toplum ve Bilim'e gönderilen yazıların başka bir yerde yayınlanmamış, ya da yayınlanması amacıyla başka bir yere iletilmemiş olması gereklidir. Yazarlar, yazıları ile birlikte iki sayfayı geçmeyen İngilizce bir özet iletmelidirler. Ayrıca yazarlar, isimlerinin başına bir asteriks koyarak makalenin ilk sayfasının altında kendilerini ünvanlarıyla tanıtmalıdırlar.

Format: Makalede diğer kaynaklara yapılacak göndermeler, ana metin içinde uygun yerlere parantez içinde yazarın soyadı, yayın tarihi ve sayfa no belirtilerek yapılmalıdır. Metin içinde aynı kaynaklara tekrar gönderme yapıldığında da aynı yöntem izlenmeli ve *"a.g.e."*, *"a.g.m."* gibi kısaltmalar kullanılmamalıdır. Eğer yazarın adı metnin içinde geçiyorsa, yalnızca yayın yılını parantez içinde vermek yeterlidir; örneğin, "... İnalcık'ın (1985) belirttiği gibi...". Eğer yazarın adı metin içinde geçmiyorsa, hem yazarın adı, hem de atıfta bulunulan kaynağın yayın tarihi parantez içinde verilmelidir; örneğin, (İnalcık, 1985). Eğer sayfa numarası vermek gerekliyse, yazar adı ve yayın tarihinden sonra iki nokta üstüste konulmalı ve sayfa numaraları yazılmalıdır; örneğin, (İnalcık, 1985: 23-27). Eğer atıfta bulunulan kaynak iki yazar tarafından kaleme alınmışsa, her ikisinin de soyadları kullanılmalıdır; örneğin, (Lash ve Urry, 1987; 125-128). Eğer yazarlar ikiden fazlaysa, ilk yazarın soyadından sonra *"vd."* ibaresi kullanılmalıdır; örneğin, (İnalcık vd. 1985: 23-27). Eğer gönderme yapılan kaynaklar birden fazlaysa, aynı parantez içinde yazarların soyadları ve yayın tarihleri, aralarında noktalı virgül olacak şekilde sıralanmalıdır; örneğin, (İnalcık, 1985; Mardin, 1989; Poulanzas, 1979). Buradaki sırlama yazarların soyadlarına göre alfabetik olmalıdır. Metin içinde kaynak göstermek için dipnot kullanılmamalı, dipnotlar sadece ana metin içinde yer alması uygun görülmeyen notlar için kullanılmalıdır. Dipnotlarda yapılacak göndermelerde de yine ana metin içinde kullanılan yöntem izlenmelidir. Ana metinde ve dipnotlarda atıfta bulunulan tüm kaynaklar, yazının sonuna eklenecek "Kaynakça" içerisinde yer almalıdır.

Kaynakça: Kaynakçada sadece yazıda atıfta bulunulan eserler yer almalı ve bu eserler, yazarların soyadına göre alfabetik olarak sıralanmalıdır. Bir yazarın birden fazla eserinin kaynakçada yer alması halinde, her seferinde yazarın soyadı ve adının baş harfi tekrarlanacak ve sıralama, yazarın en son yayınlanmış çalışması en üste gelecek şekilde yapılacaktır. Yazarın aynı yıl içinde yayınlanmış birden fazla çalışması kaynakçada yer alacaksa, yayın tarihinden sonra "a, b, c" gibi ibareler konulmalı ve metin içinde de bu şekilde atıfta bulunulmalıdır. Kaynakçada yer alabilecek örnekler aşağıda belirtilmektedir:

Kitaplar:

Harvey, D. (1989) *The Condition of Postmodernity,* Blackwell, Oxford.

Harvey, D. (1985a) *The Urbanization of Capital,* Blackwell, Oxford.

Harvey, D. (1985b) *Conciousness and Urban Experience,* Blackwell, Oxford.

Derleme kitaplar:

Gregory, D. ve Urry, J. der. (1985) *Social Relations and Spatial Structures,* Macmillan, Londra.

Dergilerdeki makaleler:

Johnson, L.C. (1994) "What future for feminist geography", *Gender, Place and Culture,* 1(1), 103-113.

Peet, R. (1985) "The social origins of environmental determinism", *Annals of the Association of American Geographers,* 75(2), 309-333.

Derleme kitaplar içindeki makaleler:

Massey, D. (1993) "Politics and space/lime" Keith, M. ve Pile, S. (der.) *Place and the Politics of Identity* içinde, Routledge, Londra, 141-161.

Urry, J. (1989) "Sociology and geography" Peet, R. ve Thrift, N. (der.) *New Models in Geography* içinde, Unwin, Londra, 795-317.

Tezler, yayınlanmamış çalışmalar:

Şen, M. (1992) *Development of the Big Bourgeolsie in Turkey,* Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, ODTÜ Sosyoloji Bölümü, Ankara.

Ayrıca kaynakçada yer alan çalışmalar Türkçe yayınlanmış ise, parantez içinde mutlaka belirtilmelidir.

Toplum ve Bilim'e iletilecek yazılar bu formata uygun olarak A4 kâğıtlara her bir yanda marjlar bırakılarak, geniş aralıkla yazılmalı ve en az üç kopya olarak şu adrese gönderilmelidir:

Toplum ve Bilim
Konur Sokak No: 24/4
06640 Kızılay/Ankara

Dergiye ulaşan yazılar en geç iki ay içinde hakem okurların da katkısıyla değerlendirilecek ve sonuç yazarlara yazılı olarak iletilecektir.

Toplum ve Bilim

53

Arat *1980'ler Türkiye'sinde Kadın Hareketi* Kandiyoti *Kadın, İslâm ve Devlet* Özbay *Türkiye'de Kadın ve Çocuk Emeği* Kabasakal *Kadınlar, Örgütler ve Güç Dağılımı* Göle *Batı Modernizmi ve Post-Feminizm* Parla *Romanın Çıkışında Kadın* Smith-Smith *İstanbul'da Teori X ve Y* Türkcan *Sanayi Ötesi Toplumda Para, Emek ve Devlet* Boratav *Sanayi Ötesi Toplumda Değer Yasası* Arın *Bir Yeni Anayasa Tasarımı Üzerine* Çakır *Osmanlı Kadın Dernekleri*

54/55

Divitçioğlu *Nasıl Bir Tarih* Berktay *Dört Tarihçinin Sosyal Portresi* Deringil *Osmanlı İmparatorluğu'nda 'Geleneğin' İcadı* Esenbel *Japon Islahat Düşüncesi* Toprak *Sosyal Tarihin Alanı* Berktay *Simon Schama* Yenal-Yenal *Alman Tarihinin Özgünlükleri* Öncü *"İnsan, Aile, Kültür" Üzerine*

56/61

Taymaz *Kriz ve Teknoloji* Yentürk *Post-fordist Gelişmeler ve Dünya İktisadî İşbölümünün Geleceği* Lipietz *Uluslararası İşbölümünde Yeni Eğilimler* Harvey *Esneklik: Tehdit mi Fırsat mı?* Yenal & Yenal *2000 Yılına Doğru Dünyada Gıda ve Tarım* Hirst & Zeitlin *Esnek Uzmanlaşma ve İngiliz İmalat Sektörü* Güvenç *İstanbul Tekstil Sanayiinde Üretim Faktörleri* Uğur *İletişim, İşletmecilik ve Örgüt Sosyolojisinin İlk Randevusu* Alada *Adam Smith'de Yanılma Faktörü*

62

Keyder *Türk Milliyetçiliğine Bakmaya Çalışırken* İnan *Mukayeseli Tarih Yazını İçin Bir Öneri* Deringil *Abdülhamid Döneminde Törenler, Simgeler, Mitler* Özdoğan *Türk Ulusçuluğu ve Türkî Cumhuriyetler* Çınar *Küresel Sermaye ve Ulus-Devlet Üzerine Etkileri* Kadıoğlu *Devletini Arayan Millet: Almanya Örneği* Üstel *ABD'de Etnik Topluluklar* Keyman *Postmodernizm ve Radikal Demokrasi*

63

Mutman *Kriz ve Değer: 21. Yüzyılın Eşiğinde Kapitalizm ve İdeoloji* Erdoğan *Metinlerarasılık, Hegemonya ve Siyasal Alan* Baker *Siyasal Alanın Oluşumu Üzerine Bir Deneme* Tekeli *Demokratik Düşüncenin Temellendirilmesi ve Eleştirel Kuram Üzerine Düşünceler* Suğur *Türkiye'de Esnek Üretim ve Küçük Sanayi: OSTİM Sanayi Bölgesi Esnek Uzmanlaşmanın Neresinde?* Kırlı-Kolluoğlu *Avrupamerkezcilik: Sosyal Teorinin Kör Noktası* Yılmaz *Kardeşlik Düşüncesi Hakkında* Özdoğan *"Türk Milliyetçiliğine Bakmaya Çalışırken"in Düşündürdükleri*

64/65

Işık *Mekânın Politikleşmesi, Politikanın Mekânsallaşması* Akcan *İletişim ve Tüketim Toplumunda Mekânsal Farklılığa Ait Çelişkiler* Eraydın *Mekân Organizasyonuna İlişkin Değişen Paradigmalar* Helvacıoğlu *Tarihî-Coğrafî Materyalizm* Pınarcıoğlu *Yeni Coğrafya ve Yerellikler* Pratt *Eleştirel Realizm ve Toplumbilimsel Araştırmalarda Pratik Anlamları* Geenhuisen & Nijkamp *Sürdürülebilir Kenti Nasıl Planlamalı?* Sankartal *Bazı Orta Çağ İslâm Yapıtlarında "Öteki" Mekânların Oluşumu* Çalışkan *1980 Sonrası Coğrafya Ders Kitaplarında Mekân ve Birey Kurguları*

66

Boratav *Köy Hanehalkı Anketlerinden Kırsal Sınıflara* Ansal *Türk Sanayiinde Ücretli Kadın Emeğinin Değişen Konumu* Buğra *Cumhuriyet Dönemi Girişimcilik Tarihi ve YDH* Şen *Türkiye Büyük Burjuvazisinin Anatomisi* Demir *Türkiye'de İşçileşme Süreçleri* Serçe *1923 İzmir-Aydın Demiryolu Grevi* Erder *Yeni Kentliler ve Kentin Yeni Yoksulları* Açıkel *Mikro Mekân Paradigmasına Giriş* Keyman *Demokrasi, Topluluk ve Fark* Yeğenoğlu *Oryantalizm ve Milliyetçi Söylem Arasında Kadın ve Peçe*

67

Ahıska *Medya, Küresellik ve Yerellik* Mutman *Televizyonu Nasıl Sorgulamalı?* Alankuş-Kural *Türkiye'de Medya, Hegemonya ve Ötekinin Temsili* İnal *Yazılı Basın Haberlerinde "Yapısal" Yanlılık Sorunu* Karakayalı *Doğarken Ölen: Hafif Müzik Ortamında Ciddi Bir Proje Olarak Orhan Gencebay* Tekelioğlu *Kendiliğinden Sentezin Yükselişi: Türk Pop Müziği'nin Tarihsel Arkaplanı* Erdoğan *Ulusal, Kolonyal Söylem ve Yeşilçam Melodramı* Erol *Söylem Olarak İdeoloji: New York Times Örneği*

Birikim Yayınları